ПѪТНИ БѢЛѢЖКИ

за

Срѣдня гора и за Родопскитѣ планини.

Съобщава
Д-ръ КОНСТ. ИРЕЧЕКЪ.

Презъ лѣтото на 1883 година предприехъ едно двумѣсечно пѫтувание по западна Тракия и по бившата Софийска губерния. Цѣльта ми бѣше да се запознаѭ по-подробно съ тия любопитни предѣли, за които още мало е писано въ научната литература, и да посъберѫ нѣкои данни за географията и историята на тия мѣста. На слѣдующитѣ страници сѫ съставени научнитѣ бѣлѣжки за първата часть на това пѫтувание, именно за Срѣдня гора и за Родопскитѣ планини. Тия бѣлѣжки не сѫ едно обстоятелно пѫтописание, единъ разработенъ пѫтописенъ дневникъ, а само една сбирка отъ материяли съ нѣкои освѣтления. Тѣ ще могѫтъ да послужѫтъ до нѣйдѣ си за бѫдѫщитѣ издирвания върху българскитѣ земи и тѣхното минѫло и надѣвамъ се, че могѫтъ и да подканятъ други къмъ събирание още разни такива подробности отъ мѣстната топография и археология. Немогѫ да премълчѫ, че моитѣ свѣдѣния отчасти сѫ съвсѣмъ кратки и непълни, но на единъ пѫтникъ, който неможе да се мае дълго врѣме на всѣко едно мѣсто, само по себе си не е възможно да разгледа и разузнае всичко до тамъ, до колкото желае, та и освѣнъ това много пѫти намѣренията му се кърстосватъ отъ разни непредвидени обстоятелства.

Нáй-голѣмото внимание съмъ обърнѫлъ къмъ нинѣшната и къмъ историческата география, защото неѭ считамъ за необходима основа на всички изслѣдвания върху минѫлото на страната. Доста много подробности събрахъ за археологията и историята. Само за предисторическото врѣме, за периода на каменнитѣ и бронзенитѣ орѫжия, несъмъ билъ честитъ да намѣрѭ много нѣщо. Пóвече се срѣща отъ римското врѣме а особно отъ срѣднитѣ вѣкове и отъ турския периодъ. Распитвахъ и върху нáйновитѣ врѣмена, за новото българско движение, но въ настоящата статия тия приключения сѫ оставени на страна, защото тѣ представяватъ единъ отдѣленъ предметъ, който вече заради голѣмината си неможе добрѣ да се свързва съ ония други старини.

Български рѫкописи, макаръ и отъ пó-ново врѣме съ разни любопитни забѣлѣжки, бихѫ могли още много да се съберѫтъ преди 20—40 години. Но сега сѫ станѫли вече една голѣма рѣдкость. Читательтъ ще види, колко нѣща сѫ пропаднѫли въ нáй-послѣдньо врѣме, особно въ 1876 и 1877 год., когато Турцитѣ сѫ разорили тъкмо ония мѣста, които до тогава, поради планинското си положение, нáй-повече сѫ били предпазени отъ разни примеждия. Имало е до недáвна даже и стари български грамоти, които сега сѫ изчезнѫли, та не имъ се знае сѫдбината. Ще споменѫ два примѣра. Въ Казанлѫкъ единъ търговецъ, Дончо Василевъ, е ималъ едно царско българско писмо, писано съ черни и червени букви и снабдено съ златенъ подписъ, съ което сѫ се подарявали на единъ боляринъ нѣкои стежания въ Трѣвненскитѣ и Габровскитѣ планини. Живѣятъ още людие, които сѫ виждали у него този драгоцѣненъ паметникъ. Той го пазилъ като светиня и не го давалъ никому отъ рѫцѣтѣ си, но умрѣлъ въ Цариградъ и за грамотата никой знае, какво е станѫла.[1]) Друго нѣщо. Недавно единъ Турчинъ отъ Кърджалийско билъ донесълъ

[1]) Съобщилъ ми Г-нъ Душановъ въ Пловдивъ.

въ Пловдивъ единъ сребренъ, позлатенъ печатъ на цара Іоанна Александра. Печата се намира въ областния музей, но за хрисовулътъ, къмъ който е принадлежалъ, не се знае нищо. Освѣнъ това много старини въ самитѣ нинѣшни денье пропадватъ отъ невнимание или отъ вандализмъ; въ продължение на нашитѣ бѣлѣжки ще разказваме и за старобългарский надписъ на цара Асѣна II, истърганъ въ Станимака тая 1883 година, за римски надписи, притесани и употрѣбени за дирецитѣ на една нова черква въ Дупнишко и още други такива печални случае.

Забѣлѣжва се вече, какъ онова огромно промѣнѣние, което стигнѫло българский народъ съ освобождението му, е захванѫло да заличава устнитѣ многовѣковни предания и староврѣмскитѣ обичаи. Нарѣчията начеватъ да се губѭтъ, старинскитѣ хубави пѣсни се замѣстватъ съ нови безцвѣтни, народнитѣ обичаи и дрѣхи се промѣняватъ, разни въспоминания се забравятъ подъ влиянието на многобройнитѣ нови впечатления, и съ улеснението на сношенията изчезватъ и особноститѣ, които отпреди сѫ отличавали разни уединени планински предѣли. Още едно поколѣние, и отъ старата традиционална българщина на много мѣста ще се видѭтъ само слаби остатъци. Заради това врѣме е да се събира онова, което се е спазило, догдѣто не му се загуби дирята.

I. Златишкото поле.

На 6 юлий тръгнѫхъ отъ София, придруженъ отъ г. П. Радомирова, и сѫщий день слѣдъ 12 часа пѫть стигнѫхъ въ Пирдопъ. На́й-близскитѣ околности на столицата, съ исключение на градинитѣ върху хълмоветѣ на Курубагларъ, сѫ доволно пусти, едно досадно и еднообразно пасбище. Този пейсажъ скоро се промѣнява, щомъ се приближавашъ (40 минути отъ града) къмъ дървения мостъ презъ Искъръ при селото Враждѐбна, покритъ отгорѣ съ

дървенъ покривъ. Високата царевица, зрѣлото жито въ врѣмето на жетвата и хубавитѣ зелени ливади развеселяватъ окото, което освѣнъ това се привлича отъ погледа на планинитѣ, на Витоша, Рила и близката Стара планина съ Мургашъ и съ нѣколко древни мънастири, които се бѣлѣятъ при нейното подножие. Близу до моста стоятъ на лѣвий брѣгъ шесть, на десний четире високи могили, гробове на староврѣмски голѣмци. Презъ многобройни рамена, съ които Искъръ се разлива по равното поле, стигва се до селото Долни Бóгровъ, гдѣто на единъ каменъ мостъ съ турско лѣточисление 1276 споредъ Хеджрата, се минва Малинска рѣка, която дохажда отъ нáй-источниятъ жгълъ на Софийското поле. Мѣстностьта е хубаво зелена, съ доста дървеса, само че тукъ-тамѣ има пустинки съ алувияленъ пѣсъкъ. Пжтьтъ пáкъ минва между двѣ могили; малко пó-далече се явяватъ на лѣво други три такива купчини, гладки и обраснжли съ трѣва. Слѣдъ 22-й километръ отъ София първъ пжть се въскачваме отъ дъното на полето върху една пó-висока терасса.[1]) Отъ тамъ се съглежда на десно въ равнината околийското сѣдалище Новоселци.

При ханътъ на селото Столникъ оставяме и полето и Шопитѣ съ нарѣчието и съ дрехитѣ имъ. Влизаме въ планинитѣ, виждаме човѣци въ облекла отъ тъмна аба и чуваме источното нарѣчие. На пладнѣ се спираме въ селото Ташкессенъ, по български *Сáранци* (споредъ г-на Славейкова отъ Съхранци),[2]) прочуто заради мряморнитѣ си скали, които се работжтъ отъ италиянски предприемачи каменари. Половинъ часъ пó-далече планинитѣ се отварятъ по нѣщо и предъ насъ съгледваме една малка, приятна за погледъ котловина, едвамъ четире километра дълга и сжщо и широка, въ която се събиратъ водитѣ на младата Малинска

[1]) За геологическата формация на този предѣлъ ср. статията на г-на Златарски въ Пер. Спис. IV.

[2]) Сравни името на селото Горно Сахране въ Казанлжшката околия.

рѣка. Дъното е испълнено отъ хубави ливади, покрити съ висока трѣва, пълни съ разновидни цвѣтя, и орошавани отъ едно изобилие планински водици; наоколо ребрата на планинитѣ сѫ обраснѫли съ гѫста габрова гора. Тука се раздѣлять пѫтищата. На сѣверъ единъ високъ бѣлъ паметникъ на върхъ планината ни напомнва кървавитѣ борби при Араба-конакъ; около него минува шоссето за Орхание. На сѣвероистокъ съглѣдваме селото *Стр'гелъ*[1]) и преходътъ презъ планината къмъ градеца Етрополе; името му е старинско, и произлиза, както и думата *стража*, отъ старния словѣнски глаголъ стрѣгѫ, стрѫгѫ вардѫ. При источния край на котловината лежи селото *До́лню Кама́рци,* така наречено отъ *кама́ра,* купъ сено;[2]) презъ него върви нашия пѫть, който обаче въ врѣме на нашето заминавание бѣше до самия Пирдопъ въ такова едно лошо състояние, че съжалявахме, дѣто несме тръгнѫли на коньe вече отъ сама София.

Надъ селото се намира водораздѣлътъ между Черното море, сирѣчь Искърскитѣ притоци, които се прибиратъ въ Дунава, и Бѣлото море, сирѣчь притоцитѣ на Марица. Тази преграда се образува отъ единъ рътъ, който свързва Стара планина, именно високиятъ ѝ върхъ Баба надъ Етрополе, съ на́й-занадната, Ихтиманска Срѣдня гора. Името му е *Гъла̂бе́цъ* и преходътъ презъ него трае $1^1/_2$ часъ. Покриватъ го низки дѫбови гори, смѣсени съ малко букъ, габъръ и лѣска; край пѫтя растѫтъ диви круши и сливи и между дърветата се зеленѣе висока папрадь. Отъ на́й-горното мѣсто (886 метра[3]) надъ морето, сирѣчь до 350 метра надъ Софийското поле) съглѣдваме на́й-високитѣ пла-

[1]) Имената писахме, за филологическа цѣль, колкото се може на́й-вѣрно, само оставихме еровете на края, да неувреждаме може би очитѣ на читателя.

[2]) Въ старо врѣме е имало едно село αἱ Καμάραι до Виза въ Одринско (Пахимеръ, Бонско изд. II 774); името му има сѫщото происхождение отъ думата *камара,* която въ старий латинский и въ еллинский езикъ испърво е значила *сводъ* (кевгиръ) и послѣ *стая.*

[3]) Споредъ мѣрението на желѣзничнитѣ инженери, у Hochstettera, Das Vitoš-gebiet.

нини на срѣдня България, Стара планина, Витоша и Рила, а къмъ юго-истокъ презъ долината на Тополница поздравяваме даже и синитѣ гребени на Родопитѣ. Когато сѫ се наченѫли да се правятъ желѣзници въ Турско, появилъ се е проектъ да се прокара линията отъ Татаръ-Пазарджикъ на София тука презъ долината на Тополница и презъ Гълѫбеца, но подробнитѣ мѣрения показали, че пàкъ било пó-добрѣ да се остане при стариятъ Ихтимански пѫть. Въ турско врѣме е имало въ тая пустиня много разбойници и въ едно селце Телишъ сѫ сѣдѣли и Черкези; сега нѣма нито едни нито други, и спокойно си слизаме долу къмъ Буновскитѣ ханища въ Златишкото поле. Къмъ тая източна страна рьта е много стърменъ и мѫченъ за слизание и за въскачвание. Отъ тамъ захващаме да си съставяме пó-ясно понятие за тия мѣста.

Златишкото поле до сега въ научната книжнина твърдѣ малко е описано. Може да се каже, че учения свѣтъ е узналъ за него едвамъ преди 15 години отъ покойния французский пѫтешественникъ Лежанъ. Каницъ е дохождалъ само единъ пѫть отъ Етрополе на Златица и вече сѫщия день се завърнѫлъ назадъ.[1]) Тоула съ Златарски сѫ посѣтили (1880) западния край до Челопечъ и преминѫли сѫщо оттатъкъ планината.

Длъжината на полето отъ истокъ на западъ, отъ Лѫжене до Буново, е до 30 километра, а широчината му никѫдѣ неизлиза на пó-вече отъ 10 километра. Отъ всичкитѣ страни е заобиколено съ високи планини, тъй щото представява единъ съвсѣмъ уединенъ планински кѫтъ, отдалеченъ отъ голѣмитѣ равнини и отъ старитѣ главни друмове. На сѣверъ се въздигатъ стърмитѣ стѣни на Стара

---

[1]) Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan II 288. На картата на Киперта (1871) този предѣлъ е представенъ доста добрѣ, споредъ съобщенията на Лежана. На австрийската карта (отъ генер. щабъ 1878) има погрѣшки въ имената (Клисекюй и Карлиево сѫ написани два пѫти) и въ шоссето, което е забѣлѣжено, като че минува посрѣдъ Мирково, догдѣто остава далеко пó-на-югъ.

планина, на югъ се простиратъ върховетѣ на Срѣдня гора, и на истокъ и западъ се намиратъ рътоветѣ, които свързватъ тия двѣ планински огради.

Стара планина се представлява тука, както на всичкия си юженъ склонъ къмъ Тракия, като една стърма стѣна, до 900 метра висока надъ полето, та и гола съ малко дървета и съ множество долчини, които разриватъ камениститѣ ѝ брѣгове. Около върховетѣ ѝ се простиратъ широки пасбища. Високата и остра Етрополска *Бáба* (около 1700 м.), при която планината се обърща отъ югоисточната посока (въ Софийско) право на истокъ и която заради това тъй добрѣ се види отъ Софийското поле и отъ тракийскитѣ височини, възвишава се тъкмо надъ селата Буново и Мирково. Пó-далече срѣдньята височина на гребена е приблизително 1500—1600 метра. Нáй-низкото мѣсто се пада тамъ, гдѣто една стърма пѫтека минва отъ Етрополе за Златица (споредъ Каница 1476 метра). Надъ сама Златица стои върхъ *Свéштиплазъ*. На истокъ отъ него минва втората пѫтека отъ полето за Тетевенъ. Послѣ слѣдватъ върховетѣ на „Тетевенский Балканъ“ — *Булвáнъ, Брáтанички чалъ, Вртóпъ;* помежду тѣхъ се извива една трета мѫчна пѫтека, наречена *слъ'бица,* отъ златишкото село Лѫжене до тетевенското село Рибáрица[1]). Жителитѣ на Срѣдня гора и на Гйопса викатъ тази и още други пѫтеки много пѫти съ сѫщо име Рибарица[2]). Още пó-на-десно надъ прохода, който води отъ Златишко на истокъ въ долината на Гйопса, се въздига единъ отъ нáй-високитѣ върхове на Стара планина, *Вéженъ* (Вéженътъ), който неще бѫде пóнизъкъ отъ 2100—2200 метра; отъ сѣверното му подножие извиратъ потоцитѣ, които съставятъ рѣката Видъ, а на южний му склонъ презъ цѣлий мѣсецъ юлий, въ врѣме на нашето пѫтешествие, се бѣлѣеше една прѣспа снѣгъ,

---

[1]) Презъ „слъбицата“ се смѣта отъ Копривщица до Тетевенъ 8 часа пѫть.

[2]) Отъ това название е произлѣвло по едно неспоразумление Rabanica-Pass у Каница, на истокъ отъ Вéжена.

която добрѣ се съгледваше съ перспектива чакъ отъ прозорцитѣ на Пловдивскитѣ кѫщя.

Срѣдня гора, въ сравнение съ стърмитѣ и голи стѣни на Стара планина, представява единъ погледъ приятенъ за окото: високи хълмове съ полека издигнѫти брѣгове безъ скали и стърмнини, съвсѣмъ облечени съ честа тъмнозелена гора, която напълно ги завива отъ подножието при водитѣ на Тополница до на́й-високитѣ върхове. Единъ високъ върхъ привлича нашето внимание поради ливадата, която отгорѣ надъ горитѣ се зеленѣе на на́й-високото му мѣсто: Панагюрската Братя. Вече съ просто око съгледваме, че Срѣдня гора е по́-низка отъ срѣщнитѣ планински гребени и че срѣдната ѝ височина неще надминува 1400 м.

Дъното на Златишкото поле е равно и лежи до 680 метра надъ морето, сирѣчь до 130 метра надъ Софийското поле и до 480 надъ Пловдивското. На́й-низкитѣ мѣста сѫ на югъ отъ Мирково кѫдѣ Петричь, гдѣто Тополница излиза вънъ отъ полето. Отъ околнитѣ планини, особно отъ върховетѣ на Срѣдня гора, Златишко представява една прекрасна картина: срѣдъ планинитѣ едно равно поле, добрѣ обработено, съ жълти нивя и зелени ливади. Хубави дървета се зеленѣятъ между нивята и около селата. Подъ политѣ на Стара планина ливадитѣ отъ изобилието на планинскитѣ води ставатъ на-мѣсти́ влажни и мочорливи. Единственната преграда въ полето се намира между Мирково и Челопечъ, едно малко бърдо, което излиза отъ Стара планина, като захваща съ нѣколко зелени уединени могилки и послѣ къмъ югъ става по́-низко, догдѣто се изгубява.

Отъ околнитѣ планини стича се едно множество потоци и долчини, които всички се събиратъ въ рѣката *Топо́лница* или както ѭ казватъ въ Копривщица, *Топо́лка* (тур. Тузлу дере́). За изворитѣ ѝ въ нѣдрата на Срѣдня гора до самата Копривщица ще поговоримъ, гдѣто трѣба. Тя тамъ на́й-напрѣдъ тече къмъ сѣверъ, при селото Душанци влиза въ полето при източния му край, обърща

се къмъ западъ или югозападъ, а у Петричъ оставя полето и въ една тѣсна дълга долина слязя на югъ къмъ Пазарджишкото поле. Тя неминва по срѣдата на Златишкото поле, а се придържава къмъ южната му ограда, подъ самото подножие на Срѣдня гора. Отъ далеко се познава мѣстото ѝ: тя се пада тъкмо тамъ, гдѣто се свършватъ нивята, ливадитѣ и голитѣ височинки и гдѣто захващатъ тъмнитѣ лѣсове на Срѣдня гора. Отъ самото поле течението ѝ се отдѣлява съ единъ редъ низки голи хълмове. Отъ многобройнитѣ води, които слизатъ отъ Тетевенския и Етрополския Балканъ, ще споменемъ само нѣколко нáй-на-истокъ: у селото Лѫжене единъ потокъ съ турско име *Козлу-дерé,* послѣ *Граматнúкъ,* който сега служи за граница между Княжеството и Източна Румелия, *Елéнска рекá* при развалинитѣ на мънастира св. Илия, *Манджерúнъ,* който минва презъ Пирдопъ, *Куру-дерé* въ самата Златица и пр. Нѣкои сѫ лѣти съвсѣмъ сухи и испълнени съ едно множество малкѝ и голѣми камънье, свалени отъ планината.

Златишкото поле се закрива отъ вѣтроветѣ, особно отъ сѣверния вѣтъръ, но лежи високо та заради това неможе по развитието на растителностьта си да се сравнява съ Гйопсата нито съ пó-хубавото още Туловско поле. То е лишено отъ такива прекрасни орѣхови и брѣстови кории, каквито се виждатъ около Казанлѫкъ, и нѣма нито трандафили нито лозя. По нивята се вижда царевица, ръжъ и пшеница; жетвата се пада между 1 до 20 юлий и нивата се оставя всѣка втора година на угаръ. Презъ планинската ограда изгледътъ на вънъ отъ полето е отворенъ само въ направление на прохода, кѫдѣто Тополница си пробива пѫть на югъ; тамъ се съглежда нáй-високия върхъ на Рила планина надъ изворитѣ на Марица и една часть на Витоша.

Пó-голѣмата часть на населението живѣе въ източната половина на полето, гдѣто има и пó-вече села. Всичкитѣ населени мѣста на Златишката околия, споредъ границитѣ

й въ 1881 год., сѫ били слѣдующитѣ, отъ западъ къмъ истокъ: Стр́гелъ, До́лно Кама́рци, Го́рно Кама́рци (и тритѣ вънъ отъ полето), Бу́ново, Ми́рково, Смо́лско, Ка́меница, Ке́лево Кама́рци, Челопе́чъ, Коланла́ре, Карли́ево, градъ Злати́ца, градъ Пирдо́пъ, всичко съ 14.142 жит. въ 3122 кѫщи[1]). Лъ́жене (отъ старослов. **лѫгъ** кория, орманъ) и Душа́нци на́й-на-истокъ принадлежѫтъ на Източна Румелия. Въ 1883 г. присъедини се къмъ Златишката околия и градецътъ Етрополе (3305 жители) оттатъкъ Стара планина, и всичкото землище се раздѣли на седьмъ общини[2]).

Исторически паметници и въспоминания не сѫ много. На единъ „предисторически“ или по́-ясно да го опредѣлимъ, тракийски или келтийски периодъ принадлежатъ многобройнитѣ низки могилки, които на югъ отъ Пирдопъ идѫтъ на редъ върху ония горея казанни низки хлъмове, дѣто отдѣлятъ полето отъ брѣговетѣ на Тополница; тѣ носѫтъ сега имена на разни светии (св. Петка, св. Спасъ и пр.) и до недавна Пирдопченетѣ сѫ клали на тѣхъ курбани въ праздницитѣ. Въ самото поле стоятъ двѣ особно голѣми могили, високата и отъ далеко видна *Та́ртарица*, 25 минути на истокъ отъ Пирдопъ, сега съ митарственната стража на върха, и немного по́-малката *Дерви́шка моги́ла* на сѣверъ отъ сѫщий градъ. Народа приказва, че ужъ едно врѣме сѫ сѣдѣли единъ Татаринъ и единъ дервишъ на върховетѣ имъ и взаимно си запалвали лулитѣ. Други нѣколко по́-малки могилки издаватъ се сѫщо при Пирдопъ и Златица по ливадитѣ, що сѫ при политѣ на самата Стара планина.

За римски надписи несъмъ узналъ нищо, а древна монета съмъ видѣлъ само една въ Душанци, една жълта пиринчена пара съ надписъ: Αὐτοκράτωρ Σεπτίμιος Γέτας (царъ

---

[1]) Предварителни резултати на преброяването населението. Издава Статистическо бюро. София 1881 год. стр. 33.

[2]) „Държавенъ Вѣстникъ“ 1883 г., бр. 73 стр. 686.

Септимий Гета, синъ на царa Септимия Севера, убитъ въ 211 г. слѣдъ Хр.).

Старото срѣдоточие на всичкиятъ предѣлъ е билъ въ българско и въ турско врѣме градътъ *Златица*. Самото име (съ окончанието — *ица*) показва, че названието му е принадлежало испърво на една рѣка; коренътъ на името съдържава едно въспоминание за измиванието златний пѣсъкъ отъ потока, който помежду самитѣ кѫщи се спуща отъ Стара планина — една индустрия, която споредъ казванието на жителитѣ се е спрѣла не отколѣ. И на долнята Тополница въ планинскитѣ тѣснини около Пойбрене се е измивало злато още до послѣдната война отъ Неврокопци, които нарочно сѫ ходѣли всѣка година за тази работа.[1])

Въ врѣме на старата българска държава Златица се споменва само два пѫти и то въ съчинението на Дубровчанина Якова Лукарича, който въ втората половина на 16 вѣкъ е посѣщавалъ София, Пловдивъ и Цариградъ, та е узналъ, види се отъ Българетѣ, че при раздѣлението на царството между синоветѣ на царa Іоанна Александра царъ Шишманъ е приелъ Търново, София, Враца и *Златица*[2]). Второй пѫть срѣщаме името на Златица у Лукарича въ единъ любопитенъ разказъ за едно въстание въ България срѣщу царa Шишмана. Отъ достовѣрни съврѣменни свѣдѣния знаемъ, че вдовицата на царa Михаила, който е погинѫлъ въ битката при Велбуждъ (1330 год.), Анна, дъщеря на сърбский краль Стефанъ Милутинъ, слѣдъ испѫжданието ѝ отъ Търново и слѣдъ въцаряванието на Іоанна Александра (1332) е пребивала пó-често въ Дубровникъ и че синътъ ѝ Шишманъ подъ име Людовикъ е живѣлъ въ Италия при неаполский кралевский дворъ. За

---

[1]) Златиченетѣ ми разкавзвали за остатъци на нѣкои желѣзни *вигни* на югъ отъ града, но несъмъ успѣлъ да посѣтѭ това мѣсто.

[2]) Luccari, Copioso ristretto degli annali di Rausa. Venezia 1605 стр. 53 (печ. погрѣшка Slaniza, но послѣ второй пѫть Slatiza).

нея и за сина ѝ има доста свѣдѣния въ съврѣменни италиянски и дубровнишки архивални паметници, та се знае, че Людовикъ е умрѣлъ въ 1373 г. при двора на неаполский краль[1]). У Лукарича работата се описва съвсѣмъ другояче. Истинский Шишманъ, споредъ него, е умрѣлъ въ Дубровникъ, а единъ Дубровчанинъ, на име Никола Сапина, единъ приличенъ юноша съ кралевска обнаска, се представилъ на неаполский краль Роберта за царъ Шишманъ, синъ на Михаила царя, и се отличилъ въ неговитѣ служби. Но подирѣ напуснѫлъ Италия, ужъ да се завърне въ отечеството си. Ето какво приказва Лукаричъ за това му възвръщанье: „Послѣ се запѫтилъ на Емскитѣ планини (Стара планина) и като се събиралъ при него много народъ, който въобще е наклоненъ къмъ възстания и ненавижда настоящитѣ работи та ламти за бѫдѫщитѣ, той е воювалъ срѣщу Шишмана. Но когато предприятието му вървѣло безъ успѣхъ, повдигнѫлъ Турцитѣ, които му давали войска съ наемъ, и съ тази помощь е опустошилъ селата около Разградъ и изгорилъ Златица (li villagi di Hrasgrad ed abbrusció Slatiza), тъй щото неприятельтъ е билъ принуденъ да прибѣгне къмъ Дунáва, която Никола Сапина бѣше взелъ отъ родителитѣ ѝ за своя законна съпруга. Тя, като е приела подаръци и обѣщания, колкото ѝ било нужно, отровила господаря си въ 1372 год.“. При това Лукаричъ се основава на Емануила, хрониста на босенский войвода Хървоя, но този съчинитель не ни е познатъ освѣнъ отъ нѣколко мѣста въ лѣтописитѣ на самия Лукаричъ. Единъ подобенъ разказъ, но безъ името на Златица, срѣща се и у единъ съврѣменникъ и съотечественникъ на Лукарича, у Мавра Орбини (1601). Не е наша задача да разискваме тука, до колко сѫ се послужили тия

[1]) Sisman, fils de Michel de Bulgarie, qui s'était fait nommer *Louis,* empereur de Bulgarie, *meurt à la cour du roi de Naples*, où il s'était réfugié. Muralt, Essai de chronographie byzantine II 699, при годината 1373. — За съжалѣние немогѫ да слѣдвамъ източницитѣ, отъ кѫдѣ Муралтъ е исчерпилъ това свѣдѣние, защото настоящитѣ бѣлѣжки сѫ писани въ София, далеко отъ голѣмитѣ европейски книгохранилища.

два списатели може би отъ тогавашнитѣ български предания или пѣсни, нито колко сѫ се водили отъ тенденцията, да прославятъ своето отечество съ измислено намѣсване на Дубровчане въ разни стари приключения, едно качество, отъ което въ висока стѫпень страдаѭтъ историческитѣ списания на Дубровчане отъ 16 и 17 вѣкъ; за насъ тука нáй-важното е, че Златица е сѫществувала вече между градоветѣ на старобългарското царство[1]).

Обща извѣстность е приела Златица около 50 години слѣдъ паданието на българското царство, при похода на венгерский и полский краль Владиславъ III срѣщу Турцитѣ въ 1443 год. Всичкитѣ съврѣменни историци разказватъ, че християнската войска съ краля Владислава, венгерский полководецъ Иванъ Хунядъ (Янкулъ) и сърбский деспотъ Георгий Бранковичъ, като е стигнѫла въ София, не е могла да излѣзе на Пловдивското поле презъ Трояновитѣ Врата (презъ Ихтиманъ), защото Турцитѣ били укрѣпили тамкашнитѣ проходи, и заради това е търгнѫла за Пловдивъ презъ Златица. Отъ сърбскитѣ извѣстия се види, че Бранковичъ е билъ пѫтеказатель,[2]) като отколѣ подробно запознатъ почти съ цѣлия полуостровъ. Венгерский лѣтописецъ Бонфиний, който се послужилъ отъ разказа на самовидци, пише, че Хунядъ е знаялъ, какво отъ София до Пловдивъ по двата пѫтища нѣма пó-вече отъ три денье разстояние. Името на Златица се срѣща въ разни свѣдѣния за този походъ, само че писателитѣ не сѫ знаяли ясно, какво именно се означавало съ това име. Бонфиний пише, че е имало тамъ една малка *рѣка,* която се викала български Златица (ad parvum amnem, quem Slati-

---

[1]) Името *Сапина,* до колкото знаѭ, никѫдѣ не се срѣща между старитѣ дубровнишки благородни или прости фамилии. Остава да се докаже, да ли този *Nicola Sapina* не е изкованъ отъ „*Nicola Zupan,* signoretto de Bosna", който се споменва въ дубровнишкитѣ лѣтописи 1370 г. (Annales Ragusini, изд. югослов. академия, Загребъ 1883 г. стр. 41) — сърбский познатий жупанъ Никола Алтомановичь.

[2]) Изведе деспоть кралы Владислава на Златицоу и Јинкоула. Шафарикъ, Památky str. 78.

zam Bulgari appellant). Нѣмский съврѣмененъ поетъ Михаилъ Бехаимъ,[1]) който самъ казва, че е говорилъ съ съучастници въ похода, споменва една *планина,* която турски се викала *Алтжнъ дагъ,* сърбски *Злата гора* (der perg hiess türkisch Altintach, sirvisch Slada gura, er ach teütsch der guldin perg hiesse). Сърбинъ Михаилъ Константиновичъ сжщо пише за една планина, нарѣчена Златица. Византийский лѣтописецъ Дукась обаче знае, че това е било едно населено мѣсто: „Венгритѣ съ деспота сж дошли до *селото,* наречено на български Излати, което се тълкува *златно,* та това село е било на срѣдата между София и Филиппополь“ (μέχρι τῆς κώμης τῆς καλουμένης Ἰζλατῆ κατὰ τὴν τῶν Βουλγάρων γλῶτταν, ὃ ἑρμηνεύεται χρυσῆ, ἣν γὰρ τὸ χωρίον ἀνὰ μέσον Σοφίας καὶ Φιλιππουπόλεως).[2])

Преди мислѣхъ,[3]) че войската е искала да мине нѣйдѣ отъ Петричъ край течението на Тополница, но сега като се запознахъ съ самитѣ мѣстности и особно като взимамъ на умъ, че християнетѣ сж се доближили вѣроятно до самата Златица, вѣрвамъ, че тѣхното намѣрение е било да минжтъ пó-на-истокъ презъ Срѣдня гора, сирѣчь отъ Златица да тръгнжтъ по старий пжть презъ долината на рѣка Медéдъ и градеца Стрѣлча вънъ въ полето кждѣ Пловдивъ. Това намѣрение сж осуетили бързитѣ приготовления на Турцитѣ, които не сж дали на християнетѣ да се движжтъ отъ прехода презъ Тополница вжтрѣ въ Срѣдня гора. Ето какво приказватъ самитѣ лѣтописци.

Споредъ Дука между Златица и Пловдивъ е имало „непроходими планини и гори“ (ὄρη καὶ δρυμῶνες δύσβατοι). Християнетѣ сж искали да си просѣкжтъ пжть презъ гората „съ сѣкирници и дърводѣлци“ (διὰ πελεκυφόρων καὶ δεν-

[1]) Издаденъ отъ Т. Г. Караяна въ Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. Wien 1849, 4° стр. 35 слд.

[2]) Боннско изд. стр. 217.

[3]) Бълг. История (Одесско изд.) стр. 473, Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel стр. 112.

ἐρατόμων ἀνδρῶν). Турцитѣ минѫли непроходимитѣ мѣста отъ срѣща, но неискали да слѣзѫтъ отъ планинитѣ, та се задоволявали да хвърлятъ стрѣли. Венгритѣ храбро сѫ се въскачили до половината на планината (ἀνέβησαν ἕως ἡμίσεως τοῦ ὄρους), но били принудени да се оттеглятъ. Бонфиний приказва, какъ е стигнѫла войската къмъ проходътъ, „предъ който тече Златица“ (quem Slatiza subfluit), но слѣдъ нѣколко безуспѣшни борби срѣщу Турцитѣ, при недостатъка на храна за човѣцитѣ и за коньетѣ и заради острата зима (работата бѣше презъ декемврия) е била принудена да отстѫпи отъ Златица (a Slatiza pedem referre). Отъ неговитѣ думи се вижда, че подъ Златица той е разбиралъ една рѣка, сирѣчь Тополница, която наистина тече покрай подножието на Срѣдня гора. У Бехаима има една голѣма бъркотия въ реда на събитията, но дѣлото при Златица той описва доста ясно. Отъ София, каже, кральтъ потеглилъ къмъ рѣка Марица, но предъ рѣката стоялъ турский царь на една утвърдена планина, наречена Злата гора. Началницитѣ на християнетѣ побързали да ударятъ на неприятеля, защото зимата е била много остра. Пѣши и конни преминѫли бродътъ презъ рѣката, която Бехаймъ тука погрѣшно нарича Марица (in das wasser da, das nar genent ist Maricza), но Турцитѣ не ги дочакали, а бързо се оттеглили въ оная Златна планина (in disen gulden perg). Половинъ день траяла борбата, но планината е била здраво утвърдена (diser perg waz fest und gut) и затворена съ засѣки (verhaget und reute), та ѭ защищали добрѣ еничеритѣ. Най-подирѣ слѣдъ упорити и безуспѣшни усилия християнскитѣ пълководци дали знакъ съ трѫби, и войскитѣ се дигнѫли назадъ въ Сърбия; коньетѣ и човѣцитѣ вече наченѫли да падѫтъ отъ студъ и гладъ. Константиновичъ пакъ казва, че на планина Златица или „Желѣзна Врата“ въ една долина еничеретѣ не сѫ дали на християнетѣ да минѫтъ оттатъкъ въ полето къмъ града „Пловдинъ“ (така го пише) и че Владиславъ не е могълъ да се

движи съ своитѣ коля (съ артилерията) та е отстжпилъ къмъ София. Християнската войска е изгорила София и вървѣла къмъ Нишъ, гдѣто на планина Куновица е разбила слѣдующитѣ задъ нея турски войски. На другата година (1444) Владиславъ, както е познато, втори пжть тръгнжлъ за въ България, но край Дунава, и погинжлъ въ битвата при Варненското езеро.

Дойдохъ въ Златица съ надѣжда, че ще намѣрж нѣкакви остатъци или въспоминания отъ срѣднитѣ вѣкове. Вече отъ далеко ми направи впечатление голѣмото пространство, което завзима градътъ съ прекраснитѣ си градини, гдѣто кжщитѣ съвършенно се губятъ между листьето на стари сѣнчести орѣхи, сливи и череши. Има дворове съ 200—300 голѣми дървеса около кжщята. Вжтрѣшностьта на града има турски характеръ, съ кривулести тѣсни улици, постлани съ единъ ужасенъ калдърѫмъ. Отъ четиртѣхъ джамии служи сега само една на сѣверния край; ни една отъ тѣхъ не е била пó-напрѣдъ християнска черква. Имаше и „са'аткула." Жителитѣ ми казахж, че звоното ѝ сега е пренесено въ християнската черква и окачено въ нейната камбанария. Бѣхъ любопитенъ, да го видѭ, защото отколѣ подозрѣвахъ, че Турцитѣ при завоеванието на страната сж взимали нѣкога християнски черковни камбани и ги употрѣбили за своитѣ градски часовници; читательтъ ще види, че въ течение на това пжтешествие наистина бѣхъ честитъ да намѣрѭ такава една драгоцѣнна старина отъ срѣднитѣ вѣкове върху са'ата на единъ градъ въ западна България. Камбаната на златишкиятъ часовникъ наистина е работа на християнски, види се, български майстори, както го показва лѣточислението, забѣлѣжено отъ една страна съ турски букви 1191 (по хеджрата) а отъ друга съ словѣнски ѧѱѯз (1767), но вече тие надписи и лѣтото имъ показватъ, че тя не е била правена за християнски черкви, а нарочно за единъ часовникъ. Отъ турски надписи забѣлѣжителенъ е единъ голѣмъ извѣ-

трѣлъ камъкъ, който стърчи въ една улица, съ нѣколко груби букви и съ лѣточислението 979 (ок. 1570) — гробъ на нѣкой мусулмански мѣстенъ светецъ. Казватъ, че едно врѣме градътъ е билъ обиколенъ отъ една стѣна, съградена отъ тухли, и снабдена съ кули и капии. Но другояче распитванието ми за старини е останѫло безъ резултатъ и то по слѣдующата причина. Въ турско врѣме Златица е била населена почти само отъ Турци фанатици. Християнетѣ сѫ наченѫли да се заселяватъ едвамъ въ послѣдньо врѣме и то вънка при южния край на града, гдѣто стои и черквата, съградена въ 1859 год. Споредъ турски официялни данни е имало въ Златица преди войната 436 кѫщи мусулмански и 117 християнски.[1]) Слѣдъ войната Турцитѣ захванахѫ да се изселяватъ и отиванието имъ се продължава до днесь. Градътъ и по́-напрѣдъ (споредъ Каница) е изгледвалъ като запустѣлъ, та сега съ своитѣ затворени кѫщя и запустнѫли улици още по́-вече е станѫлъ празенъ и пустъ. Мѣстата на Турцитѣ завзиматъ Българе отъ околнитѣ села, отъ Копривщица, отъ Разлогъ и отъ други мѣста на Македония. Въ 1881 г. е имало тука всичко 408 кѫщи съ 1546 души жители, почти все́ нови преселенци. И тъй е станѫло, че между старата и нинѣшната Златица нѣма никаква свързка въ паметьта на населението.

Но па́къ се срѣщатъ нѣкои дири отъ старото врѣме. Отъ града излизатъ двѣ пѫтеки презъ планината. Едната отива на сѣверъ къмъ Тетевенъ и отъ тамъ на Ловечъ; на мѣстото, гдѣто влиза въ планината, стои на високия върхъ *Го́лешъ* развалина на една стара твърдиня, наречена „Кале́то“. Другата пѫтека се обърща къмъ сѣверозападъ кѫдѣ Етрополь и оставя полето при едно селце *Клисе́кьой*, което преди войната е имало 40 кѫщи чисто турски, но сега съвършенно е пусто; самото му название „черковно село“ (клисе́ черква отъ ἐκκλησία) показва, че тѫдѣва е

[1]) Матеріялы для изученія Болгаріи. Часть III, выпускъ V. Букарештъ 1877, стр. 206. Споредъ стр. 36 християнски вѣнчила е имало само 84.

имало черква или мънастирь, та и Златиченетѣ сѫ ми казали, че отгорѣ надъ селото имало сѫщо остатъци на едно „кале́“. Отъ града до Етрополъ и до Тетевенъ се смѣтатъ 4—5 часа и то мѫченъ и досаденъ пѫть. Кѫдѣ югъ е излизалъ отъ Златица единъ и до сега употрѣбенъ пѫть презъ Панагюрище въ Срѣдня гора за въ тракийското поле. Той минава Тополница по единъ старъ каменъ мость, турска направа съ остъръ сводъ, възвишенъ въ срѣдата. Отъ двата брѣга на рѣката били направени двѣ малки твърдини, каменнитѣ основи на които още стоятъ. Турцитѣ приписватъ тия калета на Дженевизитѣ (Генуезитѣ); тѣ въ Мала Азия се бѣхѫ запознали съ разни укрѣпления въ колониитѣ на генуезската република и слѣдъ преселванието си въ Европа сѫ слѣдвали да казватъ, споредъ анадолскитѣ си въспоминания, на разни гърцки, български и сърбски твърдини — „дженевиз-кале“. Мислѭ, че тука подъ тие двѣ калета при Тополница краль Владиславъ 1443 год. е билъ принуденъ да се обърне назадъ. Желаяхъ да посѣтѭ това мѣсто, но сѫщий день, когато бѣхъ въ Златица, тури се отъ страната на Княжеството карантинъ срѣщу Румелия заради египетската холера, тъй щото щешъ-нещешъ се отказахъ отъ разгледванието на погранични мѣстности. На горəказаниятъ западенъ пѫть презъ Гълѫбецъ, който е сигурно много старъ, не съмъ узналъ за нѣкои стари крѣпости, а за източния излѣзъ отъ полето презъ Козница и за неговото „кале́“ ще споменѫ, когато ще дойде дума за селото Клисура.

Златица е зависѣла отъ запланинскитѣ или загорскитѣ мѣста. Още въ турско врѣме административно е била подчинена подъ Ловечъ, а тъй сѫщо по черковното раздѣление и до днесь съ цѣлата си околия принадлежи на Ловчанската епархия, както и Тетевенско и Етрополско; Гйопса и Срѣдня гора спадатъ подъ Пловдивската епархия. Това сѫ остатъци на старото българско раздѣление, сѫщо като

южната граница на Търновската епархия, която обнема и Казанлѫкъ и Стара Загора.[1])

Въ околноститѣ на Златица освѣнъ крѣпоститѣ има и други старини. Нáй-любопитния паметникъ сѫ развалинитѣ на *мънастиря св. Илия,* които лежѫтъ единъ часъ на сѣвероистокъ отъ Пирдопъ при десния брѣгъ на Еленска (тъй мѣсто Илинска) рѣка близу до границата, до самия входъ въ една долинка на Стара планина. Положението е много живописно. По ливадитѣ между висока зелена трѣва, испълнена съ разновидни цвѣтя, полека се приближавашъ къмъ подножието на величественнитѣ, стърми и каменисти планини. Една тѣсна прохладна долинка, оживена отъ шумъ на водитѣ, се извива между голи скали отъ нѣдрата на планината вънъ въ полето. Развалинитѣ не се виждатъ, освѣнъ когато дойдешъ съвсѣмъ близко. Отъ зелената трѣва въздига се въ сѣнката на планинитѣ една червена зидина до четире човѣшки боя висока. Старцитѣ непомнѭтъ, че нѣкога е била пó-голѣма; всé така си стои. Остатъцитѣ принадлежатъ на апсида въ полукрѫгъ ($5^1/_2$ метра широка) и два четверожгълни параклиси отъ двѣтѣ страни на главния олтаръ. Стѣнитѣ сѫ 1 метръ, и 24 сантиметра широки, всичко отъ тухли до 3 с.-м. дебели, раздѣлени съ пластове отъ бѣлъ орозанъ на 4 с.-м. Прозорцитѣ сѫ биле съ крѫгълъ сводъ по византийски стилъ. Якоста на тухлитѣ напоменва старитѣ срѣдешки черкви св. Георгий и св. Ѳофия. Самото черковище стои вѫтрѣ въ едно малко четверожгълно градище, 60 раскраче дълго и 45 широко, нѣщо малко възвишено надъ рѣката и надъ околнитѣ ливади; познава се още оградата му, едни купища грубо нетесано камънье, обрастнѫли съ гѫста буйна трѣва. Раскопки могли би да откриятъ планътъ на черквата и на цѣлото мънастирище.

Преданието приказва, че въ този мънастирь е умрѣлъ послѣдний патриархъ Търновский. Животописецътъ на патриарха Евтимия, съврѣменникъ неговъ Григорий Цам-

[1]) Вижъ Пер. Списание II (1882) 49.

блакъ,[1]) разказва, че слѣдъ превзиманието на Търново царь Баязидъ заповѣдалъ, патриархътъ да се проводи въ Македония (**въ Македонию заточена отпоустити**). Отъ многобройни свѣдѣния знаемъ, че подъ името Македония въ срѣднитѣ вѣкове се е разумѣвала Тракия, и съ Пловдивъ и Одринъ, и така нѣма нищо, което да противостои на онова предание.[2])

Приказва се още, какъ е пропаднѫлъ този мънастирь. Това е било, когато Турцитѣ сѫ ходили на война срѣщу Нѣмцитѣ, преди 200 години. Нѣколко Турци сѫ минѫли около мънастиря, и скарали се съ жителитѣ му. Калугеритѣ едного отъ нихъ убили, но като видѣли опасноста, хвърлили всичко свое богатство въ единъ геранъ (бунаръ) и побѣгнѫли. Послѣ това Турцитѣ сѫ дошле въ по́-голѣмо число и разорили мънастирьтъ.

Около мънастиря има и други любопитни мѣста: една планинска долина *Джѐмина*, съ едно кале отгорѣ, тъй наречена ужъ отъ една джамия, на която сѫ дали Турцитѣ имотитѣ на мънастиря слѣдъ разорението му, послѣ единъ купъ разрушено камънье въ четверожгълникъ срѣдъ близкитѣ мокри ливади подъ по̀литѣ на планината на мѣсто наречено *Тодорѝчени*, гдѣто ужъ била черква или мънастирь св. Тодоръ, подирѣ едно селище въ полето съ остатъци на керемиди, наречено *Бучу́нъ* и пр.[3])

Стари черковища има и другадѣ по селата. Нѣколко видѣхъ самъ въ Душанци, което лежи въ единъ живописенъ жгълъ на полето, тамъ гдѣто Тополница излиза на вънъ отъ планинскитѣ клисури, подъ гориститѣ брѣгове на Срѣдня гора. Селото до войната е било населено съ люти Турци (62 кѫщи) и малцина християне (37 кѫщи), но сега е станѫло почти съвсѣмъ българско (1880 г. отъ

---

[1]) Изд. архимандритъ Леонидъ въ Гласникъ томъ XXXI (1871) стр. 286.

[2]) За значението на името Македония въ ония врѣмена има една голѣма сбирка отъ византийски данни у Tafela, Const. Porph. XIII—XXII. Ср. Heerstrasse 94.

[3]) Една мѣстность се казва *чѐшко по̀ле* (отъ *пчешко* — пьсъ куче).

364 жители само 64 Турци). Приказватъ, че е било единъ пѫть голѣмо нѣщо, и че при разораванието на ливади и пустини все се срѣщали слѣди, че земята и отпреди била обработвана. На западний му край има едно малко черковище св. Троица; престольтъ още личи между бодили и камънье. По́-далече, 18 минути на западъ отъ селото, види се надъ лѣвий брѣгъ на Тополница върху на́й-низкитѣ расклонения на Срѣдня гора едно черковище св. Никола, сирѣчь каменни основи до 12 раскраче дълги съ апсида въ полукрѫгъ, обрастнѫли съ глогове и лѣски; отъ него се отваря единъ прекрасенъ погледъ на срѣщната Тетевенска Стара планина съ високитѣ ѝ скали и поляни надъ мънастирището св. Илия и надъ селото Лѫжене. На близу има мѣстности, наречени по турски *Папаз-чаиръ* и *Клисе-баиръ*.

Въ Златишко сѫществуватъ и предания за Момчилъ войвода. Отъ исторически съврѣменни свѣдѣния знаеме, че юнакъ Момчило е живѣлъ и владѣлъ въ Родопитѣ и е падналъ въ битката срѣщу гръцкий царъ Іоаннъ Кантакузинъ предъ града Периторъ до брѣговетѣ на Бѣлото море въ 1345 год. Българскитѣ и сърбскитѣ пѣсни за него, които недавно хубаво е освѣтлилъ г-нъ Дриновъ,[1]) скоро се распространили по всичкия полуостровъ, и споредъ природата на народното умотворение, Сърбитѣ и Българитѣ сѫ наченѫли въ приказкитѣ си да търсятъ жилището на Момчила въ разни мѣста, имената на които приличатъ до нѣйдѣ си на оня приморский Периторъ. Сърбската пѣсень е опредѣлила за жилището на този юнакъ развалинитѣ на градъ Пирлиторъ подъ върха на Дорміторъ посрѣдъ великолѣпнитѣ херцеговски планини. Има и предания, които казватъ, че е живѣялъ въ Пиротъ, а на́й-подирѣ Българетѣ сѫ му намѣрили сѣдалището въ Пирдопъ. Мѣстното предание приказва, че Момчилъ войвода е билъ ужъ родомъ отъ село Лѫжене, че е живѣлъ въ Пирдопъ, ходилъ

[1]) Пер. Списание IV, 147.

съ войска чакъ до Цариградъ и погинѫлъ въ борба съ Турцитѣ на Одринъ. Единъ старецъ въ Копривщица ми е разказвалъ, че е имало у покойниятъ бегликчия Стойчо Каравела даже и една писана книга за тогози Момчила, съ обширно описание на живота му, много хубава за четение, „да плачешъ когато ѭ чуешъ“, ами сега е пропаднѫла.

Кога сѫ завладѣли Турцитѣ Златица, не се знае. Сѫществува обаче предание, че това е станѫло слѣдъ голѣма борба и че населението се е разбѣгало по Срѣдня гора, Етрополе и Тетевенъ. Турцитѣ считали мѣстото за много важно и заради това испълнили Златишкото поле, сѫщо като Гйонсата и Туловското поле, съ турски преселенци. Златица, преименувана въ устата на завоевателитѣ въ *Исладu,* е станѫла чисто турски градъ. Селата Лѫжене, Келево Камарци, Клисекьой и да кажемъ и Карли-кьой (само 8 бълг. кѫщи) сѫ били населени само отъ Турци; другитѣ сѫ имали смѣсено население, съ исключение на на́й-западниятъ ѫгълъ на Златишката кааза, който съ селата Стрългелъ, Долно Камарци, Буново, Смолско и Каменица е останѫлъ чисто български. Голѣми турски гробища, на пр. на югъ отъ Мирково (преди войната 161 кѫщи турски, 209 български). свидѣтелствуватъ за тази силна османска колонизация. А тия тукашни Турци лошо живѣяли съ Българетѣ, особно Лѫженчене и Душанчене; български незнаехѫ а околнитѣ Българе ради нихъ сѫ били принудени да се учѫтъ турски.

Отъ турския периодъ има малко свѣдѣния за Златица. Хаджи Халфа въ 17 вѣкъ казва за неѭ съвсѣмъ кратко, като говори за Софийский санджакъ: „Ислади, на югозападъ отъ Ловечь, съ окрѫгъ отъ 30 села и съ много води, 14 денье отъ Цариградъ“. А отъ единъ турски законникъ отъ 16 столѣтие знаемъ, че Ислади е принадлежало къмъ Никополский санджакъ, заедно съ Ловечь, Търново, Шу-

менъ и други загорски градове.[1]) Търговската книга на Дубровчанина Рестича, който е седѣлъ въ 1590—1605 г. въ София, споменва за вълна отъ Златица (lana di Slatiza).[2]) Другояче този предѣлъ тъй упаднѫлъ въ забвение и тъй малко е билъ познатъ, че на картитѣ Златица се е туряла при горньото течение на рѣката Видъ, която ужъ извирала при Ихтиманъ. Това недоумѣние е излѣзло отъ свѣдѣнията, че Златица принадлежала подъ Ловечь. Французский географъ Лапи́ (Lapie) вече 1822 добрѣ е опредѣлилъ положението на града при южния склонъ на Стара планина,[3]) но погрѣшката си е живѣла на картитѣ до 1870 г., догдѣто Лежанъ окончателно е обяснилъ истинското положение на тия мѣстности.[4])

Добрѣ сѐ помнѭтъ още врѣмената на Кърджалиитѣ, които сѫ обезпокоявали и тази страна, но не сѫ могли да влѣзнѫтъ въ укрѣпленията Златица. Голѣми накости сѫ правили въ на́й-ново врѣме Черкезитѣ, населени (1864—1877) въ Телишь при Гълѫбецъ, въ Коланларе и въ Козничкия проходъ, но отъ тѣхъ и даже отъ кѫщята имъ сега ни диря нѣма. Презъ послѣднята война всичкия предѣлъ доста е претърпѣлъ. Руситѣ стоели на Стара планина, Турцитѣ край Златица; българското население отъ части е побѣгнѫло при Руситѣ, та и турското се дигнѫло, и не се завърнѫло вече, догдѣто на́й-подирѣ Руситѣ слѣзнѫли отъ Балкана и заминѫли презъ Срѣдня гора къмъ Пловдивъ. Берлинский трактатъ е положилъ границата между Княжеството и Източна Румелия презъ тия предѣли, отъ Стара-планина между Лѫжене и мънастирището св. Илия на югъ край потока Граматникъ и послѣ по рѣката Тополница до Петричь и отъ тамъ около Каменица къмъ Вакарелъ. Бив-

---

[1]) Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna стр. 57. Hammer, Des osman. Reiches Staatsverfassung I 311.

[2]) Ср. Пер. Спис. II стр. 51.

[3]) Каницъ, Donau-Bulgarien II 248.

[4]) Вижъ Бълг. История (Одесса 1878) стр. 47.

щата Златишка кааза е станжла една околия на Софийский окржгъ.

На́й-голѣмото и на́й-живото мѣсто на всичкото поле е градъ Пирдопъ. Въ него живѣе почти четвъртата часть отъ населението на Златишката околия, както си бѣше тя въ 1881 г. (3270 души въ 757 кжщи). Той лежи само 3 километра на истокъ отъ Златица, която и сега всé си остава административния центръ на околията, и преди войната имаше едно смѣсено население (79 кжщи турски). Въ него има и индустрия; произвождатъ се гайтани, аби и шаяци, и тукашнитѣ производители продаватъ стоката си чакъ въ Босна, Сърбия и Македония. Че Пирдопъ е билъ отколѣ едно пó-значително мѣсто между християнскитѣ градовце, види се и отъ това, че тука, както и въ Панагюрище и Копривщица, е имало пó-напрѣдъ метохъ на Хиландарский мънастирь. Черквата е отъ г. 1819. Преуспѣванието на мѣстото и на всичкиятъ предѣлъ зависи отъ премахванието на Берлинската граница, и отъ направата на една желѣзница отъ София презъ Златица, Карлово, Казанлжкъ и Сливенъ къмъ Черното море.

На́й-западнитѣ села, Мирково, Буново и особно Смолско, се занимаватъ съ дюлгерство, и то не само по на̀й-близкитѣ мѣста, но и по Срѣдня гора. Зидарството и правението кжщи е тука такъвъ единъ наслѣдственъ занаятъ, както другадѣ въ родопскитѣ села Широка лжка и Брацигово, въ търновското село Керекъ, въ радомирскитѣ села край рѣката Струма, въ търнскитѣ села, въ нѣкои мѣста на кюстендилското Краище, въ македонското Крушево, въ Дебра, въ Костурско и пр.

Българското население на всичкото поле, по външния типъ, по характера си и по езика съставя съ Срѣдногорцитѣ отъ Панагюрище и Копривщица и съ Етрополцитѣ едно цѣло. Тукашнитѣ жители сж людие пъргави, учено-любиви, разбрани и предприимчиви.

Ще споменѫ още една особность. Въ врѣмето на жетвата дохаждатъ тука оттатъкъ планината *Загóрки,* жени и моми отъ Осиковица и други орханийски села. Цѣлъ день се трудятъ по нивята и вечерьта прекарватъ по двороветѣ на кѫщитѣ весело съ пѣсни и хорó, защото тази работа имъ е като празникъ; тука работятъ на дружини, а дома, гдѣто жетвата се пада нѣщо пó-късно, всѣка жетварка жъне за себе си, та нѣма нито пѣсни нито играние по кѫщята.

По планинитѣ лѣтѣ живѣѭтъ *Власи*, номадически пастири, които се раздѣлятъ на два вида, едни, които говорѭтъ ромѫнски, и други, които сѫ погърчени. Ромѫнскитѣ Куцовласи и гърцкитѣ *Каракачáни* никакъ не се женѭтъ и не се обичатъ по между си. Българетѣ по нѣкогажъ ги наричатъ съ турско название *Юрýци*, което значи въобще номадически пастири. Тия Власи пасѫтъ стадата си по Стара планина отъ Мирково до Черното море, като наематъ планинскитѣ поляни отъ селскитѣ и градскитѣ общини, на които принадлежѫтъ тия мери (Пирдопъ, Карлово, Калоферъ и др.). Има ги нѣщо и по Срѣдня гора и доста много по Родопитѣ. Дохаждатъ съ фамилиитѣ си и живѣѭтъ, въ една височина отъ 1000—1500 метра, въ дървени или отъ земя направени *кóлиби*, покрити съ дъски, които зимѣ стоятъ праздни;[1]) пó-напрѣдъ, казва се, сѫ живували само въ колиби като чадъри отъ шума. Тия жилища всѣкога сѫ на купъ като едно селце, защото Власитѣ живѣѭтъ въ дружества, по нѣколко родове, нѣкога 60—100 души съ единъ началникъ (кехая). Пасѫтъ много хилѣди овце и нѣщо и коньe; едрия добитъкъ у тѣхъ не се срѣща. Животътъ имъ е първобитенъ и дивъ. Мѫжьетѣ носѫтъ една сина чалма на главата и бѣли или черни вълнени

[1]) Въ срѣдний вѣкъ тия пастирски колиби сѫ се викали клѣти (агоуповы клѣти въ Рилский хрисовулъ на царя Шишмана отъ 1378 г.) или клѣтища (cletista на Власитѣ въ Конавли до Дубровникъ 1430), а цѣлото влашко село се наричало катоунъ (отъ романското cantone), отъ което произливатъ още мѣстнитѣ названия Катуница, Катунища. — Въ Перущица чухъ, че Циганитѣ и сега се викатъ *катунари*.

дрѣхи, скроени по македонски начинъ, съ черни гайтани и съ червенъ поясъ отгорѣ. Чъртитѣ имъ сѫ груби и свидѣтелствуватъ за постоянно живѣение въ планината и на вѣтъра; у мѫжьетѣ срѣщатъ се по нѣкога доста хубави лица, но женитѣ сѫ грозни, защото отъ млади години всичката тежка кѫщна работа остава на тѣхъ. Раждатъ се и умиратъ въ планината. За женение и кърщавание слизатъ долу въ близкитѣ черкви. Иматъ разни старински обичаи, на пр. при свадбата мажѫтъ всѣка колиба съ масло и сипатъ ичимикъ, оризъ и нахутъ. Влахъ се жени само за Влахиня. Много е развито у тѣхъ побратимството (ἀδελφοποίησις), което даже се освѣщава въ черквитѣ. Власитѣ, които по между си влазятъ въ такава една свещенна свързка за взаимна помощь и защита, се нареждатъ свързани съ вѫжя за да приематъ благословение отъ попа; за него съмъ чулъ и въ Калоферскитѣ и въ Рилскитѣ планини. Тѣзи пастири доста много спомагатъ за упропастване на горитѣ. Своята храна, която състои на́й-повече отъ млѣко и сирене, ослаждатъ съ пържено лико отъ букъ и заради това „обѣлватъ“ дърветата; есень запалватъ трѣвата, за да никне до година по́-добрѣ, та съ това изгарятъ и младата шума. Въ Златишкитѣ планини стоятъ отъ Гергйовъ день до Кърстовъ день. Послѣ натоварватъ женитѣ, дѣцата, сѫдоветѣ и другитѣ покѫщнини на коньe и каратъ стадата съ голѣмитѣ си кучета на зимнитѣ жилища. Да зимуватъ въ долинитѣ подъ планината, не имъ дава хилядогодишния обичай и всичката имъ непостоянна природа. Вървѫтъ поле́ка и до два мѣсеца, догдѣто стигнѫтъ на мѣстото си, въ равнината между Одринъ и Цариградъ или въ гърцкитѣ села на бѣломорското крайбрѣжие при устието на Марица, а пролѣть па́къ се движѫтъ назадъ. Само въ послѣдньо врѣме нѣкои сѫ наченѫли, поради новитѣ граници, да зимуватъ около Бургасъ при Черно море.

За тия влашки пастири и тѣхното минѫло доста много е писано въ научната литература.[1]) Но до сега всѣкога се обърщало внимание само къмъ ония Власи, които си иматъ отечество въ Тессалия, въ Пиндскитѣ планини и въ Македония, и които отъ тамъ ходѭтъ лѣтѣ чакъ на Рила, на Витоша, на Осоговскитѣ планини или на Пиротския Балканъ. Староплaнинскитѣ Власи сѫ отдѣлни отъ тѣхъ. Тѣ се движѫтъ само вѫтрѣ въ Тракия, отъ Бѣлото и Мряморното море до Стара планина и назадъ. А това го правятъ отъ старо врѣме. Вече Пахимеръ разказва, какъ 1285 г., когато Татаритѣ сѫ влѣзнѫли въ България, Византийцитѣ сѫ дигнѫли номадическитѣ Власи, които сѫ живѣли съ своитѣ стада между Виза и Цариградъ, за да не се съединятъ съ татарскитѣ ордии, и ги пренесли въ Мала Азия, и какъ сѫ загинѫли при това много човѣци и добитъци отъ зимский студъ.

Отношенията на Власитѣ къмъ земледѣлческото население и къмъ държавата сѫ наредени на полуострова отъ прастари обичаи и закони, за които доста много се научаваме отъ сърбскитѣ паметници на 13 до 15 столѣтие.[2]) Като продължение на тия юридически обичаи сѫ любопитни постановленията на турский „канун-намé“ за Румелия отъ 16 столѣтие[3]). Споредъ него номадическитѣ пастири или *Юруци* не сѫ били подданици на никакъвъ спахия. Въ врѣмето на жетвата сѫ плащали *ресми отлакъ* (*травнина* въ сърбскитѣ паметници), една овца отъ 300 за лѣтнитѣ пасбища или *яйла* (*лѣтовища* въ срѣднитѣ вѣ-

---

[1]) Ср. новонамѣреното съчинение на Кекавмена у Васильевский, Совѣти и разкази византийскаго боярина XI вѣка, Петербургъ 1881, 90, гдѣто сѫ събрани отъ учения издатель и разни свѣдѣния за нинѣшнитѣ пиндски и тессалски Власи. Виждъ Hopf, Geschichte Griechenlands im Mittelalter (Ersch-Gruber томъ 85) 165; Roesler, Rom. Studien 100; Tomaschek, Zur Kunde der Haemus-Halbinsel (Wien 1882); Бълг. История стр. 288—293 и отъ дубровнишкитѣ архиви нашата статия Die Wlachen und Maurowlachen in der Denkmälern in Ragusa (Sitzungsberichte der Kgl. Gesellsch. der Wiss., Prag 27 Jan. 1879)

[2]) Ср. Даничича старосърбский словаръ подъ думата Влахъ.

[3]) Hammer, Des Osman. Reiches Staatsverfassung. Wien 1815, I, 199, 405, 413.

кове), а сѫщо сѫ плащали *ресми кѫшлакъ* за зимскитѣ пасбища или *кѫшла* (старитѣ *зимища* или *зимовища*). Ако нѣкои такива пастири сѫ се населили нѣкѫдѣ и наченѫли да работятъ земята, плащали сѫ едно особно даждие отъ новоразработени земи, но слѣдъ десеть години се записвали като рая въ сѫщото село.

II. Срѣдня гора.

На 8 юлий тръгнѫхме отъ Пирдопъ за въ Срѣдня гора. Тя ми се видѣ таинственно нѣщо, защото въ цѣлата научна литература върху Балканский полуостровъ нѣма никакво описание за нейната вѫтрѣшность; досегашнитѣ карти представяватъ само единъ повърхностенъ образъ, та и ония нѣколко български статийки, които сѫ излѣзли за тия мѣста, по́-вече възбуждатъ географическото любопитство, отъ колкото да го удовлетворяватъ, защото се занимаватъ само съ мѣстнитѣ достопаметности на двѣ градища. Планътъ на пѫтуванието си бѣхъ наредилъ така, щото на излизание отъ Княжеството за въ Тракия да минѫ презъ Копривщица а на връщание да посѣтѫ Панагюрище. Копривщенетѣ и Панагюрцитѣ се потрудихѫ съ на́й-голѣма любезность да ме запознаѭтъ съ забѣлѣжителнитѣ мѣста на своето хубаво отечество и да ми покажѫтъ, какво нѣщо е тая Срѣдня гора.

Двадесеть минути на истокъ отъ могила Тартарица тече между ливадитѣ потокъ Граматникъ, границата между двѣтѣ български страни. Половинъ часъ по́-далече пристигва се въ споменѫтото по́-горѣ село Душанци (736 м.), скрито при Тополница въ единъ плодороденъ жгълъ между букови гори[1]). Отъ тамъ пѫтьтъ се обърща на югоистокъ

---

[1]) Височинитѣ (въ метри отъ морската повърхность), ако нѣма друга бѣлѣжка при тѣхъ, сѫ мѣрени отъ мене съ единъ малъкъ анероидъ, въ сравнение съ обсервации, правени сѫщеврѣменно отъ г-на Лутероти въ София, и пресмѣтнѫти споредъ таблицитѣ, помѣстени у Kaltbrunner, Manuel du voyageur.

за Копривщица, до която оставатъ още $3^1/_2$ часа. Задъ селото минва се Тополница на единъ каменъ мостъ; отъ него единъ пѫть за кола слѣди рѣката до самия градъ, а другия, по който тръгнѫхме и ние, иде направо презъ планинитѣ. Пó-вече отъ единъ часъ въскачвашъ се съ мѫка по рѫба на единъ стърменъ и каменитъ рътъ, издигнѫтъ между долинитѣ на Тóполница на лѣво и потокъ Корúта на десно, и то по една тѣсна калдъръмисана пѫтека, която се върти въ много кривули между низки гѫсталъци отъ дѫбове и лѣски. Този калдъръмъ е направилъ преди 50 до 60 години, заедно съ моста презъ Тополница, единъ Копривщенецъ Драгулъ. Рътa и съ пѫтя му се вика *Климáшь.* Въ турско врѣме всѣка година ставали тука убийства и обири отъ Турци Душанчене, и тукъ-тамѣ личѫтъ още стари гробове на човѣци, исклани отъ хайдути, както на пр. единъ камъкъ нареченъ „Грýевъ гробъ“. На найвисокото мѣсто, до 600 метра надъ Тополница, стои една двукатна *бекленти́я,* турска стражарница съ чардакъ наоколо, сега пуста (1339 метра). Отъ тука хубаво се види Златица и нейното поле, та презъ планинитѣ си издава главата и далеката Витоша. Около нѣколко пасбища съ влашки пастири пристигва се къмъ една прекрасна стара букова гора съ огромни пъньe; ягоди, малини и лѣски растѫтъ край пѫтя и високата папрадь стига до колѣнѣтѣ на конника. Край тия гори и около нѣколко кладенци слизаме пáкъ на лѣво къмъ Тополница. Дълбоко въ тѣсната ѝ долина червенѣятъ се стрѣхитѣ на Копривщица, а пó-на-югъ отъ тѣхъ се отваря една пó-отворена зелена котловинка, гдѣто се събиратъ изворитѣ на рѣката.

Срѣдня гора копривщенска и панагюрска е въвелъ на картитѣ едвамъ преди 15 години покойний Лежанъ. Първото ѝ географическо опредѣление е исказалъ въ сѫщо врѣме нѣмский пѫтникъ Хохштетеръ[1]). Преди това врѣме знаяло се само за источната ѝ часть, между Казанлѫкъ и

[1]) Вижъ Бълг. История (геогрaф. въведение) стр. 17 и Пер. Спис. I (1882) 104.

Стара Загора, а западната, макаръ че много хубаво се съглежда отъ тракийското поле, се считала за самата Стара планина. Срѣдня гора се простира отъ истокъ на западъ, въ една дълга линия, като наченва при Ямболъ и свършва при изворитѣ на река Марица, и се отдѣлява отъ Стара планина съ единъ редъ долини: Туловско поле (около Казанлѫкъ), Гйопса (около Карлово) и Златишко поле. Раздѣлява се на три части: источната отъ Ямболъ до рѣка Стрѣма или Гйопса (турския *Караджа-дагъ,* сирѣчь планината на сърната), срѣдната между Стрѣма и долнята Тополница около Копривщица и Панагюрище и западната (Ихтиманска) отъ нея до Рилскитѣ планини. Ние тука ще се занимаваме само съ срѣднята часть, която е нáй-висока и нáй-забѣлѣжителна въ цѣлия този планински поясъ, до 70 километра длъга (отъ Стрѣма при Чукурлии до Тополница при Петричъ) и до 35 широка.

Самото име *Срядна горá,*[1]) което е общепознато у Българетѣ, добрѣ описва положението ѝ по срѣдата между старопланинскитѣ върхове и тракийската равнина. Турското название *Ортадагъ* е само единъ преводъ отъ него.[2]) Името притежава и нѣкоя филологическа любопитность. Думата **гора** въ словѣнскитѣ езици значила испърво насѫдѣ планина (ὄρος, mons) и въ това значение се употрѣбява и въ старитѣ паметници, писани въ България. Още въ 14 вѣкъ четемъ у Цамблака (пренесение на св. Петка), че Търново е било **стръмнинами горъ и хлъмовъ высокыихъ затворено**, или въ житописанието на св. Теодосий Търновский **гора Ѥмоньнскаꙗ, гора Сливенскаꙗ**, а въ 16 в. пѫтникъ Вранчичь е чулъ, че Родопитѣ се викатъ *Славиеви гори.*[3]) Но сега това първоначално значение на думата се е спа-

---

[1]) Така по произношението на Панагюрцитѣ; Копривщенетѣ казватъ *Срéдна.* Въ Срѣдня гора се казва *горá, рекá,* само *вóда* има ударение споредъ западнитѣ нарѣчия.

[2]) Попъ Костандинъ въ любопитната книжка Ἐγχειρίδιον τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως (Виена 1819) го превожда Μέσον ὄρος, но пише и Σρέτ Γκόρα.

[3]) Heerstrasse стр. 96.

зило у Българетѣ само въ нѣкои мѣстни названия, като въ нашата *Срѣдня гора, Църна гора* у Скопие, *Света гора* (Ἅγιον ὄρος) и въ думата *Загóрье, Загóрци.* Другояче *гора* вече къмъ края на срѣднитѣ вѣкове у Българетѣ и у Сърбитѣ изобщо е приело значение на словѣнското **лѣсъ** (ὕλη, silva). Това промѣнение е съвсѣмъ естественно, защото планинитѣ испърво всички бѣхѫ гѫсто обрастнѫли съ дървета, та го срѣщаме и въ други езици (на пр. лат. saltus планина и гора). Въ сърбскитѣ паметници четемъ на пр. вече въ законника на царя Душана (1349) **„што соу коудѣ посекли Ѳаси горе“** и **„да расте гора“**. Въ България любопитно е названието на *Свéта горá* (отъ 14 вѣкъ) отъ срѣща Търново, единъ низъкъ хълмъ, покритъ вече споредъ думитѣ на Цамблака съ честа „гора“.[1]) Сѫщеврѣменно захванѫла у Българетѣ и у Сърбитѣ пó-често да се употрѣбява думата **планина**, която въ пó-стари паметници, като въ превода на свещеннитѣ писания, е една голѣма рѣдкость, но послѣ съвсѣмъ е завладѣла. Въ сърбскитѣ грамоти отъ 13 и 14 столѣтие тя испърво пó-вече значи пасбища по височинитѣ, отъ колкото самитѣ височини, и въ този смисълъ трѣба да се разбира и въ българската грамота на царя Константина Асѣна отъ 13 вѣкъ, гдѣто се споменватъ села съ нивята имъ, лозята и **сь планинами.**[2]) Въ нинѣшното си значение тя се срѣща на пр. въ Рилский хрисовулъ на царя Шишмана отъ 1378 г. (**планина Ѳрѣднѣа, штъ где Рыла истичетъ**). Името на *Стара планина* нáй-напрѣдъ се чете у Дубровчанина Гундулича († 1638),[3]) макаръ че безъ съмнѣние е много пó-старо и че само по недостатъкъ на писменни паметници нѣмаме за него свидѣтелства отъ пó-отдавнашно врѣме. Въ сѫщо врѣме се срѣща

---

[1]) **Мѣсто . . . древесы счащено . . . и горою надходимо частою и пространною.** Цамблака житие на патр. Евтимия, Гласникъ т. 31 стр. 277. Монастирь св. Богородица при Търново, **„иже окичнымъ званіемъ именоуетъ се даже и до дньсь Светаа Гора,“** въ житието на св. Теодосий, въ Рилский панегирикъ отъ 1479 г.

[2]) Шафарикъ, Památky стр. 24.

[3]) Гундуличь, Османъ III 53.

тукъ-тамѣ мѣсто „загорски“ и думата „запланински.“[1]) У Сърбитѣ обаче въ нѣкои стари пѣсни и *планина* е начинжла да приема значението на гора (лѣсъ), но това ново промѣнѣние не се е распространило.[2])

Закачихме нѣколко подробности изъ географическата стара и нова терминология у балканскитѣ Словѣне. При този случай ще приведемъ още нѣколко други български землеописателни названия, заедно съ значението имъ споредъ тълкуванието на планинцитѣ. *Върхъ* значи най-високото мѣсто на планината (le sommet).[3]) *Било* сж височинитѣ или, споредъ книжовното изражение, гребенитѣ на планината (la croupe, crête, Kamm) — една стара дума, позната на Стара планина, както и у Сърбитѣ и Хърватитѣ. *Бърдо* е възвишение, което отъ една страна се въздига на горѣ а отъ друга на равно се свързва съ други, може и по́-високи, брѣгове. *Хълмъ* и *могила* сж възвишения уединени отъ всѣка страна, съ стърми страни. Старата общесловѣнска дума **дѣлъ, прѣдѣлъ**, която значи водораздѣлъ, сега не се употрѣбява освѣнъ въ нѣкои мѣстни названия, както на пр. е *Равни дялъ* на водораздѣла между Копривщица и Клисура или *Дебели дялъ* надъ Клисура. За водораздѣлъ чухъ въ Срѣдня гора и думата *пресяка*. *Рътъ* е една възвишенность отъ една страна стърма, отъ друга полегата, най-повече между два потока, като на пр. *Тънки рътъ* между притоцитѣ на Тополница и Гйонса при сѣверното подножие на Богданъ. *Брягъ* е страната, бокътъ на една възвишеность (pente, côte, Abhang). *Рѣка* или турски *дере* е всѣка по́-малка или по́-голѣма текуща вода; думата „потокъ“ по

---

[1]) **Странамъ запланинскимъ** въ една влашка грамота отъ 1406 г. (Венелинъ, Влахоболг. Грамоты стр. 18), гдѣто се разбиратъ предѣлитѣ оттатъкъ Карпатитѣ въ Трансилвания.

[2]) У Богишича, Народне пјесме ия старијих приморских записа (Биоград 1878), четемъ: језди Марко планином зеленом, ту је шатор распео у планини у зеленој (стр. 13); тад је Вуче побјего у планину у зелену (43). Но другадѣ: у планини у гори зеленој (301).

[3]) Данни за тие думи въ стари паметници вижъ у Миклошича въ голѣмия словѣнски словаръ и въ старосърбский словаръ на Даничича.

Срѣдня гора не е въ употрѣбение, както и по цѣла източна България, гдѣто се срѣща само въ мѣстни названия. *Долъ* се вика не само една малка долина, но и единъ потокъ, който се напълнява съ вода само зимѣ или слѣдъ голѣми дъждове, а другояче остава „суходолъ". Единъ малъкъ долъ се нарича *долчи́на*. *Долина* (vallée, Thal) е дълга, край една рѣка, а отъ страни къмъ нея се обърщатъ кратки *пади́ни, падинки* (ravin, Schlucht), издълбани отъ потоцитѣ въ брѣговетѣ въ планината.[1] *Поля́на* е едно пространно равно пасбище въ планината (alpage, pacage, Alpentrift) или въобще едно не голѣмо равнище, а *полé* е голѣмата низка равнина (plaine, Ebene), като тракийското поле (наречено на́й-повече просто *полéто*), крайдунавското поле (въ Търновско на краятъ му подъ планинитѣ има едно село *Поликра́йште*), Софийското, Кюстендилското, Дупнишкото и пр.

Външния характеръ на Срѣдня гора съвсѣмъ се отличава отъ Стара планина и отъ Родопитѣ. Тя се представява като единъ много широкъ и не много високъ планински гребенъ съ окрѫгли не много издадени върхове, всичко полегато безъ стърмнини, съ приятни за окото външни форми. Височинитѣ и долинитѣ ѝ сѫ испълнени съ висока стара гора, прошарена тукъ тамѣ съ зелени поляни, освѣнъ на́й-близкитѣ околности на Копривщица и Панагюрище, които сѫ голи. Сѣверния спускъ къмъ Златишкото поле е доста стърменъ; къмъ югъ планината полека се спуща съ многобройни низки и гористи расклонения, които почти неусѣтно се губѭтъ въ полето. На́й-високитѣ върхове сѫ събрани въ двѣ групи, едната на истокъ около изворитѣ на Тополница, другата на западъ между Панагюрище и срѣдньото течение на сѫщата рѣка. Между тия двѣ групи намира се една плоска височина (plateau), покрита съ гори и пасбища. Срѣдня гора е много пò-низка отъ Стара пла-

[1] *Падина*, колкото зная, въ срѣдовѣковнитѣ паметници се срѣща само въ нѣкои мѣстни названия, а често се чете въ словѣнскитѣ грамоти, писани въ 15—18 вѣкъ въ Влашко.

нина; върховетѣ ѝ не се въздигатъ по̀-високо отъ 1700 метра, но гребенитѣ никждѣ непадатъ по́-долу отъ 1090 метра. По причина на това върховетѣ на Стара планина ясно се видѫтъ отъ полето презъ срѣдногорскитѣ височини. Отъ Пловдивъ и отъ Татаръ-Пазарджикъ хубаво се съглежда Веженъ съ снѣжнитѣ си прѣсни, а когато се въскачишъ къмъ стражарницата на Каркария (1414 метр.) въ Родопитѣ, видишъ предъ себе си Стара планина отъ Етрополската Баба до Трявна, и подъ политѣ ѝ Срѣдня гора като едно дѣтенце. Защото лежи въ срѣдата между голѣми планини и пространни полета, отъ върховетѣ ѝ, макаръ че не сѫ много високи, се отварятъ съвсѣмъ чудесни изгледи.

Геологическата формация на Срѣдня гора не е още изучена. Въ вѫтрѣшноста на планината освѣнъ това камъкътъ рѣдко излиза на явѣ, защото всичко е покрито съ растителность, съ гори и ливади, та само на върховетѣ и въ долинитѣ на потоцитѣ се явява голо камънье. Хохштетеръ и Тоула на картитѣ си полагатъ Срѣдня гора като прагорна (Urgestein); нѣщо по́-подробно ѭ забѣлѣжва въ своята геологическа карта на Источна Румелия Шкорпилъ, който е са́мъ посѣтилъ тия мѣста.[1]) Колкото можяхъ да съгледамъ, въ околноститѣ на Копривщица и Панагюрище брѣговетѣ състоятъ отъ гранитъ, който на отворенитѣ мѣста съвсѣмъ се дроби та образува жълтикави сипеи.[2])

---

[1]) Геологическа карта на Ист. Румелия отъ Х. Шкорпила 1882.

[2]) Двѣ парчета, които донесохъ отъ най-близкитѣ околности на Копривщица. г-нъ Златарски опредѣли като гранулитъ, единъ видъ гранитъ: „Единиятъ откѫслѣкъ има срѣднезърната текстура. Ортокласа преобладава надъ другитѣ елементи, но повечето е каолиниэиранъ. Кварца е въ зърнца и смѣстенъ измежду фелдшпата. Има два вида слюда, срѣбърна бѣла (muscovite) и черна (biotite); първата е добрѣ спазена още, а втората е почти раструшена. Отъ раструшения биотитъ образували сѫ се червеникави петна, които правѭтъ гранулита шаренъ. Този гранулитъ лесно се дроби. Другиятъ откъслякъ е сѫщо гранулитенъ, но различава се отъ първия по това, че зърната му сѫ по́-ситни, и че фелдшпата и кварца си държатъ равновѣсие; въ него има само бѣла слюда, съ плочици много ситни“. Тия плочици бѣла слюда лъщатъ и въ пѣсъка на сипеитѣ, образувани отъ извѣтрѣлия гранитъ.

Между камъньето на долчинитѣ видѣхъ и голѣми парчета бѣлъ кварцъ. На най-високитѣ мѣста обаче, като на Богданъ или Климанъ, се явява гнейсъ. Отъ Панагюрище на юго-западъ, около Банското кале, видѣхъ мергелъ (триясова формация). А на югъ отъ Панагюрище и Стрѣлча къмъ дилувиялната равнина, Шкорпилъ забѣлѣжва върхове отъ еруптивни камънье, долеритъ и андеситъ.

Централната часть на Срѣдня гора, за която ни е рѣчьта, раздѣлява се, както споменѫхме пó-горѣ, на двѣ отдѣления, източното около Копривщица съ изворитѣ на Тополница, която истича къмъ сѣверъ, и западното къмъ Панагюрище съ изворитѣ на Луда Яна, която тече къмъ югъ. Долинитѣ на тие двѣ рѣки показватъ заедно и мѣстото на двата главни преходи презъ планината.

При Чукурлии, недалеко отъ Хиссарскитѣ Бани, подкачватъ се срѣщу послѣднитѣ отклонения на източната, старозагорска Срѣдня гора (Караджа дагъ) при рѣката Гйопса или Стрѣма хълмоветѣ на нашитѣ планини, всички покрити съ гора, и въздигатъ се постѫпенно пó-високо до мѣстото, гдѣто се образува Топóлница. Изворитѣ на тая рѣка се намиратъ въ една малка котловина (до 1100 метра) между двата нáй-високи върха на Срѣдня гора, Бóгданъ (на истокъ) и Бунáя (на западъ). Собственната *Топóлка* (тъй ѭ казватъ Копривщенетѣ) извира подъ сѣверното подножие на Бупая, тече нáй-напрѣдъ два три километра на сѣвероистокъ, приема отъ десно *Крѝва рекá,* която извира при сѣверното подножие на Богданъ (отъ два извора), обърща се на сѣверъ, прибира отъ лѣво *Пóпско дерé* (край него стоятъ надъ самата Копривщица хълмоветѣ ***Пóпъ*** и ***Попадѝя***, между които се извива пѫтя за Панагюрище), и влиза въ Копривщица, гдѣто се свършва оная котловина и гдѣто се спущатъ между кѫщята разни малки притоци отъ двѣтѣ страни: *Кóсовъ долъ* и *Бя́ла рекá* (отъ *Андрéева горá*) отъ лѣва страна, *Петрéшка* отъ десна. Пó-долу долината, всé къмъ сѣверно направление, става пó-тѣсна;

между брѣговетѣ ѝ вижда се къмъ сѣверъ единъ кѫсъ отъ Стара планина, около Веженъ. Отъ десно дохажда *Чу́мина река́* отъ височинитѣ, които на сѣвероистокъ отдѣлятъ Копривщица отъ Клисура; казватъ, че въ нейната долина сѫ боравили Копривщенетѣ въ врѣмето на нѣкоя чума. Подирѣ, около два часа отъ извора си, Тополница се дазива около върха Злáтенско къмъ западъ и при Душанци излиза отъ тѣсния проходъ вънъ на Златишко поле.

Нáй-високиятъ върхъ на Срѣдня гора е Богданъ, а именно *Голéмия Бóгданъ*. Върхътъ му е отдалеченъ отъ Копривщица къмъ югоистокъ два часа на конь. Почти половинъ часъ (25 минути) се слѣдва Тополка на югъ, послѣ се върви 22 минути къмъ ЮИИ покрай Крива рѣка, въ една долина съ ливади, оградена отъ странитѣ съ жълто-бѣли сипеи, догдѣто се стигва на мѣстото, гдѣто се стичатъ двата потока, които образуватъ тая рѣка. Между тие двѣ долчини се въскачвашъ възъ бърдо около нѣколко овчарски бачии по голи пасбища, тукъ тамѣ прошарени съ малки гѫсталъци, и слѣдъ 32 минути се стигва въ високата букова гора на Тънки рътъ, гдѣто отъ една страна извира Крива рѣка, отъ друга нѣколко потоци, които се спущатъ въ Гйопса при селото Слатина. Тамъ пѫтьтъ се доближава къмъ сѣверната страна на планината, която до сега всѐ ни стоеше предъ очитѣ, и презъ една прекрасна букова гора води чакъ близу подъ върхътъ. Висока папрадь вирѣе въ сѣнката на стари дървета, ягоди се червенѣѭтъ при кореньетѣ на могѫщественни столѣтни пънье, голѣми дървени гѫби се издаватъ отъ остарялата кора на сѣнчеститѣ буки, и покрай поваленитѣ отъ вѣтрове и отъ грьма великани съглеждатъ се и пресъхнѫли исполини, които като плашила распространяватъ още между живата гора своитѣ побѣлѣли голи клонове. Малки водици мърморѫтъ между младата шума, която обилно стърчи подъ сѣнката на ситаритѣ дървеса, и край пѫтя извиратъ бистри извори, почти ледени. Спираме се подъ три стари буки на

една наклонена висока поляна, оставяме коньетѣ и отиваме на горѣ. Върхътъ, едно тѣсно равнище до 300 метра дълго и 50 широко, е съвсѣмъ обрастнѫлъ съ низки буки, между които лежѫтъ купчини отъ планинско камънье, обиколени отъ буйна трѣва съ множество цвѣтущи растения. Височината е споредъ нашето мѣрение 1654 метра.[1] Изгледътъ се отваря само по края и то не съвсѣмъ свободно помежду дърветата. На сѣверъ се испречва Стара планина отъ Етрополе до Калоферъ; нáй-на-десно се издаватъ великолѣпнитѣ Калоферски планини съ високия Гюмрукъчалъ, който лесно се познава по една снѣжна поляна на южната му страна; подирѣ слѣдватъ Карловскитѣ и Сопотскитѣ планини съ низкитѣ си гѫсталъци, Троянската пролѫка съ видната черта на пѫтеката си, високия Веженъ тъкмо на сѣверъ отъ насъ съ двѣтѣ си снѣжни прѣсни, Златишкия Балканъ и нáй-на-края Бабата. Долината на Гйопса се види почти цѣла; въ нея Богданъ съ мъглитѣ и облацитѣ си служи на земледѣлцитѣ за барометръ. Златишкото поле остава закрито отъ близки височини на Срѣдня гора. На западъ разглеждаме оная котловинка, гдѣто се образува Тополка и подъ голи сипеи и зелени пасбища виждаме цѣлата Копривщица съ червенитѣ ѝ покриви. Тъкмо на срѣща ни, равно на западъ, оттатъкъ котловината се въздига доста близко, на два часа разстояние въ пряма линия, гористата Буная; на десно отъ нея издава се на хоризонта панагюрската Братя, а на лѣво съзираме въ твърдѣ голѣма далечина мъгловититѣ очърти на една дълга планина — Витоша. Къмъ югозападъ лъщѣе се въ пáритѣ огромно нѣщо, горѣ пó-ясно и долу съвсѣмъ замъглено — зѫбчестата Рила планина. Цѣлия юженъ хоризонтъ е заграденъ съ великолѣпнитѣ Родопи въ всичката имъ дължина отъ Рила до Хаскюйско, но образътъ имъ

---

[1]) Врѣмето се готвѣше за дъждъ та заради това може тая цифра да е нѣщо пó-голѣма отъ дѣйствителната.

е неясенъ, заради *умáрата,*[1]) която тъкмо на пладнѣ (бѣше 12 Юлий) се въздига отъ полето подъ горѣщитѣ лучи на лѣтното слънце. Тя ни отне и погледътъ на Пловдивъ. Недалеко отъ насъ на истокъ лежи една зелена поляна, върхътъ на *Мáлкия Бóгданъ,* и до него нѣщо на десно пó-низкиятъ, но заострениятъ *Чифи́ръ* (или *Джифи́ръ),* съ единъ купъ скали на върха и съ гористи спускове на югъ къмъ Ново село. Южния склонъ на нашия върхъ е испълненъ съ тъмни, почти непроходими гори; само на пѫтя отъ Копривщица за Пловдивъ се види единъ голъ рътъ, нареченъ *Влъ́къ.*[2]) На югозападъ привличатъ нашитѣ погледи дългитѣ низки расклонения на Срѣдня гора особно около Стрѣлча, които съ зеленитѣ си гори тъй рѣзко се отличаватъ отъ голото поле. Въ полето между пáритѣ се издаватъ четиртѣхъ уединени звонообразни хълмове на Коюнтепé въ Пазарджишко. Самото поле до нѣкое разстояние още е пъстро съ горички и уединени дървета, но пó-далече къмъ Марица става съвсѣмъ жълто и еднообразно безъ зелени точки, като че е съвсѣмъ голо.

Между Богданъ и Буная се намира водораздѣлътъ между Тополка и *Медéд-дерé*[3]) или *Стрéлешка рекá,* която извира въ ония чести стари гори подъ южнитѣ поли на Богданъ, та минва на югъ презъ селото Стрѣлча, догдѣто у селото Пóпинци втича въ Луда Яна. Самиятъ водораздѣлъ е низъкъ и голъ. На югоистокъ до него лежи казаниятъ Влъкъ, който е пáкъ водораздѣлъ между тая рѣка и притоцитѣ на *Песчени́къ* (турски *Кумлу-дерé* отъ кумлу, пѣсъчливъ), който извира подъ Чифира при Ново-село и

---

[1]) Въ сѣверна Македония казватъ *омáрина.* Ср. сърбско *óмара,* тежка горѣщина (Schwüle).

[2]) Тъй по коприщенското произношение (тѫпия звукъ *слѣдъ л); „*Куртъ Аланъ" (вълчя поляна) на австрийската щабна карта, която забѣлѣжва „Богданъ планина" чакъ между Копривщица и Панагюрище.

[3]) За значението на името ми казахѫ, че *медéд* турски значило величественъ, но мени пó-ми се види, че то съдържа словѣнската дума медвѣдъ (мечка, сърб. медвјед, медјед).

се влива въ Марица нѣщо малко пó-долу отъ Пловдивъ. Южния склонъ на Вълкъ е съвсѣмъ гористъ; бѣлата стражарница на него и единъ голѣмъ бѣлѣзникавъ сипей подъ нея срѣдъ зеленитѣ гори се види отъ сѫдѣ низъ Пловдивско, отъ Родопитѣ и, казватъ, чакъ далеко отъ Хаскюйския пѫть.

На *Буная* несъмъ ходилъ, но отъ Богданъ съ внимателно разглеждание се увѣрихъ, че върхътъ ѝ ще бѫде само нѣщо малко пó-низъкъ отъ Богданъ. Тя на сѣверъ е съвсѣмъ покрита съ тъмнозелена гора и съ полегатитѣ си букове непредставява отъ тая страна никакъвъ остъръ профилъ. На върха, който е голъ, лежатъ купове огромни черносиви камънье като нѣкои староврѣмски паметници (dolmens). Южния и югозападния склонъ сѫ завзети съ пасбища. На сѣверното подножие извира Тополница, на югозападното Луда Яна.

До сама Копривщица любопитенъ е върхътъ *Попъ* отъ къмъ западната страна на града, единъ гладъкъ съ трѣва обраснѫлъ правиленъ кѫжелъ (конусъ) съ нѣколко сипеи отъ странитѣ и едно купище камънье на върха (1452 м.). Види се не само Копривщица à la vue d'oiseau и цѣлото землище съ изворитѣ на Тополница, но на десно отъ Вълкъ надъ вечерь въ огромното поле ясно се съглеждатъ пловдивскитѣ „тепета“ съ бѣлитѣ имъ кѫщя, на 12 часа разстояние. Освѣнъ това този върхъ ми се видѣ да го препорѫчамъ като нáй-удобното мѣсто за начъртание единъ профилъ или една панорама на Стара планина отъ Етрополь до Калоферъ.

На западъ отъ Буная и Попъ простира се чакъ до Братя една широка и пространна височина, едно високо равно поле (plateau), което въ повърхностьта си има твърдѣ малко разнообразие, причинено отъ нѣколко долчини и низки хълмове. Срѣдната висина оцѣнявамъ съ 1400 метра, сирѣчь 350 метра надъ Копривщица. Тази височина испълнява почти всичкото мѣсто между Копривщица и Панагю-

рище, до $4^1/_2$ часа пѫть. Покриватъ ѭ чести гори, между които се намиратъ пространни пасбища. Гората е букова и тъй гѫста, че когато вървишъ на конь по пѫтекитѣ, непрестанно трѣба да си защищавашь лицето предъ неприятни стълкновения съ клоноветѣ. Има исполински пъньe тъй дебели, щото четире човѣци едвамъ ще могѫтъ да ги прегърнѫтъ съ растегнѫти рѫцѣ. Голѣми мъхове висятъ отъ клоноветѣ на старитѣ буки. Съзрѣхъ на сѣверния склонъ къмъ Златишкото поле и нѣщо дѫбова гора. Въ тъмната сѣнка на горитѣ шумолятъ между гѫста папрадь дребни долчини, които оттичать къмъ Тополница (на сѣверъ) или къмъ Луда Яна (на югъ). По ливадитѣ тукъ-тамѣ въ огромно множество расте *лепя'нъ* (Verbascum), съ стволове високи на единъ метъръ и по́-вече, прави като свѣщь и окичени горѣ съ жълти цвѣтя;[1]) но нѣкогажъ той изглѣдва като че е нарочно сѣянъ, защото изниква отъ тора на говедата, които се пасѫтъ тѫдѣва. На други мѣста зеленѣе се на отворени поляни между горитѣ висока папрадь, която отъ далеко по боята си прилича на лозя. Рѣдко се вижда камънье, тукъ-тамѣ на купчини по ливадитѣ; другояче всичката земя е покрита съ пърсть, отъ която изниква буйна растителность. Тука нѣма села, защото мѣстото е високо и зимѣ необитаемо. Лѣтѣ го оживяватъ голѣмитѣ стада на Копривщене и Панагюрци, на́й-повече говеда, по́-малко овци или конье. Пастиритѣ обитаватъ въ колиби или овчарски „бачии.“ На нѣкои мѣста (на Климашъ и на Братя) видѣхъ и Власи. Отдѣлнитѣ части на тая срѣдногорска височина иматъ свои имена: *Главо́чъ* надъ Душанци, *У'рсулица, Зла́тевица* (съ единъ потокъ съ сѫщо име, който тече на сѣверъ въ Тополница), по́-на-югъ *Белотру'пъ, Ши'рине, Би'чъ, Лива́ди* и др. Прекрасенъ изгледъ се отваря отъ тие поляни лѣтѣ надъ вечерь. Щомъ залѣзе слънцето, по хоризонта наоколо ясно

---

[1]) Въ крайдунавскитѣ мѣста и въ западна България това растение викатъ *ло́пенъ.* Има и едно село Лопенъ въ Тетевенско.

се съглеждатъ тъмносинитѣ очърти на Родопитѣ, Рила, Витоша, далекитѣ Трънски планини, Стара планина и, разбира се, и всичкитѣ върхове на сама Срѣдня гора. А когато се мъркне и начене нощь, отъ срѣща върху височинитѣ на Стара планина оттатъкъ дълбокото Златишко поле блещукатъ като голѣми звѣздици огньоветѣ на Власитѣ. Срѣдногорскитѣ пастири съ внимателно око сѫ се запознали съ тие върхове на катадневния си изгледъ, знаѭтъ имъ имената, различаватъ височината имъ споредъ вървежа на облацитѣ и сѫдятъ споредъ изгледа имъ, какво ще бѫде врѣмето. [1])

Много пò-низко отъ изворитѣ на Тополница лежи началото на *Лу́да Я́на*, която се образува между Буная и Братя въ една пò-пространна котловина до единъ часъ дълга и широка, гдѣто се събиратъ нѣколко рѣкички, които извиратъ отъ двѣтѣ речени планини и особно отъ горитѣ на описаната височина: ***Мулéйска река́, Окóшка река́, Гр́мидолска река́*** и ***Душкóвченинъ.*** Височината на тази котловина е приблизително до 600 метра, сирѣчь до 500 метра пò-низко отъ изворитѣ на Тополница, та заради това има тука не само ливади, но и доста много нивя. На югозападъ къмъ края на котловината лежи Панагюрище (550 м.). Луда Яна го минва въ едно широко пѣсъчливо корито, лѣтѣ почти праздно, и помежду кѫщитѣ му приема нѣколко други долчини: ***Мáрешка река́*** отъ десно отъ Лисецъ, ***Драгули́нски долъ, Свинáрска река́*** отъ лѣво. Тя послѣ минва една тѣснина при селото Бѣта, приема ***Бáнската река́*** отъ десно, пò-долу при Попинци ***Стрéлешката река́*** отъ лѣво, излиза въ околноститѣ на Карагларе вънъ въ полето и втича въ Марица нѣщо пò-долу отъ Татаръ-Пазарджикъ.

---

[1]) Една кратка, но вѣрна характеристика на тия височини между Панагюрище и Копривщица, горитѣ и изгледитѣ имъ, се намира у Мак-Гахана, който е минѫлъ тука 1876 г. съ Скжйлера при изслѣдванието ужаситѣ, съ които Турцитѣ сѫ потушили срѣдногорското въстание (The turkish atrocities in Bulgaria, London 1876, p. 80).

На сѣвероистокъ отъ Панагюрище лежи на́й-низкиятъ водораздѣлъ на Срѣдня гора (1093 метра споредъ австр. карта). Отъ другата му страна извира една рѣка, наречена пакъ *Меде́дъ-дере́,* която на югъ отъ Пирдопъ втича въ Тополница; покрай неѭ води пѫть отъ Панагюрище за Златица, който, както всичкия този предѣлъ, обикновенно се нарича сѫщо *Меде́дъ.*

На западъ отъ този водораздѣлъ въздига се, право на сѣверъ отъ Панагюрище и на югъ отъ Златица, третия отъ високитѣ върхове на Срѣдня гора, нареченъ *Братя́.*[1]) Той се познава отъ далеко по една ливада, която покрива на́й-високия му върхъ. Къмъ югозападъ е свързанъ съ него по́-низкия *Ли́сецъ.* На върхъ на Братия се дохажда отъ Панагюрище на конь въ три часа. Върви се на́й-напрѣдъ между нивята и ливадитѣ на Панагюрското поле къмъ сѣверозападъ, послѣ се дохажда въ горитѣ, на́й-първо дѫбови, послѣ букови, та се възлиза поле́ка по източнитѣ брѣгове на Лисецъ чакъ до една бачия, при която се намира въ сѣнката на огромни стари буки единъ кладенецъ съ необикновенно студена вода. Отъ тамъ се върви по рьта, който съединява Лисецъ съ Братя. По пѫтя нѣма никакъвъ изгледъ. Пѫтеката е скрита въ една прекрасна букова гора, отъ двѣтѣ страни почти непроходима и тъй честа, щото отъ прохладна сѣнка никакъ неизлизаме и непрестанно се навождаме предъ клоноветѣ, които ни пречватъ пѫтя. Не се минватъ никакви води, защото изворитѣ лежѫтъ по́-низко на десно и на лѣво. Природата тука е прелестна. На́й-хубавитѣ букови гори, които съмъ видѣлъ на разни пѫтешествия по Европа, сѫ на данский островъ Селандъ и на панагюрската Братя. Слѣдъ единъ часъ излизаме на слъньце на нѣколко ливади, гѫсто като

[1]) Името (е отъ женски родъ: та́я Братя́) се произнася почти като Брате́. Мислѭ, че принадлежи на единъ купъ върхове, събрани ужъ като братия. — Mt Bratia добрѣ е забѣлѣженъ на една карта на Лежана, Bulgarie meridionale, Environs de Sophia. Tour du Monde vol. XIII p. 135 (1873) и сѫщо и на руската карта (Евр. Турция) на полковника Артамонова (С. Петербургъ 1877).

посѣни съ папрадь; лепянъ нѣма. На́й-подирѣ се издава предъ насъ на́й-високиятъ върхъ, единъ хлъмъ, обрастнѫлъ съ гладка трѣва. Безъ да слизаме отъ коньетѣ, въскачваме се чакъ на горѣ. Тамъ на върха лежѫтъ между трѣвата на една малка полянка нѣколко купове камънье. Височината на върха е 1592 метра. За изгледа могѫ да кажѫ, че е не само единъ отъ на́й-великолѣпнитѣ въ България и на Балканский полуостровъ, но въобще въ Европа. Врѣмето бѣше ясно, освѣнъ нѣкои мъгли, които се простирахѫ по дълбокитѣ равнини (31 Юлий). Бѣхъ като омаянъ, защото такова нѣщо несъмъ очаквалъ. Отъ давна съмъ чулъ, че въ Срѣдня гора имало планини, отъ гдѣто се видѣло и София и Пловдивъ, и сега се увѣрихъ, че това е била истина. Върхътъ не е яко високъ па е и лесно пристѫпенъ, но географическото му положение се паднѫло така, щото се съгледва отъ него едно огромно пространство. Стара планина види се не само отъ Калоферския Балканъ до Баба, но още по́-далече въздига се предъ нашитѣ очи високия Мургашъ надъ Софийското поле и на десно отъ него се издава единъ много далекъ остъръ върхъ, който стои нѣйдѣ до Искърскитѣ проходи при Черепишкий мънастирь. Всички тия Калоферски, Карловски, Троянски, Тетевенски, Златишки и Етрополски Балкани съ рѣдкитѣ си шуми, съ сивитѣ си каменяци и съ зеленикавитѣ насбища струватъ се голо нѣщо въ сравнение съ тъмнозелената гориста Срѣдня гора около насъ и подъ насъ. Забѣлѣжваме, че нашия върхъ е по́-високъ отъ прехода, който тамъ на срѣща води отъ Златица презъ планината за Етрополе (1476 м. споредъ Каница). Златишкото поле съ Златица, която се скрива между градинитѣ си, съ селата си и съ жълтитѣ си нивя цѣло се простира долу предъ нашитѣ погледи като една разгърнѫта географическа карта. На западъ издава се величественния профилъ на Витоша въ всичката ѝ ширина, а на десно отъ нея познаватъ се въ мъглата очъртитѣ на далекитѣ Търнски пла-

нини. Софийското поле на дъното си е покрито съ легка пáра, но добрѣ се разпознава положението на София; настиритѣ ни разказватъ, че отъ лани има въ неѭ едно ново голѣмо здание, обърнѫто съ бѣлото си лице къмъ тая страна, прозорцитѣ на което рано зараньта ясно лъсватъ при изгрѣванието на слънцето — новата классическа гимназия на Орханийскій пѫть, край старата развалина на св. София. Отъ българската столица наистина ката день при ясно врѣме се вижда Братя, на хоризонта между Баба и Вакарелскитѣ височини, даже на подножието ѝ добрѣ се различава мѣстото, кѫдѣто се пада долината на Тополница, вдълбена между неѭ и пó-близкия Гълѫбецъ. Но да слѣдваме разгледванието на нашата панорама. Пó-на-лѣво отъ Витоша окото съглежда една смѣсь на гѫсто събрани гористи върхове — Ихтиманската Срѣдня гора съ тъмнозеленій коническій Еледжи́къ (Яйладжикъ) и неговитѣ сѫсѣди, отъ татъкъ дълбоката и тѣсната провала на долнята Тополница. На югозападния хоризонтъ испречва се огромната стѣна на Рилскитѣ планини, съ величествения щитъ на Мусаллá въ срѣдата, съ Еленинъ връхъ надъ мънастиря на десно и съ много други високи зѫбци, въ многобройнитѣ падини на които се бѣлѣятъ дълбоки наснии прѣсенъ снѣгъ; отъ тука съ просто око се увѣряваме, че тия планини наистина сѫ нáй-високи отъ всичкия ни изгледъ и въобще отъ всичката срѣдня България. Къмъ тѣхъ сѫ привързани Родопитѣ, които испълняватъ цѣлата южна страна, съ високи била и нѣколко видни дълбоко просѣчени долини, но слънцето (имахме пладнѣ) бѣше вече дигнѫло толкова много пáри отъ полето, че очъртитѣ на тия високи планински гребени по нѣщо се губихѫ. Въ умáрата на полето ясно се съгледвахѫ хълмоветѣ на Коюнтепе, и пó-далече личихѫ Пловдивскитѣ тепета, распредѣлени въ редъ, нáй-низки на лѣвó, нáй-високи на десно. А да поразгледаме и нáй-близкитѣ мѣста. Ето долу предъ насъ долината на Медед-дерé съ пѫтя отъ Панагюрище за

Златица и задъ неѭ оная горѣ описана срѣдногорска височина съ своитѣ сѣнчести гори и слънечни ливади чакъ до Буная и до Богданъ. А на́й-подирѣ долу тъкмо на югъ цѣлото Панагюрище съ всичкитѣ му кѫщя. Цѣли часове можешъ да пресѣдишъ на това високо мѣсто; окото всѣка минута има да открива нѣщо ново въ тая великолѣпна картина.

(Слѣдва).

ПѪТНИ БѢЛѢЖКИ

за

Срѣдня гора и за Родопскитѣ планини.

Съобщава Д-ръ КОНСТ. ИРЕЧЕКЪ.

(Продължение отъ книжка VIII).

Пóдалече на западъ отъ Братя лежи долината на долнята Тополница съ многобройни завои, стѣснени между високи гористи брѣгове, която доста подробно е начъртана на картитѣ, споредъ студии, правени около 1870 г. за турскитѣ желѣзници.

Климата на Срѣдня гора не е изученъ; той трѣба да зависи и отъ лѣтното бездъждовно врѣме въ полето и отъ старопланински облаци и отъ собственнитѣ испарения на срѣдногорскитѣ гори. Копривщица има единъ суровъ климатъ, една остра зима и едно лѣто съ прохладни нощи; въ половината на юлия имаше тамъ на пладнѣ +26°С., въ Пловдивъ сѫщеврѣменно +35°С. а въ София 26—30°С. въ сѣнката. Панагюрище лежи пó-низко и е пó-топло. Заради това около Копривщица на далеко и широко нѣма села, чакъ до Златишкото и Пловдивското поле и до Гйопсата, а около Панагюрище има населени мѣста, но само на западъ къмъ Тополница и на югъ къмъ полето.

Горитѣ на Срѣдня гора знае читательтъ вече отъ горнитѣ ни бѣлѣжки. Нáй-гѫститѣ и нáй-непроходимитѣ сѫ надъ южний склонъ на Богданъ, въ една долина на югъ отъ Климашъ, при Меде дъ-дерé между Панагюрище и Златица и на Братя. Гората е почти исключително букова. Кони-

фери (борове) несъмъ съгледалъ никждѣ, освѣнъ низкиятъ *ардъ̀чъ* (Iuniperus; на Рила пл. го казватъ *смрика).* Оголени мѣста има само около двата града, и жителитѣ имъ още помнжтъ до кждѣ се е простирала едно врѣме гората и кога е била изсѣчена. Дѣто има такива голѣми гори, има и изобилие отъ води. На върховетѣ се намиратъ съвсѣмъ студени кладенци, като на Богданъ или на Лисецъ, на вторий въ височина отъ 1289 метра, съ топлината лѣтѣ по пладнѣ+7°C. Топли извори има покрай южния склонъ на планината, но за тѣхъ ще поговоримъ на друго мѣсто.

Горитѣ изобилствуватъ съ разни голѣми и малки животни. Мечки живѣятъ подъ южния склонъ на Богданъ, гдѣто, споредъ природата си, охолно се располагатъ въ честата гора; около Панагюрище сж вече една рѣдкость. Вълци зимѣ много се явяватъ по цѣлата планина. Рисъ е едно рѣдко животно, което малко се умножава; приказвахж ми за два, които ходжтъ по гората на Братя и за единъ, когото сж убили Душанчене. Съвсѣмъ обикновенно нѣщо сж дивитѣ свини, които се срѣщатъ, на пр. на Братя, въ стада отъ 10—20 и зимѣ, когато нѣма храна за тѣхъ, слизатъ долу, гдѣто по нѣкога ги хващатъ живи; казахж ми, че единъ пжть сж дошле въ снѣга чакъ до училището въ Копривщица. По цѣлата Срѣдня гора се намиратъ не само сърни, но и рогачи или *еле́ни* (това старо название чухъ отъ пастири), които по нѣкогажъ се спущатъ даже и въ полето и опустошаватъ житата. По горитѣ се срѣщатъ освѣнъ това и диви котки, лисици и катерици.

Самата природа на мѣстото представява най-голѣми удобства за скотоводството. Срѣдногорскитѣ Българе иматъ една хубава порода чисто бѣлъ едъръ добитъкъ. Вънъ отъ Срѣдня гора Копривщенетѣ го пасжтъ лѣтѣ и на Тетевенский Балканъ, Панагюрцитѣ на Витоша и въ Самоковскитѣ планини, а зимѣ го каратъ въ Одринско, чакъ при Еносъ и Кешанъ, или въ Бургазско. Това скотоводство съ едъръ добитъкъ е българско занятие; у Власитѣ

го нѣма. Освѣнъ това пасѫтъ въ Срѣдня гора и доста много овци, съ които едно врѣме се въртѣше голѣма търговия съ Цариградъ.

Земледѣлието е слабо. При самата Копривщица има нѣщо нивице, но това е едно земледѣлие, което прилича на онова по оскѫднитѣ кѫсчета плодна земя между голитѣ скалини на Черна гора. Въ послѣдньо врѣме по Срѣдня гора много се е распространило садението на барабой. Въ Панагюрище има по́-вече нивя, но и тѣ неискарватъ толкова, колкото е нужно за презъ годината. Тамъ се сѣе добра ръжъ, овесъ и просо, та и нѣщо слаба пшеница и царевица. Нивята се оставятъ всѣка втора година на угаръ, сѫщо както въ Златишко, когато въ Пловдивско и въ крайдунавскитѣ мѣста това става всѣка трета година (Dreifelderwirthschaft). Жетвата се пада 10—15 денье по́-късно отъ Пазарджишко. Лозя въ Срѣдня гора нѣма; виното се донася въ Копривщица отъ Гйопсата или отъ Перущица, въ Панагюрище отъ Калугерово и други села при долня Тополница. Въ послѣднитѣ години слѣдъ войната начекнѫло е да се распространява садението на трандафила; видѣхъ го не само при Хиссара и при Ново село въ полето, но и въ Копривщица на западната ѝ страна (на́й-повече съ бѣлъ цвѣтъ); и въ Панагюрище сѫ станѫли успѣшни опити съ него.

Това за нинѣшната Срѣдня гора и нейната природа. За историческитѣ ѝ въспоминания ще съобщимъ само нѣколко кратки бѣлѣжки за мѣстнитѣ старини и предания. Историята почти нищо неприказва за тоя планински предѣлъ. Войнитѣ между Българетѣ и Византийцитѣ сѫ се водили на́й-по́вече въ черноморскитѣ и одрински страни, и лѣтописцитѣ не сѫ имали случай да записватъ тукашнитѣ крѣпости. Срѣдня гора е лежала вънъ отъ голѣмитѣ пѫтища и е била слабо населена. Даже и Турчинъ Хаджи Халфа незабѣлѣжва нищо за неѭ въ подробното си гео-

графическо съчинение. Но тя пáкъ не е лишена отъ нѣкои любопитни археологически остатъци.

Между срѣдногорскитѣ паметници отъ римскитѣ и срѣдовѣковни врѣмена нáй-напрѣдъ трѣба да поприглед-неме къмъ старитѣ крѣпости и пѫтища. За нáй-важно и нáй-забѣлѣжително мѣсто считамъ *Стрéлча* (житель Стрéлчининъ, прилагателно стрéлешки), която лежи подъ южния склонъ на Буная между низкитѣ расклонения на Срѣдня гора къмъ полето, $1^1/_2$ часъ на истокъ отъ Панагюрище, $2^1/_2$ часа на югъ отъ Копривщица и 6 часа на сѣверъ отъ Татаръ-Пазарджикъ. Съжалявамъ, че не съмъ успѣлъ да посѣтѫ това мѣсто. Самото сѫществование на единъ горѣщъ изворъ трѣба отъ давна да е привличало човѣцитѣ за населвание на това мѣсто. Надъ селото има едно голѣмо градище, въ което се ископаватъ голѣми кюпове съ гнило просо. Че градището е единъ римски кастеллъ, това се доказва отъ единъ латински надписъ, съобщенъ отъ Захариева, единъ надгробенъ камъкъ съ имената „Aurelius“ и „Veteranus“.[1]) Старото българско име трѣба да е било **Стрѣльчь-градъ** (стрелцевъ градъ), както се види отъ нинѣшното прилагателно *стрéлешки* (покрай пó-новото *стрéлченски*).[2]) Турцитѣ сѫ заварили градътъ като единственното важно укрѣпено мѣсто въ тия предѣли и заради това турили въ него единственната османска колония, която сѫ основали въ Срѣдня гора. Стрелешкитѣ Турци сѫ биле прочути като славни хайдути и до нашето врѣме много лошо сѫ живѣли съ Българетѣ. Въ старитѣ турски грамоти, както ми разказвахѫ въ Копривщица, се писало обикновенно „Стрѣлча касабаси“ и „Аврадаланъ махалеси“, сирѣчъ Стрелча се представявала като градъ и Копривщица като планински колиби. Преди войната е имало тука

---

[1]) Захариевъ, Описание на Татаръ-Пазарджишкѫтѫ каазѫ стр. 80.

[2]) Ср. Ловьчь (сега Лóвечъ) отъ първоначалното Ловьчь-градъ. Въ Сърбия Дечански мънастирь е ималъ едно село Стрѣльць и хрисовулътъ отъ 1330 г. споменва стрѣльчьска мегꙑ (Миклошичъ, Monumenta serbica стр. 92).

40 кѫщи турски, 32 татарски и 200 български. Въ възстанието на 1876 год. Панагюрцитѣ изгорѣли Срѣлча. Сега има тука 279 кѫщи съ 1191 жители, всѐ Българе; Турцитѣ съвсѣмъ сѫ се изселили, освѣнъ нѣколцина, които живѣятъ въ близкий Пазарджикъ.

Стари пѫтища кърстосватъ Срѣдня гора въ двѣ посоки, отъ Пловдивското поле презъ изворитѣ на Тополница къмъ Златица и отъ Пазарджишко презъ областа на Луда Яна сѫщо въ Златица, съ нѣкои отклонения на западъ. И двѣтѣ посоки минватъ презъ Срѣлча, та покрай тѣхъ има и разни старини.

Едно голѣмо кале се намира на гореспоменѫти Коюнтепета при Ферезлии, още въ полето.[1]) Въ околноститѣ на Панагюрище на́й-забѣлѣжително е *Кра́сенъ-калеси* на лѣвий брѣгъ на Луда Яна срѣщу селото Бѫ'та, около 5 километра на югъ отъ Панагюрище върху една скала надъ рѣката.[2]) Стоятъ още два дувара отъ камъкъ и тухли, остатъци отъ черквата, и нѣкои стѣни отъ оградата, направена отъ камъкъ и орозанъ. Приказва се, че тука е имало мънастирь или черква св. Димитрий и че въ панагюрскитѣ черкви сѫ се пазили икони, пренесени отъ тука, които сѫ пропаднѫли чакъ въ събитията на 1876 год. Друго предание разказва, че крѣпоста се е защищавала срѣщу Турцитѣ и че ѭ издали жителитѣ на Бѫта. Близу до това градище, между Попинци и Панагюрище, има дири отъ една стара стражарница, на мѣсто наречено *Сарѫ-Яръ* (тур. жълта земя). Нѣколко старини се намиратъ при западната страна на Буная, особно *Рехма́нъ-калеси,* наречено отъ пастиритѣ и *Осо́я.*[3]) До самото Панагюрище сѫ се намѣрили при южния му край на мѣстото наречено *Мря́моръ* човѣшки кости и нѣкакви стари пари. За пѫтя презъ Меде́дъ за въ Златица

[1]) Ср. Захариева 75, 78.

[2]) Името Красенъ се срѣща и другадѣ въ България (едно село въ Русенско), отъ старослов. красьнъ.

[3]) Въ Панагюрско викатъ *осо́я* всѣко мѣсто обърнѫто къмъ сѣверъ.

($5^1/_2$ часа отъ Панагюрище), за двѣтѣ калета при моста презъ Тополница и за походи въ 1443 г. споменѫхме вече пó-горѣ; прибавяме само, че Турцитѣ въ послѣдньо врѣме сѫ основали при този пѫть едно черкеско село Каратепé, но Панагюрцитѣ още до възстанието сѫ „очистили“ нѣколко Черкези, та заради това и другитѣ се дигнѫли сами и си отишли.

Нѣкои стари пѫтища водѫтъ отъ панагюрската долина къмъ Петричь, единия покрай западния склонъ на Лисецъ къмъ златишкото село Коланларе презъ едно развалено калé, наречено *Сúва грамáда*, и другия направо за Петричь презъ една мѣстность, която се вика *Врáнъ кáмъкъ*, близо до една планина *Окопáнъ* съ нѣкои стари слѣди.

Любопитни старини има въ долината на Банска рѣка. Казватъ, че презъ тамъ е имало старъ пѫть отъ Коюнтепе за Арабаконакъ. На югозападъ $1^1/_2$ часъ отъ Панагюрище се намира селото *Бáня*, въ тѣсната и прохладна долина на една рѣка, която тече къмъ истокъ и подъ село Бѫта се влива въ Луда Яна. Надъ селото се намиратъ при самата рѣка два извори съ топлина отъ $+ 42^0$ и $+ 44^0$C, съвсѣмъ недостатъчно покрити съ едно недоправено дървено здание. Нѣколко раскраче пó-високо се намира една дребна полузаровена черквица, сега ископана и покрита, съ олтара обърнѫта добрѣ къмъ истокъ, която не е пó-голѣма отъ оная, що видѣхъ при селото Душанци. Намѣрихѫ се тука дебели тухли, желѣзни стрѣли и едно желѣзно кръстче. Казахѫ ми и за нѣкакъвъ си латински надписъ, ископанъ тука и проводенъ въ музеятъ въ Пловдивъ, но за съжаление не можяхъ и тамъ нищо да распитамъ за него. Надъ банитѣ въздига се на десния брѣгъ единъ високъ и стърменъ брѣгъ, който на върха си (125 м. надъ рѣката) има *Бáнското калé*. Единъ четвъртъ часъ се катерихме въ честа дѫбова шума, догдѣто стигнѫхме до крѣпоста, която съвсѣмъ е зарастнѫла съ гора, тъй щото едвамъ се провличашъ между гѫститѣ клончета. Стѣнитѣ сѫ направени отъ

мѣстниятъ мерѓелъ; вратата и кулата сѫ били отъ источната страна. Отъ върха се отваря хубавъ погледъ на Срѣдня гора, но Панагюрище остава закрито отъ единъ близъкъ рътъ. Банята се види тъкмо долу въ една страшна тѣсна провала. Приказвахѫ ми, че на срѣщния брѣгъ, на мѣсто наречено *Вѫгренъ,* сѫ се виждали слѣди отъ нѣкакъвъ римски пѫть.

Едно важно мѣсто е селото *Ме́чка* (житель Ме́ченинъ, прилагателно ме́ченски), $1^1/_2$ часъ на западъ отъ Панагюрище, на водораздѣла между Луда Яна и Тополница, сега съ 132 кѫщи и 692 жители. Изгорѣло е въ възстанието 1876 год., та и въ руската война е имало едно малко сражение при него. Мѣстото е старинско. Надъ селото има едно старо градище, наречено *Па́вла-калеси* споредъ ужъ нѣкой войвода Павелъ, който се е защищавалъ тука срѣщу Турцитѣ. Намиратъ се и стари монети; селенитѣ ми показахѫ една римска сребърна съ надписъ Diva Faustina (царица Фаустина, съпруга на царя Марка Аврелия, умрѣла въ 175 г.), нѣколко бакърни византийски и една полска сребърна съ ликътъ на Сигмунда III (16 вѣкъ). Въ самото село е имало една любопитна старина, която за съжаление е пропаднѫла въ възстанието, една стара черквица съ надписи и нѣколко рѫкописи на кожа и на хартия. Турцитѣ ѭ изгорили и сега не се виждатъ освѣнъ окаденитѣ ѝ стѣни безъ стрѣха, на десно отъ една нова черква, която е била по́-честита и се е запазила. Г-нъ Дриновъ ѭ разгледалъ още въ турско врѣме и ето какво ми пише за нея въ едно приятелско писмо: „Съ старата меченска църква азъ имáхъ пригода да се опознаѭ, и то на бързѣ, въ 1871 година. Тя бѣше малка църквица, около 9 аршина нá-длъжъ и около 8 нá-ширъ, извѫтрѣ. Прозорци нѣмаше; освѣцаваше ѭ само една тѣсна *лукарна.* Стѣнитѣ ѝ бѣхѫ исписани съ библейски сцени и свещенни образи, между които се намѣрвахѫ и образитѣ на св. Петка и св. Недѣля. Надписитѣ при изображенията бѣхѫ написани съ едно размѣ-

сено правописание, каквото се е употрѣблявало въ България въ 17 вѣкъ. Въ езика на тие надписи се срѣщахѫ и такви особности: пратие, опразь, опрадованнаа намѣсто вратие, образъ, обрадованнаа, послѹзьте намѣсто послушаите или послоушьте.[1]) Нѣколко думи имаше написани отъ десно на лѣво, както пишѫтъ Турцитѣ (Петрь, Ярїа везѹмнаго).[2]) Въ олтаря на стѣната се намѣрваше такъвъ записъ (въ 5 редове): д̃ с̃ з̃а̃ | к̃ се п̃а | с̃тите | Нико | л̃тъ. ҂аїд. Не се съмнявамъ, че тоя записъ трѣбва да се чете така: „Да се знае, кога се писа светитель Никола, лѣтъ .аιд. (1014)“. Тука е забѣлѣжено, слѣдователно, кога е изписана (изографисана) църквицата и е забѣлѣжено по турско лѣточисление, което често съмъ срѣщалъ и въ други подобни български записи. На турското сене 1014 отговаря година 1605 отъ Р. Хр. Дали тогава е построена и църквицата, това немогѫ да кажѫ. Нѣкои Панагюрци и Меченци ми сѫ казвали нѣкакви предания, въ които се говори, че тая църква била направена въ врѣмето на царя Самуила. Но азъ напълно съмъ увѣренъ, че тия предания не сѫ стари и сѫ се породили отъ кривоазбранното лѣто .аιд. (1014) въ горѣприведенний записъ. Архитектура на тоя погинѫлъ вече паметникъ, както и живописътъ му, се виждахѫ любопитни отъ нѣкои страни, та ми е много жално, че нѣмахъ врѣме да го прѣгледамъ добрѣ и опишѫ пó-подробно“.

И на другия пѫть, презъ Копривщица, има стари твърдинки. Когато се дохожда отъ Пловдивъ, първата е едно *градѝще* или *калé* надъ село Крастово при долнята стражарница подъ Влъкъ на единъ конический върхъ, съ дири отъ камънье и тухли. Нѣщо пó-високо при Медéдъ-дерé, на пѫтя отъ Стрѣлча за Копривщица, лежѫтъ въ гората остатъцитѣ на малкото *Мрзя̀нско калé*. Единъ часъ на сѣверъ

---

[1]) Подобно нѣщо намѣрихъ въ старата черквица св. Петка въ Долня Лисина (въ Кюстендилското Краище) въ единъ надписъ отъ 1610 г. (пвепотопна параскева), може би написанъ отъ сѫщия живописецъ, види се не Българинъ, а Влахъ или Гръкъ.

[2]) Сирѣчь сѫщо както изгледатъ буквитѣ въ едно огледало.

отъ Копривщица въздига се надъ лѣвий брѣгъ на Тополница, тамъ гдѣто тя се обърща отъ сѣверната къмъ западната посока, надъ потока *Гр̓ми долъ* единъ високъ хлъмъ, горѣ равенъ и по странитѣ обрастнѫлъ, който на върха си има нѣщо камънье отъ едно *градище,* което, види се, е вардило пѫтя край рѣката. На́й-подирѣ има на Климаша близу до „беклентията" *Душанското кале́* върху единъ тѣсенъ и низъкъ хлъмъ; минѫхъ близу около него, но несъгледахъ никакви дувари или каменни купища.

Отъ тия бѣлѣжки можемъ да дойдемъ до нѣкое заключение за минѫлото на Срѣдня гора. Нѣма съмнѣние, че Римлянитѣ сѫ сѣдѣли въ Стрѣлча и на Банското кале́, че и Българетѣ сѫ живѣли въ тѣхъ и въ други нѣкои твърдини, та че презъ Срѣдня гора сѫ минували тогава нѣколко стари пѫтеки отъ полето къмъ Стара планина, вардени отъ разни крѣпости или по́-малки стражарници. Но предѣлътъ не е билъ яко населенъ, защото гората е била по̀-гѫста и по́-дива отъ колкото сега, и на височинитѣ, даже около самата Копривщица, сѫ живѣли само пастири. Распитвахъ, имали нѣкакви предания за сѫществуванието на мънастири. За едно мънастирище за Красенъ-калеси вече споменѫхъ по́-горѣ; освѣнъ това чухъ за една мѣстность, наречена „манастирь" съ дири отъ стари здания между Панагюрище и Стрѣлча, и за нѣкакво си мънастирище или остатъци на единъ старъ скитъ подъ Мрѫзянското градище. Единственния мънастирь, който сѫществува сега въ Срѣдня гора, е св. Никола при селото *Калугерово,* тамъ гдѣто Тополница излиза вънъ въ Пазарджишкото поле. Името *Caludriz* споменва вече Рамберти (1534), който знае и за рѣка *Тополница* (Toponiz), а съврѣменний Белгиецъ Шеперъ, забѣлѣжва при Пазарджикъ рѣка *Яна,* отъ което се види, какъ сѫ стари тия рѣчни имена.[1])

---

[1]) За мънастирь св. Никола вижъ Захариева стр. 75. Рамберти въ Пер. Спис. IV 100; Jana у Шепера споредъ проф. Марковича, Rad jugosl. akad. томъ 62.

Турцитѣ сж се населили само въ Стрѣлча, защото тамъ. както се види, сж намѣрили единственната добрѣ оградена крѣпость, която може би даже се защищавала срѣщу тѣхъ. и въ близкитѣ селца Горньо и Долно Османово (до сега до 100 кжщи турски). Освѣнъ това сж наченжли да дохождатъ турски номадически пастири, солунски *Юруци*, които сж се установили въ четири малки махали или селца (всичко 103 кжщи съ 339 жит.) недалеко на югъ отъ Баня (Оручлж, Дуванлж, Окчулж, Джафарлж); тѣ съ Българетѣ сж живѣли добрѣ, та и до сега си оставатъ на мѣстата си.

Византийский лѣтописецъ Дукасъ въ 15 столѣтие разказва, както видѣхме, че (1443) между Златица и Пловдивъ е имало „непроходими планини и гори", но нѣма съмнѣние, че тия негови ὄρη καὶ δρυμῶνες δύσβατοι вече тогава сж имали едно българско пастирско население, което поле́ка се е събрало въ двѣ голѣми села, Панагюрище и Копривщица. Още попъ Константинъ въ своето грьцко описание на Пловдивската епархия отъ 1819 год. забѣлѣжва жителитѣ на тие двѣ мѣста по занятието имъ просто като „пастири" или „овчери" (ποιμένες, προβατευτικοί). А че тия двѣ села сж се образували чакъ въ турското врѣме, това го казватъ самитѣ мѣстни предания. Освѣнъ това има още единъ фактъ който показва, че тѣ сж възникнжли вече послѣ турското завоевание. Горѣ на височинитѣ на Срѣдня гора, въ описанитѣ отъ отъ насъ гори и ливади между Буная и Братя, срѣщали се пространнитѣ мери на турската „касаба́" Стрѣлча и на турското село Душанци въ Златишко; край тѣхъ Панагюрище располага съ едно по́-пространно землище, но Копривщица е била ограничена само на единъ съвсѣмъ тѣсенъ синоръ, който свидѣтелствува, че мѣстото е по́-ново отъ сжсѣдитѣ си.

Мѣстнитѣ названия на Срѣдня гора съ рѣдки исключения (нѣколко „кале́" и „дере́") сж лишени отъ оная примѣсъ на турски мѣстни имена, които се срѣщатъ даже по върховетѣ на Стара планина и особно по Родопитѣ. Срѣдня

гора си е останѫла българска. Край българскитѣ названия има и нѣколко влашки, споменъ за честото боравение на влашки пастири. Около Копривщица се срѣщатъ слѣднитѣ: поляна *Ýрсулица* (урсул ром. мечка), брѣгъ *Крéцулъ* (крец ром. рунтавъ), *Дълбоки Валъ* (вале ром. долина), долината *Чéрбулъ* въ непроходимитѣ гори на югъ отъ Климашъ (чербу ром. рогачъ). А названието *Климáшъ* е гърцко, донесено отъ сѫщитѣ пастири: κλίμαξ стълба (по цариградското произношение „климакш“).[1]) Не далеко отъ Панагюрище пада въ Луда Яна отъ лѣво една долчина, наречена *Мéрулъ* (ром. ябълка).

Въ новата българска история Панагюрцитѣ и Копривщенетѣ завзематъ едно съвсѣмъ знаменито мѣсто. Въ уединенитѣ си планински общини, снабдени и съ разни привилегии, тѣ никога не сѫ подпаднѫли подъ оная натискъ, подъ който е теглило земледѣлческото население въ равнинитѣ и въ долинитѣ съ смѣсени жители, а сѫ спазили доста много отъ старата българщина, именно отъ чувството за свобода и независимость. А въ нашитѣ години тѣ сѫ станѫли причина на възобновление българската самостоятелность съ срѣдногорското въстание 1876 год., което нáй-напрѣдъ е избухнѫло въ Копривщица, но е имало срѣдоточието си въ Панагюрище — единственното мѣсто, гдѣто тогава Българетѣ сѫ се борили не само срѣщу башибозуци, но и срѣщу османска редовна войска.

Въ езика и въ живота на тие срѣдногорски Българе се срѣщатъ пълно старински чърти. Родоветѣ държѫтъ своитѣ *пря́кори* по цѣли столѣтия и то нѣкога имена съвсѣмъ старобългарски,[2]) та и помнѭтъ своето родословие на много поколѣния назадъ. Езикътъ принадлежи къмъ источното нарѣчие и се отличава по особна правилность въ самогласнитѣ и по множество хубави стари изражения

[1]) Единъ върхъ Климашъ има и при Тетевенъ (Kanitz II 250).

[2]) Има прякори, образувани отъ староврѣмскитѣ имена Десимиръ (Десьо), Радомиръ, Делянъ и пр.

и фрази. Но макаръ че Копривщица и Панагюрище сѫ близу едно до друго, въ говора имъ се срѣщатъ нѣкои мѣстни различия, особно въ фонетиката и въ употрѣбението на разни думи.[1]) Познавание на писмото всѣкога се е съхранявало та се виждатъ и стари надгробни камъньe съ български надписи (въ Копривщица отъ 1772 г. и др.). Рѫкописи сѫ се преписвали и пазили, та ги е имало много, догдѣто възстанието на 1876 г. съ катастрофитѣ си е принесло пагуба и за тѣхъ. Литургията се четеше по български рѫкописания до 1820 год., отъ когато сѫ начели да употрѣбяватъ рускитѣ печатни черковни книги. Гърцки се е пѣло въ врѣме на гръцкото черковно владѣние само по нѣкогашъ отъ една страна въ черква. Въ историята на българскитѣ училища и на новобългарската книжнина Срѣдня гора завзема едно видно мѣсто; общепознато е, колко списатели, учители и други народни дѣятели сѫ произлѣзли отъ ония двѣ срѣдногорски общини.

Пó-голѣмото и пó-старото отѣ двѣтѣ мѣста е *Панагю́рище* (житель Панагю́рецъ, Панагю́рка, прилаг. панагю́рски), въ една котловина подъ източницитѣ на Луда Яна, съ доста отворенъ крѫгозоръ, който въ крѫгъ наоколо е обграденъ всé съ гори и въ който особно личѫтъ Братия, Лисецъ и Буная.[2]) Поради голѣмото си распространение и виднитѣ кубета на черквитѣ си прави вече отъ далеко едно особно впечатление. Къмъ източния край се намѣрва *Бр́до,* единъ голъ върхъ безъ здания, отъ които се види

[1]) Въ Панагюрище се чуе самогласно *р* и *л* (Пер. Спис. XI и XII, стр. 148): въ Копривщица има нѣкѫдѣ и самогласно *р,* а *л* се придружава съ единъ глухъ звукъ, приличенъ на стѣснено *а,* който слѣди *задъ* него, както се пише въ старитѣ рѫкописи (влъ́к, слъ́ба, длъ́го, стлъ́п, Блъ́гарин). Една видна разлика има въ замѣстване на старото *ж.* Споредъ опредѣлението на Дринова (Archiv für slaw. Philologie V 373) въ Панагюрището се обърща въ единъ пó-дълъгъ глухъ звукъ, въ Копривщица въ единъ съвсѣмъ кратъкъ или въ чисто *а* (мóга, паднáл). Въ Копривщица често настѫпва *е,* гдѣто въ Панагюрище има *я* (брегъ К., бряг П.). Отъ лексикалнитѣ особности споменвамъ само, че Іоанъ става въ Копривщица *Ова́н,* въ Панагюрище *Ева́н.*

[2]) Ср. В. Чолакова, Описание на село Панагюрище. Цариградъ 1866, 14 страници въ 16°.

цѣлото Панагюрище и се съглежда на хоризонта презъ Срѣдня гора и далеката Рила планина, та и нѣщо отъ родопскитѣ гребени. На сѣверъ се простира махалата *Драгу-линецъ*, казватъ на́й-старата, и на западъ *Ма́решката махла* (ужъ отъ тур. марашь: пазаръ).

По предание Панагюрище на́й-напрѣдъ е било распилѣно на колиби по планинитѣ и послѣ се събрало на едно мѣсто по срѣдата, гдѣто ставалъ *панагю'ръ* (πανήγυρις, въ нинѣшний бълг. езикъ *панайръ)*. Отъ староитѣ колиби сѫ останѫли по околноститѣ разни „оброчища“ или параклиси, каквито ги има около сегашнитѣ градове и по други български мѣста. Тѣ си иматъ свои имена: св. Илия, св. Петка, св. Атанасъ, св. Архангелъ, св. Никола, св. Димитри, св. Георгий, св. Іоанъ Златоустъ и др. Едно, наречено Пре́света Неде́ля, лежи чакъ близу до западнитѣ поли на Буная. На́й-голѣмото селище измежду тие колиби е било, казватъ, на *Богосло́вска поля'на* при западния склонъ на Буная, гдѣто има още купища камънье; къмъ него е принадлежало споменѫтото по́-горѣ манастирище на пѫтя за Стрѣлча. Турцитѣ наричатъ Панагюрище *Отлукъ-кьой,* „селото на пасбището“ (отлукъ), което свидѣтелствува за старото пастирско занятие на жителитѣ. Мѣстнитѣ предания полагатъ основание на Панагюрище въ втората половина на 15 вѣкъ, като приказватъ, че султанъ Мохаммедъ II слѣдъ превземанието на Цариградъ е дигнѫлъ 200 български кѫщи отъ Ямболъ и ги е населилъ на това мѣсто подъ извѣстни условия, сирѣчъ да бѫдѫтъ „войници“.

Войнишки села съ българско християнско население е имало въ старото турско царство доста много. „Башъ-байрякъ“, главното знаме на войницитѣ по предание е било у Панагюрцитѣ. Само Панагюрище се е ползувало отъ правдинитѣ на войницитѣ, а не и близкитѣ малки планински села. Други войници, за които имамъ сигурни и несъмнѣни свѣдѣния, сѫ били въ селото К...аре (455 кѫщи съ 3051 жит.) въ равнината между Срѣдн.. гора и Плов-

дивъ, въ Жеравна, въ Ямболската махала Каргона, въ Зне-поле при Търнъ и, кавватъ, и въ нѣкои ловченски и търнов-ски села. Знеполскитѣ „войници“ сѫ ходили на коситба въ Цариградъ чакъ до 1876 год. Вѣроятно е че къмъ войни-цитѣ е принадлежала и пó-голѣмата часть на родопскитѣ Бъл-гаре, когато се небѣхѫ още потурчили. Съ тия собственни войници обикновенно се смѣсватъ по погрѣшка *дербенджиитѣ* или *харбаджиитѣ,* сирѣчь стражари на проходитѣ, въ Ка-лоферъ, Котелъ и пр., та и други привилегирани българ-ски села, снабдени съ разни свободи и правдини, които се потвърждавали съ особни царски фермани. Г-нъ Славейковъ ми разказвалъ, че въ турскитѣ архиви на одринскиятъ „Ески-Серай“ имало подробно опредѣление, кои села въ България сѫ длъжни да носятъ на царя кюмюръ, кои да пасѫтъ конье, катъри или овци, кои да копаѭтъ руди, кои да вардѭтъ проходитѣ и пр. Още пó-вече свѣдѣния се на-миратъ въ „кютюка“ въ цариградската „тефтерхана“ (ар-хива) — едно подробно описание на цѣлата държава съ меритѣ на селата и градоветѣ и мѣстнитѣ правдини, съста-вено, види се, въ 16 столѣтие. Но тия съкровища за старо-българската история до сега съвършенно сѫ непристѫпни за исторически изслѣдвания.

Нѣмский историкъ Хаммеръ е помѣстилъ въ своята история на османското царство едно свѣдѣние, исчерпено отъ старитѣ турски лѣтописи, че ужъ единъ отъ турскитѣ войводи въ врѣме на завоеванието и сѫщеврѣменно единъ отъ първитѣ „румелийски беглербегове, славний Тимур-ташъ („желѣзния камъкъ“), е съвѣтвалъ на царя Мурада I (1362—1389) да даде на нѣкои планински Българе такива правдини за пó-лесното имъ покорение, та че по този на-чинъ се е образувалъ „войниклѫкътъ“.[1]) Самото име *войникъ* (и по турски *войнакъ)* показва, че тия Българе нáй-напрѣдъ сѫ съпровождали турскитѣ войски съ орѫжие, което се потвърждава и отъ нѣколко стари съврѣменни свидѣтел-

[1]) Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches I 182.

ства; но отъ послѣ тѣ сѫ били длъжни само да ходѭтъ на Цариградъ и да гледатъ царскитѣ конье; отъ дѣйствително войнишки принадлежности не имъ останѫло нищо, освѣнъ че сѫ вървѣли съ байрякъ.

Въ „румелийското канун-намé“ (законникъ), съставено въ врѣме на царя Сулеимана II (1520—1566) и на Селима II (1566—1574), преведено въ съчинението на сѫщий Хаммеръ за старото държавно устройство на турската империя,[1]) се срѣщатъ нѣкои съвсѣмъ подробни постановления върху правдинитѣ на войницитѣ. Ето ги въ преводъ:

„Канунъ на войницитѣ (войнакъ). Тѣ сѫ една извънредна войска за воененъ обозъ, съставена отъ християне. Тѣ неплащатъ харачь нито испендже нито ашръ (десетъкъ), нито бегликъ, ако иматъ пó-малко отъ сто овци; отъ овцитѣ, които иматъ пó-вече отъ сто, плащатъ една аспра за двѣ овци. Ако разработватъ пó-вече отъ отредената имъ освободена *бащина*,[2]) плащатъ като другитѣ подданици десетъкъ и саларié. Тѣ сѫ освободени отъ всички дивански (държавни) ангарии, но на мѣсто това сѫ длъжни всѣка година да ходѭтъ на война, споредъ както имъ иде редътъ. На санджакбеговетѣ и субашиитѣ е запрѣтено да ги принуждаватъ къмъ жетва, сѣнокосъ и други ангарии. Ако се отказватъ да идѫтъ на война или да вършатъ службата на царскитѣ конюшни,[3]) трѣба да плащатъ глоба по 500 аспри.“

„Ако нѣкой войникъ е длъженъ да плати нѣкоя сѫдебна глоба, тази глоба, щомъ е доказана вината му отъ сѫда, се взима отъ *джерибашия*,[4]) безъ да смѣе санджакбегътъ да се мѣси въ това. Ако той е заслужилъ смъртно

---

[1]) Hammer, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Band I (Wien 1815) стр. 309, 407, 413.

[2]) Тази дума (Хаммеръ ѭ челъ *jaschtina)* се намира и въ турский текстъ. Войништвото, както ще изложимъ пó-долу. е имало феудална основа.

[3]) Слѣдователно по онова врѣме е имало и ходение съ войскитѣ и службата въ цариградскитѣ конюшни.

[4]) Както се опредѣлява пó-долу, мѣстний началникъ на войницитѣ.

наказание или осакатение, това му се присѫжда само съ знанието на санджакбега и на кадията. Войницитѣ сѫ разредени всѐ по три като другари (ямакъ), тъй щото всѣки пѫть единъ иде на война и други двама оставатъ въ кѫщи. Всичкитѣ три плащатъ заедно на година 16 аспри „кундеръ акчеси“ и оня, комуто се падне да иде на война, дава още върхъ това 6 аспри. Този данъкъ е доходъ на хазната“.

„Ако нѣкой отъ нихъ умрѣ или се разболѣе, веднага трѣба да се замѣсти съ другъ единъ. Единъ войникъ, който е жененъ и който притежава освѣнъ своята освободена нива още други земи, плаща 50 аспри на мѣсто десетъкъ и 12 аспри травнина,[1]) всичко 62 аспри, както и испенджето отъ 25 аспри. Ако е жененъ и живѣе съ баща си на едно мѣсто, плаща само 12 аспри травнина и 25 аспри испендже. Ако напоконъ не е жененъ, плаща само испендже безъ травнина.“

„Има двойни войници, редовни и извънредни (севандъ). Даждията отъ виното и бъчвитѣ при първитѣ припадатъ на тѣхнитѣ началници, *джерибашии,* при другитѣ обаче тѣ сѫ доходъ на хазната (хасаи хумаюнъ).“

На други двѣ мѣста има въ законника още слѣдующи постановления за войницитѣ, именно за извънреднитѣ: „Канунъ на войницитѣ. Войницитѣ, които, като извънредни, сѫ причислени на нѣкой спахия, плащатъ испенджето, както и своитѣ глоби, бегликътъ и данъкътъ отъ пчели ономува, комуто сѫ причислени. Земитѣ, които сѫ приписани на тѣхно име като *войнаклѫкъ*, немогѫтъ да се отдаватъ на никой другъ човѣкъ, и ако сѫ биле отнети, трѣба да се възвърнѫтъ на войника. Отъ собственната земя на войника[2]) не се иска никакъвъ десетъкъ, а се иска отъ други земи, които е разработилъ войникътъ. Синове,

[1]) *Отлакъ* преведохъ съ старата дума *травнина*, която въ сѫщий смисълъ се чете въ старосърбски паметници.

[2]) Сирѣчь „бащината“.

братия и роднини на войника, който е назначенъ за служба въ царскитѣ конюшни, записватъ се само да плащатъ харачъ и испендже, но не като поддaници на спахията. Ако дойдѫтъ мусулмане или немусулмане и обработватъ земята, която принадлежи на единъ войникъ, но неискатъ да плащатъ десетъкъ, трѣба да имъ се спре обработванието и земята да се отдаде пáкъ на единъ войникъ".

За лозята има още едно особно постановление: „Войницитѣ, които обърщатъ необработени земи въ лозя, даватъ десетъкъ отъ гроздието на спахията и немóгѫтъ да го отказватъ подъ предлогъ, че биле войници".

Освѣнъ тия любопитни и, така да речемъ, официялни свѣдѣния върху правдинитѣ на войницитѣ, при които липсва само едно исчисление на войнишкитѣ села, има още и други стари извѣстия за тия привилегирани Българе и то въ разни пѫтешествия и исторически съчинения за Турско отъ 15—17 столѣтие.

Нáй-стариятъ отъ пѫтешественницитѣ по Турция, познатия на читателитѣ ни френский рицаръ Бертрандонъ де ла Брокиé (1433), неприказва нищо за собственнитѣ войници, но пáкъ има у него три свѣдѣния, важни и за този въпросъ.[1]) На едно мѣсто говори, че между София и Пловдивъ е имало въ тамкашнитѣ планини много разбойници, но „Турчинътъ заповѣдалъ, щото всѣкой, който би се населилъ тамъ, да бѫде свободенъ" и тъй че сѫ се въздигнѫли двѣ села — види се, Ветренъ (или Василица при Капуджика) и Вакарелъ, за които отъ другадѣ знаемъ, че сѫ биле *дербенджии*. Не е невъзможно, че и заселението на Срѣдня гора, съ основание на Панагюрище и Копривщица, е било спомагано отъ турскитѣ царие, за да нестанѫтъ тамошнитѣ гори едно прибѣжище на опасни разбойници. На друго мѣсто казва Бертрандонъ, че между войскитѣ отъ европейскитѣ провинции е имало много християне, не само Сърби отъ полусвободната още държава

[1]) Пер. Списание III, 73, 76.

на деспота Гюргя Бранковича, но и Албанци и *Българе*, и че тия хора сѫ принудени да служѫтъ на Турчина, като не могли да му откажѫтъ. Това го повтаря още единъ пѫть, като казва: „Впрочемъ има между Турцитѣ едно твърдѣ голѣмо число християне, които служѫтъ по принуждение, Гърци, *Българе*, Македонци, Албанци, Словѣне (Esclavons), Власи, Сърби (Rasciens) и други подданици на сърбский деспотъ; всички тие людие ненавиждатъ Турчина, защото ги държи въ едно твърдо робство."[1]) България тогава вече е била исцѣло подчинена на Турцитѣ, и тия Българе въ османскитѣ войски трѣба да сѫ биле нашитѣ „войници."

Името на войницитѣ за първи пѫть срѣщаме въ „въспоминанията на еничерина", съчинение на Сърбина Михаила Константиновича отъ Островица,[2]) който е попаднѫлъ между еничеритѣ, въ г. 1455—1463 участвувалъ въ разни походи на султана Мохаммеда II и нáй-подирѣ въ Босна намѣрилъ случай да се върне между християнетѣ; послѣ се заселилъ въ Полско и тамъ диктувалъ единъ видъ мемоари или лѣтописъ за турскитѣ събития нáй-повече по собственни наблюдения. Той казва: „Има сѫщо и нѣкои свободни християне, които никому нищо неплащатъ та неприематъ и никакво възнаграждение; тѣ се наричатъ *войници* и служѫтъ на царя и водѫтъ празнитѣ царски коньe, когато има нужда отъ това".

Хансъ Дерншвамъ (1553) въ нѣмския си дневникъ разказва, че на връщание отъ Цариградъ при Люле-Бургазъ минѫлъ „единъ каменъ мостъ, при който лежалъ единъ непогребенъ Българинъ, каквито срѣщахме много, дѣто вървѣхѫ за Цариградъ; тѣ се дигѫтъ по редъ, да гледатъ коньетѣ на царя и на пашитѣ и да вършѫтъ други работи". А между Нишъ и Ражанъ забѣлѣжва: „По пѫтя ни слѣдѣхѫ много събрани Раци (aufgetriebene Ratzen, сир. Сърби)

---

[1]) Френското издание стр. 610.

[2]) Ср. Бълг. История стр. 578.

съ тарди (tarda), ще рече кратки копия безъ друго орѫжие; казватъ, че се испроваждатъ на Темешваръ. Тѣ сѫ *войници* (woinitzi), сирѣчь такива людие, които гледатъ коньетѣ, копаѭтъ обкопитѣ (schantzen) и сѫ длъжни да вършѭтъ всичкитѣ работи въ лагера."[1]) Краткитѣ копия на тия войници ще бѫдѫтъ ония *харби*, които Захариевъ споменва, като говори за Бѣлово, сѫщо едно привилегирано мѣсто, и за които е речта у В. Д. Стоянова при описанието на дербенджийското село Котелъ.[2])

Важнитѣ свѣдѣния на Герлаха, който е живѣлъ петь години въ Цариградъ (1573—1578), недавно приведохме исцѣло въ страницитѣ на настоящето списание, та нещемъ да повтаряме отъ тѣхъ освѣнъ нáй-главнитѣ нѣща.[3]) Споредъ неговитѣ разкази имало „много хиляди" Българе, които неплащали никакъвъ данъкъ, и когато дошелъ редъ на всѣкиго отъ нихъ, което се случвало всѣка трета година, дохаждали въ Цариградъ пролѣтьта около Великденъ да вардятъ коньетѣ на царя и на везиритѣ въ течение на четире мѣсеци и да имъ женѫтъ ичимикъ и косѫтъ сѣно. При дохажданието влизали въ града съ гайди и играние. Освѣнъ тѣхъ е имало други „много хиляди" или „неброено число" Българе, които въ врѣме на войната карали хранитѣ за войската или които сѣкли дървье за неѭ или вършили други царски работи. На друго мѣсто прибавя, че тѣзи Българе сѫ копаяли въ войната и хендецитѣ, участвували въ юриша срѣщу неприятеля, и се освобождавали отъ тази тегоба само, ако сѫ давали дѣцата си между еничеритѣ.

Въ турската история на Леунклавия, съчинена скоро послѣ Герлаха (1591), чете се, че въ турската войска имало войници (voinucchi), „подъ което име, каже, се разбиратъ

---

1) Hanns Dernschwamm, Iter Constantinopolitanum, рѫкописъ въ чешский музей въ Прага, листъ 232, verso 245.

2) Захариевъ 54, Пер. Списание V и VI (1872) 34. „Харба" като орѫжие споменува се и у Гундулича († 1638), Османъ XVIII, 74.

3) Периодическо Списание VI (1883) 41, 42.

нѣкои селени отъ гърцко(!) происхождение, които живѣѭтъ въ предѣли погранични до Босна и до сега сѫ християне, но притиснѫти въ жалостно робство и принудени да работѭтъ всичко, каквото имъ се заповѣда отъ Турцитѣ".[1]) Отъ тази бѣлѣжка, види се, послужилъ се италиянский географъ Никола Дольони, който казва за Босна: „Върху тия планини живѣѭтъ нѣкои людие, които Турцитѣ наричатъ войници (voinucchi) и отъ които се служѫтъ при своитѣ военни походи за да имъ косѫтъ сѣно и поправятъ пѫтищата".[2]) Босна е дошла тука по нѣкакво си неспоразумение, защото отъ другитѣ свѣдѣния ясно излиза на явѣ, че войници е имало само въ български страни.

Отъ 17 столѣтие имаме едно свѣдѣние у Англичанина Рико́ (Riccaut), който е живѣлъ въ Цариградъ петь години като секретарь на посолството.[3]) При описанието на турската войска споменва, че имало „нѣколко български фамилии", които сѫ биле длъжни да съпровраждатъ обоза на войската, да поправятъ мостоветѣ при похода, да докарватъ сѣното за конницата или лѣтѣ да го косѫтъ на мѣстото.

Войниклѫкътъ е траялъ до тензимата (1840). Отъ Панагюрище сѫ ходили войници на Цариградъ още преди 20 години, да гледатъ султанскитѣ коньe, тъй щото войништво съ всичкитѣ му наредби днеска още живо се помни. Тѣ сѫ бивали 33 души, въ народни дрѣхи съ опинци безъ орѫжие. Единъ отъ тѣхъ е носилъ една червена кърпа съ полумѣсецъ като байрякъ, и при тръгвание сѫ свирили съ гайди и събирали пари по дукянитѣ. Войнишката повинность е била привързана къмъ извѣстни *бащини,* тъй както се чете въ приведенитѣ стари турски закони. Тази бащина се наслѣдвала отъ най-стария синъ и като „царска земя" не е смѣла да се дѣли нито да се продава, тъй щото

[1]) Leunclavii Amelbeurni Historiae Musulmanae libri XVIII, Francofurti 1591 p. 635.

[2]) Doglioni, Amfiteatro di Europa. Venetia 1623 p. 1034.

[3]) Riccaut, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman. Trad. de l'anglois. Amsterdam 1672, стр. 613.

тия нивя сѫ оставали заедно съ привързанитѣ къмъ тѣхъ обязанности по цѣли поколѣния въ ръцѣтѣ на сѫщитѣ родове. Когато се дигнѫ войниклѫкътъ, тия родове бѣхѫ принудени да купѭтъ бащинитѣ си съ пари отъ хазната. Слѣдователно войниклѫкътъ е билъ една феодална институция, сѫщо както и стария турски спахилѫкъ.

Освѣнъ това Панагюрцитѣ сѫ имали и други правдини, съдържани въ единъ царски ферманъ съ златенъ подписъ, който имъ се отнелъ съ измама отъ татаръ-пазарджишкия бегъ Хассанъ Каваназоглу въ началото на нашето столѣтие. Приказва се, че преди 200 години Турчинъ не е смѣялъ тука нито да нощува; на *заабитина*, испращанъ отъ пловдивскиятъ паша, е било позволено да донася жената си отъ Пазарджикъ само сегизъ-тогизъ врѣменно на единъ мѣсецъ, за да нероди въ Панагюрище. Въ послѣдньо врѣме до 1876 год. сѣдѣлъ тука единъ турски мюдиринъ съ двама християнски *векиле* (намѣстници), избрани отъ населението за една година, съ 3—4 заптии Турци и 10 пандури Българе.

Както много други български отворени паланки, и Панагюрище е пострадало отъ Кърджалиитѣ и десеть години на редъ е живѣло въ колиби по горитѣ. Показва се едно мѣсто *Чести́ти долъ* на стрелешкий пѫть, гдѣто жителитѣ се избавили предъ Кърджалиитѣ. Въ тия бурни врѣмена Панагюрище е изгорѣло, тъй щото пó-стари здания не се виждатъ. Нáй-старата зграда е черквицата св. Тодоръ при подножието на Бърдо, която отъ 1876 год. стои като развалина. Тя е съградена отъ камъкъ и греди въ видъ на четверожгълникъ, въ съвсѣмъ скромнички размѣри. Въ стѣнитѣ е имало празни гърнета или стомни съ тѣсни отвори, каквито нарочно се туряхѫ за пó-добъръ звукъ и въ стари западни черкви и въ кубетата на турски джамии. Никой непомни, кога е била съградена тая старина. На външната стѣна на десно отъ вратитѣ чете се краятъ на нѣкакъвъ надписъ: **Дїонисїѧ**, може би име на нѣкой вла-

дика. Буквитѣ сѫ голѣми и съставени отъ тънки тухли по сѫщий начинъ, както надписъ на Хреля (1335) върху пирга на Рилский мънастирь. До самата тази черквица е съградена голѣмата черква Въведение Пресветие Богородици отъ 1818 год. Има още една голѣма черква св. Георги отъ 1856—1860 год. въ сѣверозападната часть на града, край Светогорский метохъ, съ видни слѣди на топови гюлета отъ врѣмето на възстанието. Тогава Турцитѣ бомбардирахѫ Панагюрище, изгорихѫ и осквърнихѫ черквитѣ и училищата, и подпалихѫ всичкитѣ пó-голѣми и пó-личнп кѫщя, на които стоятъ още развалениитѣ стѣни. Тогава пропаднѫхѫ и много стари рѫкописи, които се пазяхѫ въ черквитѣ и въ читалището; само нѣколко сѫ уцѣлѣли у Г-на Дринова, който преди възстанието ги бѣше взелъ съ себе си да ги изучи.

Казва се, че Панагюрище преди кърджалийското врѣме е броило 800 кѫщи. Попъ Константинъ въ своята гръцка книжица забѣлѣжва, че въ него врѣме (1819 год.) имало 600 кѫщи. Споредъ румелийската статистика отъ 1880 г.[1]) има сега 1694 кѫщи съ 8426 жители. Слѣдъ войната Панагюрище станѫло центръ на една околия, която принадлежи къмъ татаръ-пазарджишкий департаментъ и брои 20 села, всичко съ едно население отъ 21345 души.

Скотоводство (джелепликъ) бѣше пó-напрѣдъ главното занятие на Панагюрцитѣ, които въртѣхѫ значителна търговия съ жива стока и за въ Цариградъ и Сърбия. Отъ занаятитѣ имаше мутафчилѫкъ, сирѣчъ правение на чували отъ козина за жито и оризъ, които се возихѫ по Марица на салове за Еносъ, но слѣдъ отварянието на желѣзницата се спрѣ плаванието по рѣката, та съ него престанѫ и тази индустрия. Преди 25 години се подкачи и произвождание на аби, които се носихѫ на Цариградъ, Силиврия, Чаталджа и пр. Има и табаци, папукчии и про-

[1]) Официялна статистика на Източно-Румелийско население. Пловдивъ 1880 стр. 72.

извождание на шаяци. Жителитѣ отличаватъ се съ голѣмо ученолюбие (до 1300 дѣца посѣщаватъ мѣстнитѣ училища) и не ходѭтъ много по свѣта нито се изселватъ толкова много, както сѫсѣднитѣ Копривщене.

Другата голѣма и прочута българска община въ Срѣдня гора е Копривщица. Тя лежи до 500 метра пó-високо отъ Панагюрище; на три часа на около нѣма никакви села, и освѣнъ това пѫть за кола има само отъ сѣверъ покрай течението на Тополница. Съ Батакъ (1055 м.) и Самоковъ (962 м.) тя е нáй-високо положениятъ градъ на България (до 1060 м.). Въ Панагюрище има шоссé (на югъ), телеграфъ и околийско управление, а въ Копривщица нѣма нищо такова, тъй щото тя си остава почти единъ отдѣленъ свѣтъ. Отъ Златица е отдалечена 4 часа, отъ Клисура 3, отъ Таtаръ-Пазарджикъ (презъ Стрѣлча) $8^1/_2$, отъ Пловдивъ 12. Името *Коприштица* (житель Копри́штенецъ или Копри́штенинъ, Копри́штенка, прилагателно копри́штенски) по окончанието си (на *-ица*) показва, че първоначално е значило една рѣка; то произлиза не непосрѣдственно отъ думата *коприва*, а отъ *копривище*. Копривщица лежи на едно тѣсно мѣсто между високи голи брѣгове, пропарени тукъ-тамѣ съ сиво камънье или съ бѣли пѣсъчни сипеи, които стѣсняватъ долината на Тополница; по западната страна улицитѣ стърмо се възкачватъ възъ бърдо и минватъ мѣстнитѣ долчини по каменни мостове съ хубавъ сводъ отъ стара направа.[1]) Самата Тополница лѣтѣ слабо тече въ плиткото си корито, презъ което има само дървени мостчета и неброени бродове. Отъ южния до сѣверния край върви се край рѣката почти половинъ часъ, когато широчината на града на нѣкои мѣста е съвсѣмъ незначителна. Има петь махли: Лáмбовска махалá (на сѣверъ), Арнаýтъ-махалá, Срéдна махалá, Торомáнъ-махалá, Бя́ло кáмане. Кѫ-

[1]) На единъ отъ тие мостове, *Гéовъ мостъ,* съгледахъ единъ полу изветрѣлъ български надписъ отъ 1820 год.; жителитѣ помнятъ, че преди 60—70 години се минвало само по една греда.

щитѣ отчасти сѫ дървени, отъ силни червеникави греди; показватъ се още нѣкои, които сѫ пó-стари отъ кърджалийското врѣме и които, споредъ преданието, сѫ съградени отъ дървета, сѣчени на самото мѣсто, защото гората едно врѣме се простирала чакъ долу до рѣката.

За минѫлото на отечеството си самитѣ Копривщене казватъ, че тѣхното село е пó-младо отъ Панагюрище, особно защото мерáта му е малка и стѣснена, и че въ старитѣ турски книжя се е споменвало само като колиби, *махали* на градъ Стрѣлча. Турски Копривщица се нарича *Авратъ-аланъ*, „женска поляна", едно име, което ни напоменва разни „Момини поляни", „Момини клисури", „Момини калета" по различни краища на България и крѣпостьта Женско или по турски Авретъ-хиссаръ въ Солунско. Приказва се,[1]) че Копривщица е била основана отъ една богата болѣрка отъ село Рила (споредъ други отъ Самоковъ), която е испросила у султана въ Одринъ единъ ферманъ, който се е съхранявалъ до кърджалийскитѣ врѣмена. Но това предание, струва ми се, като че е образувано отъ подирнитѣ тълкувания на турското име „Авратъ аланъ" и то въ врѣмена, когато Копривщица е ймала близки сношения съ Рилский мънастиръ. Другъ единъ разказъ забѣлѣжва, че нѣкои жители сѫ се преселили отъ Малешево въ Македония, и нѣкои че сѫ Арнаути, отъ които се наричала Арнаутъ-Махала и кладенеца Арнáутецъ. Преданията говорѭтъ още, че старитѣ Копривщене сѫ ходили съ турскитѣ войски чакъ подъ Будимъ, но тѣ не сѫ принадлежали къмъ сѫщата категория на „войницитѣ", като Панагюрище; у тѣхъ нѣма никакви дири на царски бащини нито на ходение въ Цариградъ за служба при султанскитѣ конье. Г-нъ Славейковъ, който добрѣ е запознатъ съ българскитѣ традиции, ми каза, че Копривщене сѫ били. като Вакарелци и Василичене, *харбалии,* въорѫжени съ ко-

[1]) Ср. статията на стареца учителя Пулякова, Географическо прѣгледувание за село Копривщицѫ, Бълг. Книжици 1860, II 262—5, III 9—15.

ния, за защита на планинитѣ и проходитѣ срѣщу разбойници. Другояче въспоминанията на Копривщенетѣ описватъ тѣхнитѣ прѣдѣди като скотоводци, които съ стадата си лѣтѣ стояли по Срѣдня гора, зимѣ слизали по Одринско и търгували съ вълна, сирене, масло и съ овци за турския „курбанъ-байрямъ;“ между Българетѣ, които въ врѣме на Герлаха[1]) преди 300 години сѫ докарвали въ Цариградъ овци за курбанитѣ, сигурно сѫ биле вече и Копривщене и Панагюрци.

Послѣдний ферманъ на Копривщица, казватъ, че се е съхранилъ до днесъ, което обаче слѣдъ много распитвания не ми се вѣрва. Говорѭтъ, че споредъ него селото е било основано въ врѣме на цара Сулеймана II (1520—1566), че е плащало само единъ данъкъ на една джамия въ Цариградъ като *вакуфъ,* че е било освободено отъ десетъка и отъ ангарии и е имало освѣнъ единъ турски *заабитинъ* още и свои християнски началници, които сѫ носили особни шапки. Освѣнъ християнетѣ имаше тука и мусулмански цигане съ една джамия.

Голѣми загуби е претърпѣла Копривщица въ кърджалийско врѣме, гдѣто (слѣдъ 1793) е изгорѣла три пѫти. Жителитѣ нáй-напрѣдъ се защищавали, но послѣ се разбѣгали а не сѫ се прибрали освѣнъ около год. 1810. Копривщица е страдала и при турскитѣ вѫтрѣшни распри за *аянлѫкъ,* та и послѣ околноститѣ ѝ сѫ биле обезпокоявани отъ разни разбойници, Турци и Арнаути, догдѣто султанъ Махмудъ II понаредилъ държавата и догдѣто български хайдути сѫ наченѫли да очистватъ ония мусулмански харамии.

Около Копривщица има пълно *оброчища* по брѣговетѣ, св. Врачъ, св. Илия, св. Георги и др., обикновенно стари голѣми каменни кърстове безъ черквици. Като нáй-стара черква ми се показа едно пусто черковище св. Арангелъ

[1]) Пер. Списание VI, 42.

на сѣверозападния край между нинѣшнитѣ гробища; споредъ други е имало тамо само единъ *папаз-еви* (попска кѫща), гдѣто се събирали жителитѣ на богослужение. Въ 1817 год. се направи една пространна черква съ три престоли, св. Іоанъ Кръститель, Успение Богородици и соборъ на светитѣ Архангели Михаилъ и Гавриилъ, сѫщо тамъ на сѣверозападния край високо надъ Тополница. Черквата е низка, но пространна; дървения таванъ се подпира на камени стълпове и подътъ е постланъ съ тухли. Приказва се, че е била направена въ 11 денье, като се е получило позволение отъ заабитина съ помощьта на разни чудесни случки. На олтара лежи едно рѫкописно четвероевангелие на хартия, писано отъ двѣ разни рѫцѣ съ едно на гледъ съвсѣмъ старинско писмо, безъ ѫ, съ забѣлѣжка: **сѫписа се и състави се во град(ъ) Враца при митрополита Трьновꙋ кѵр деспота Макаріа, и азъ грѣшни писавши го рꙋкꙋю бренною даскалъ Рашо . . . . въ лѣто ѿт(ъ) рожд(ества) Христова ҂аχмд** (1644). Това е единственъ старъ рѫкописъ, който намѣрихъ въ Срѣдня гора. Въ Копривщица ги е имало много още преди 40 години, но една часть е изгорѣла преди години въ пожара на метоха край черквата а други сѫ се разнесли отъ частни лица. Видѣхъ въ черквата и разни икони и изображения, живописани преди 40—50 години, отъ части, казватъ, отъ единъ разградски калугеринъ. Другата по́-голѣма черква, направена не като оная отъ майстори Българе изъ Смолско и Мирково, а отъ пловдивски Гърци, стои въ южната часть на града и е съградена въ 1842 год. съ храма св. Никола, както се чете вънка на единъ надписъ съ голѣми слова подъ стрѣхата, направенъ съ тухли по сѫщий начинъ, както оня на старата панагюрска черквица. Освѣнъ това е имало въ Копривщица и Хиландарский и Рилский метохъ; калугеритѣ имъ сѫ се ползували съ едно голѣмо влияние, защото жителитѣ въ своитѣ частни распри сѫ ходили на сѫдъ при тия старци, а не при кадията.

Въ първата половина на нашето столѣтие Копривщица е приобрѣла едно голѣмо значение поради своитѣ *бегликчии*. Копривщенскитѣ чорбаджии сѫ взимали въ Цариградъ подъ наемъ събиране на беглика (десетъка отъ добитъка) въ отдѣлнитѣ окрѫжия на Европейска Турция и съ това сѫ придобили важность предъ правителството и влияние между раята. Това е било особно въ врѣмето на султана Махмуда II и на Абдулъ Меджида. „Бегликчилѫкътъ“ е траялъ до 1869 год., когато „хюкюмата“ самъ е наченѫлъ да събира данъцитѣ. До сега има въ Копривщица много старци, които досущъ познаватъ всичкитѣ планини въ Видинско, Врачанско, Пиротско, Софийско, Трънско или даже въ Арнаутлѫкътъ. Бегликчиитѣ сѫ имали за броение стадата до 200 души въ службитѣ си и се гордѣяли съ хубави дрѣхи, благородни коньe и добро орѫжие. Християнското население сѫ накарвали да се ползува отъ новитѣ по онова врѣме правдини и да гради черкви; диритѣ на тия имъ старания намѣрихъ въ нáй-затънтенитѣ мѣста на западна България. Въ врѣмето предъ избухванието на гръцко-българский черковенъ въпросъ тѣ сѫ били и *ефори*, мирски настоятели, на мънастиритѣ Рилский, Бачковский (въ Родопитѣ) и Хилендарский; по стѣнитѣ на тия стари лаври виждатъ се още изображения на копривщенскитѣ ктитори съ съпругитѣ имъ въ дрѣхитѣ на онова врѣме. Нáй-първитѣ отъ тѣхъ бѣхѫ чорбаджи Стоянъ (Чалоглу) и Вълко (Чалѫкоглу), послѣ разни други отъ родоветѣ на Догановъ, Чомаковъ, Каравела и др., които фамилии всички още сѫществуватъ, но нáй-повече въ Пловдивъ. Тѣ сѫ привели въ Копривщица (1837) и О. Неофита Рилский, който е учителствувалъ тука двѣ години и е въспиталъ много ученици.

Попъ Константинъ въ 1819 г. забѣлѣжилъ въ Копривщица 1000 кѫщи. Преди войната бронхѫ се тука 1150 вѣнчила, а румелийската статистика забѣлѣжва сега 1232 кѫщи съ 5753 жители. Слѣдъ учреждението на Ис-

точна Румелия Копривщица, сега като градъ, е била испърво срѣдочие на една малка околия, която е обнемала още и Стрѣлча съ 7 села и всичко 8830 жители, но послѣ ѭ присъединили къмъ Овчехълмската околия съ центра въ селото Конаре въ полето. Много кѫщи стоѭтъ праздни, защото жителитѣ постоянно се изселяватъ. Копривщенина ще намѣришъ по всичкитѣ краища на България. Въ Пловдивъ ги има пълно и може да се каже, че тѣ сѫ побългарили този градъ, пó-напрѣдъ полу погърченъ. Сѫщо и въ Одринъ копривщенскитѣ преселенци съставятъ ядката на българското население. Има ги въ Димотика или пó-близу въ Казанлѫкъ, въ Пазарджикъ, въ полскитѣ села подъ Срѣдня гора, въ Златишко и пр.

Планинската и сурова природа на мѣстото кара населението, да си търси препитанието другадѣ. Освѣнъ произведенията на скотоводството почти всичко се принася отъ вънъ, отъ полето, отъ Гйопсата и отъ Златишко. Самото скотоводство е водило Копривщенетѣ отдавна да живѣятъ временно вънъ отъ отечеството, въ Одринско или около Цариградъ. Освѣнъ това имало тука отъ давна абаджилѫкъ. Абаджии съ дрѣхи отъ мѣстни аби, шаяци и гайтани сѫ ходили и ходѭтъ още на работа въ Анадолъ, Брусса, Смирна, Ангора, или на гърцкитѣ острове, Лемносъ, Тасосъ, Хиосъ, Икария и др. Копривщенски търговци млѣкаре се намиратъ въ египетска Александрия, та има даже тукашни хора, които знаѭтъ Абиссиния, да не говоримъ за пó-близки предѣли, като Влашко и Сърбия. Поради дълговрѣменното отсѫтствие на много мѫжье Копривщица зимѣ става почти едно „женско село“, и когато се съберѫтъ мѫжьетѣ, могѫтъ да се разприказватъ за една не малка часть на свѣта, както се случва по много мѣста на планинската Швейцария, гдѣто жителитѣ сѫщо сѫ принудени да търсятъ печалба по странство и нѣкога цѣли години отсѫтсвуватъ отъ отечеството си.

III. Гйопса.

Отъ Копривщица тръгнѫхме къмъ сѣверо-истокъ за въ долината на рѣка Гйопса или Стрѣма. До Клисура има 3 часа пѫть. Върви се на́й-напрѣдъ по тъй нареченитѣ *Криву́ле*[1]) край Петрешка рѣка, до гдѣто се стигне до едни високи поляни безъ гора; отъ тѣхъ се съглежда Стара-планина съ Вежена, съ върховетѣ *Острица* и *Царичина* (надъ Клисура) и съ стърмната пѫтека отъ Клисура за Тетевенъ, и долу подъ планината се види котловината на Гйопса. По пасбищата стърчѫтъ тукъ-тамѣ низки скалини; върху една такава скала отъ особна живописна форма се намира кърстъ и аязма — оброчище св. Илия. Високи колове показватъ направлението на пѫтя зимно врѣме, гдѣто много лесно се изгубва дирята му въ дълбокиятъ снѣгъ между мъглитѣ. Около $^3/_4$ часъ отъ града се намира водораздѣла между Тополница и Гйопса, на едни мѣста, наречени *Ра́вни дялъ* и *Бе́ли ка́микъ* (1329 м. споредъ австр. карта). Единъ $^1/_2$ часъ по́-долу минва се около *Влади́чина чешма́*, край една прохладна букова гора съ огромни стари пъньe. Единъ часъ отъ тамъ слиза се презъ скалини, обрастнѫли съ високъ ардъчъ (Iuniperus), догдѣто се пристигва презъ стърмнинитѣ на *Осиковъ рътъ* въ тѣсната, дълбоко изрѣзана долина на *Длъ́га река́*, която извира отъ водораздѣла и заедно съ *Камени́дица* и *Беле́штица* (отъ Г. Богданъ) и съ дивия *Злй́ долъ* (отъ Вежена) образува рѣката Гйопса.

Село *Клисура* лежи въ една долина между Стара планина и Срѣдня гора подъ политѣ на тази послѣднята, въ едно мѣсто закрито отъ вѣтроветѣ (796 м.); на западъ отъ него се възкачва пѫтьтъ презъ прохода Козница за въ Златица. Попъ Константинъ въ 1819 год. пише, че Κλεισούρα ἤ Πρασαδὶν Δερβένι броило въ него врѣме 500 кѫщи съ жители пастири. Преди войната е имало, казватъ, до 7—800 кѫщи, все́ Българе освѣнъ нѣколко мусулмански

[1]) Другадѣ казватъ *кривуле́ци* на пѫтя.

Цигане.[1]) А сега слѣдъ съвършенното разорение, което е постигнжло Клисура въ 1876 год., румелийската статистика е намѣрила 635 кжщи (разбира се и съ развалените) съ само 354 семейства и 1546 жители. Отъ всичкитѣ мѣста, разорени въ врѣме на срѣдногорското възстание, освѣнъ Батакъ, ни едно неправи такова впечатление като Клисура. Видишъ, че тя едно врѣме е била едно хубаво и богато мѣсто, което се занимавало особно съ вадението на трандафилово масло, а сега между съсипанитѣ стѣни на голѣмитѣ кжщя едвамъ се издаватъ до 300 приврѣменни низки и слаби колиби. Въ възстанието загинжхж тука до 230 души; другитѣ побѣгнжхж въ Копривщица и другадѣ и селото е било почти пусто до руската война. Много жители не се завърнжхж и се заселихж по Гйопса въ жилищата, напуснжти отъ Турцитѣ. За минжлото на селото сж ми разказвали, че то пó-напрѣдъ се намирало въ самия проходъ на Козница та се наричало сжщо Клисура, турски *Прасадйнъ Дервéндъ,* едно название, тълкованието на което не се знае, а че чакъ въ кърджалийскитѣ врѣмена то се пренесло отъ прохода вънъ на сегашното си мѣсто. Въ околноститѣ има и двѣ стари развалени малки крѣпости, едната на западъ върху единъ конический хълмъ въ прохода на Козница, другата на истокъ върху сжщо такъвъ единъ връхъ, тамъ гдѣто наченва равното поле на Гйопса; подъ това второ градище се намѣрватъ и желѣзни стрѣли. И двѣтѣ твърдинки сж служили за стража на пжтя, който минуваше отъ Гйопса презъ тука за Златица.

Въ 6 часа стигнжхме отъ Клисура до Карлово. Пжтьтъ е горѣ-долу добъръ и за кола. Единъ часъ се слиза въ една тѣсна долина между двѣтѣ планини, голата Стара-планина и гористата Срѣдня гора, подъ огромни каменяци, строполени отъ старопланинскитѣ височини, между зелени

[1]) Рускитѣ „Матеріяли" даватъ на Клусура 438 вѣнчила, което, въ сравнението съ казаното число на кжщитѣ, ми се види погрѣшно (може би само печатна погрѣшка).

ливади, трандафилови градини и около чудно правилни, като отъ вода обмити, конически хълмове, догдѣто се стигне нáй-послѣ на равното поле.

Долината, що се простира между Троянския, Сопотския, Карловския и Калоферския Балканъ отъ една страна и отклоненията на Богданъ и западната часть на старозагорската Срѣдня гора (Караджадагъ) отъ друга, се вика у мѣстнитѣ Българе и у Срѣдногорцитѣ *Гюпса, Гюпца, Гюпцата;* и въ старото турско раздѣление се наричала *нахия Гюпса.* Това име собственно принадлежи на споменѫтата рѣка, която събира всичкитѣ води на тая долина и се влива въ Марица около 12 километра подъ Пловдивъ. Името, за което ще поговоримъ пó-долу, може да се слѣди чакъ до 13 вѣкъ. Но рѣката носи още и друго название — *Стря́ма,* което е още пó-старо; като Syrmus, Sermius знаѭтъ го вече и римскитѣ списатели, особно Плиний (умрѣлъ 79 сл. Хр.), който го споменва между нáй-значителнитѣ притоци на рѣка Hebrus — Марица. [1])

По характера си тази долина ни напоменва сѫсѣдното Туловско поле (Казанлѫшко), макаръ че не е тъй живописна, но пáкъ е пó-питомна отъ Златишкото поле, което има единъ много пó-суровъ планински климатъ. Тия три полета съставятъ единъ редъ долини, които отдѣлятъ стѣната на Стара планина отъ дългия поясъ на пó-низката Срѣдня гора. Нáй-високото е Златишкото поле (680 м.), подиръ него слѣди Гюпса (около 500 м.), и нáй-низкото е Туловското поле (около 400 м.).

Хоризонта на Гюпса съвършенно е затворенъ отъ всички страни, защото и проходътъ, презъ който рѣката се извива вънъ въ Пловдивското поле, е обиколенъ отъ

[1]) Syrmus, Plinius Hist. nat. III 30 ed. Detlefsen. Sermius, Acta S. Alexandri 198 (Heerstrasse 44, гдѣто криво ѭ тълкувахъ, споредъ текста на тази легенда, за Станимашката рѣка, която има устието си въ Марица тъкмо *срѣщу* р. Стрѣма). Коренътъ на думата е *сру,* който е общъ на всичкитѣ индоевропейски езици (слов. струга, струя, гр. ῥέω, ῥεῦμα).

доста високи хълмове и заради това не се познава освѣнъ отъ съвсѣмъ близки мѣста. Стара планина на истокъ отъ могжщественния Веженъ, надъ изворитѣ на Бѣлий Осъмъ, по нѣщо се спуща къмъ Троянский преходъ, а послѣ пакъ се въздига къмъ високата *Амбарица* (2166 м. споредъ Руситѣ[1]) и къмъ островърхата като единъ огроменъ зжбъ *Добрила* надъ Сопотъ, които и двѣтѣ недавно хубаво ни е очърталъ г-нъ Вазовъ. По́-далече на истокъ къмъ Калоферъ би́лото на планината постоянно се възвишава. Горѣ се зеленѣжтъ пространни поляни съ влашки колиби и стада; тукъ-тамѣ издига се гора отъ ели и борики, а по́-долу ребрата на планината сж обрастнжли до нѣкждѣ съ низъкъ шумакъ. Въ сравнение съ стърмата и на́й-повече гола стѣна на Стара планина по́-приятно изгледа Срѣдня гора съ видния отъ тука Богданъ и горниститѣ расклонения, които отъ него се спущатъ къмъ истокъ, гдѣто имъ излизжтъ на срѣща сжщо такива тъмнозелени върхове на Караджа-дагъ или Старозагорската Срѣдня гора. Въ самата Гйопса окото на пжтника привличатъ уединенитѣ гранитни хълмове на *Чата́лъ-тепе́* (бълг. име нѣматъ), които като нѣкой островъ се испречватъ на югъ отъ Карлово. Рѣката, сжщо като Тополница въ Златишко и Тунджа въ Казанлжшко, придържва се къмъ южната, срѣдногорската страна на полето. Дъното е плодородно и на нѣкои мѣста прекрасно обработено, особно въ на́й-западниятъ и на́й-источниятъ жгълъ. Другадѣ, на пр. на югозападъ отъ Сопотъ, се простиратъ голѣми каменисти необработени равнища, обрастнжли съ джбово храстие и испълнени съ голѣмо камънье, строполено доста далеко отъ ребрата на Стара планина. Много потоци слизатъ отъ планинитѣ; нѣкои, като *Сопотни́ца,* иматъ голѣми корита, до 6—8 метра дълбоки и 30—35 м. широки съ стърми брѣгове и съ дъно испълнено отъ грубо камънье, но лѣти съвършенно сухи. Една буйна растителность вирѣе край пжтя, трънки, кжпини, шипъкъ и пр. Освѣнъ лозя,

[1]) Периодическо Списание IV стр. 8 бѣл.

трандафилови градини, нивя и ливади се виждатъ и рѣдки кория отъ стари вишни, орѣхи и дѫбове. Едно множество голѣми костенурки, съвсѣмъ обикновенно нѣщо по Тракия, възбужда любопитството на чужестранния пѫтешественникъ. Селата сѫ распръснѫти и по дъното и по краищата на полето. Минѫхме по срѣдата около *Лахманларе*,[1]) което съ прекраснитѣ си градини и гѫсти овошки останѫ на лѣво, около *Текия* (тур. Текке), гдѣто се въскачва пѫтьтъ презъ Троянский Балканъ, презъ *Карасарлѫ́*, гдѣто, както и въ слѣдующето *Ига́ново,* съзрѣхъ нѣкакъвъ старъ турски калдъръмъ въ селото, и презъ *Ахи́ево,* отъ гдѣто ударихме направо за Карлово. Насѫдѣ се виждахѫ на́й-повече Турци, които, мѫжие и жени, тъкмо бѣхѫ заети съ жетвата.

Отъ историческитѣ паметници се виждатъ край пѫтя много могили, сѫщо както въ Златишкото и Туловското поле; на пр. при сухото корито на Сопотница стоятъ три отъ западната и една отъ источната страна. Нѣколко минути на истокъ отъ Ахиево видѣхъ близу до една могила единъ уединенъ старъ дѫбъ, край него единъ крѫгълъ стълпъ безъ надписъ и наоколо една четвертита каменна стѣна; казахѫ ми, че това е било *тюлбе* на нѣкакъвъ турски светецъ, който е погинѫлъ при завоеванието на страната въ борбата срѣщу гяуритѣ на близкото Сопотско градище, но стълпътъ ми се видѣше много по́-старъ. Стари надписи въ Гйопса не съмъ видѣлъ; нѣколко пѫти завъртѣхъ коня между пространнитѣ запустѣли турски гробища, които личѫтъ край пѫтя, да видѫ, има ли може би нѣкои работени или писани камъньe, но намѣрихъ само грубо отесани нови плочи.

Важни сѫ остатъцитѣ отъ стари римски пѫтища. Презъ Гйопса е минавалъ голѣмия друмъ, който е съединявалъ Пловдивъ съ Дунава и който се споменва вече въ врѣмето на царя Нерона и е начертанъ на римската карта, позната

[1]) Така го произнасятъ Българетѣ мѣсто Рахманларе.

подъ името Tabula Peutingeriana.[1]) Този пѫть е вървѣлъ отъ Пловдивъ на Хиссара, преминвалъ презъ низкитѣ крайни хълмове на Срѣдня гора направо къмъ гореказанното село Карасарлѫ, гдѣто има едно старо „градище", обърщалъ се послѣ на сѣверъ къмъ Текия, гдѣто се вижда друго едно старинско „кале́", преминувалъ Троянский Балканъ, който е снабденъ па́къ съ такава старовръмска развалина на върха, и се спущалъ къмъ Ловечъ (римската *Melta*), отъ гдѣто се раздѣлявали пѫтищата за *Oescus* (развалини при селото Гигенъ до устието на Искъра), *Novae* (при Свищовъ) и *Nicopolis* (Никюпъ при Търново). Отъ този пѫть се отклонявалъ при Текия другъ единъ, който е вървѣлъ къмъ истокъ за въ Казанлѫшко и е достигалъ, казватъ, до Стара Загора. Диритѣ му съгледахъ въ Гйопса на двѣ мѣста. Десеть минути на западъ отъ Карлово показахѫ ми единъ калдъръмъ, съвсѣмъ разсипанъ и 3—4 раскраче широкъ, та и едно каменно мостче на него презъ единъ суходолъ. А на истокъ отъ Карлово почти цѣлъ единъ часъ, чакъ близу до Митеризово, слѣдвахъ единъ старъ калдъръмъ, до 3 метра широкъ и отчасти тъй добрѣ съхраненъ, че служи още до днесъ. По́-далече дирята му се явява въ Калоферскитѣ планини, както ще раскажемъ по́-долу.

Освѣнъ ония три градища, онова по́-долу отъ Клисура, при Текията и при Карасарлѫ, има тука още една четвърта развалина, сѫщо безимена. Тя се намира на сѣверозападъ отъ Сопотъ, 1½ часъ отъ селото, върху единъ скалистъ и непристѫпенъ рътъ на Стара планина между двѣ дълбоки долини, — единъ малъкъ четверѫгълникъ отъ нетесано камънье и хорозанъ съ полуразрушени стѣни и голѣми дупки или мазгали въ тѣхъ. Видѣхъ ѭ само отъ далеко. Подъ неѭ при политѣ на планината стои мънастирь св. Спасъ, който е изгорѣлъ 1877 г. въ врѣмето на войната съ всичкитѣ си паметници. Григоровичъ (1845) е видѣлъ

[1]) Свѣдѣния за този пѫть съставихъ въ Heerstrasse 156—158.

въ него „нѣсколько новыхъ рукописей"; азъ съмъ чулъ, че въ тѣхъ е имало любопитни записи отъ турскитѣ врѣмена и че се съхранявало тука и едно евангелие, вързано преди 250 години съ думата „Пловдивъ" въ надписа на корицитѣ.

Отъ старобългарско врѣме има за Гйопса нѣколко любопитни свѣдѣния, които се намиратъ въ мемоаритѣ на византийский императоръ Иванъ Кантакузинъ, въ епизода за българский князъ Войсилъ. За тогози Войсила ще поговориме тука нѣщо по́-на-пространно.

Кѫдѣ края на 1321 г. умрѣлъ българский царь Тодоръ Светославъ, синъ на царя Георгия Тертерия I, слѣдъ едно дълго и честито владѣние. Престолътъ наслѣдилъ синъ му Георгий Тертерий II, **„велїкъıї царь Геѡргїе, сынь великаго царѧ Ѳеѡдора Свѧт(ь)слава"**, както четемъ въ едно евангелие, писано по негова заповѣдъ 1322 г. и съхранено въ Хилендарский мънастирь.[1]) Новий български царь незабавно се въсползувалъ отъ междоусобието, което тогава владѣело въ византийската империя между старий и младий Андроникъ за наслѣдството на цариградский престолъ. Когато „великий стратопедархъ" Андроникъ Палеологъ, който управлявалъ Пловдивъ и Родопскитѣ „епархии" (провинции), преминѫлъ отъ младий царь къмъ старий, Тертерий въ врѣмето на жетвата (1322) прибързалъ въ полето, когато жителитѣ тъкмо бѣхѫ пръснѫти по нивята, изгорѣлъ нѣкои крѣпости и безъ трудъ завладѣлъ Пловдивъ, защото въ него имало съвсѣмъ слабъ гарнизонъ и гражданетѣ били испроводили своитѣ мѣстни войници въ войскитѣ на младий Андроникъ, който отъ Димотика, своята главна крѣпость, воюваше срѣщу дяда си въ Цариградъ. Българский царь помѣстилъ въ града, който се намиралъ на граница между България и „ромейското" царство,[2]) единъ силенъ

---

[1]) Срезневски, Памятники юсоваго письма стр. 350.

[2]) Кантакузинъ, Бонското изд. I, 173: ἐν ὁρίοις ἦν τῆς ἐκείνου καὶ Ρωμαίων ἡγεμονίας.

гарнизонъ отъ отбрани войници, Българе и татарски наемници, 1000 конни и 2000 пѣши, подъ предводителството на Ивана Русина, който споредъ Кантакузина е билъ единъ войвода „лично храбъръ и много опитенъ въ воюванието“. Родопскитѣ предѣли съ Станимака и Чепино сѫ останѫли въ рѫцѣтѣ на младий Андроникъ, който съ помощьта на едно движение между родопскитѣ номадически пастири, предводимо отъ нѣкой си Шарбанъ, е надвилъ и уловилъ стратопедарха и повѣрилъ управлението на ония мѣста на свой войвода Тарханиота.[1]) Когато послѣ презъ Августа младий Андроникъ се примирилъ съ дяда си и се отправилъ отъ Цариградъ въ Димотика, царъ Тертерий испроводилъ войски, види се нѣйдѣ отъ Ямболско, за да плячкатъ малкитѣ градовце около Одринъ, но Андроникъ излѣзълъ срѣщу тѣхъ и ги преслѣдвалъ чакъ до българската граница (ἐν τοῖς ὁρίοις τῆς Μυσίας) и тамъ съ ненадѣйно нападение ги разбилъ. Единъ мѣсецъ послѣ Андроникъ лично направилъ едно нашествие отъ Одринъ даже вѫтрѣ въ българскитѣ предѣли, съ ограбване на селата и откарвание стадата, види се, сѫщо нѣйдѣ покрай срѣдната Тунджа или по Загорското поле, и подиръ това се завърнѫлъ за презъ зимата пакъ въ Цариградъ.

Сѫщата зима умрѣлъ царь Георгий Тертерий II безъ наслѣдникъ.[2]) Въ България настанѫли голѣми вълнения. Градоветѣ отъ Месемврия до Сливенъ (ἀπὸ Μεσημβρίας ἄχρι Στίλβνου), сирѣчъ крайморскитѣ крѣпости около Бургазский заливъ и подбалканскитѣ отъ тамъ до Тунджа, доброволно се подчинили на гръцкий царь. А пó-на-западъ подъ южния склонъ на планинитѣ е основалъ една държавица българский велможъ *Войсилъ* (Βοησίλας, Войсиласъ).[3]) Този Войсилъ е билъ членъ на единъ отъ първитѣ тогавашни бо-

---

[1]) Кантакузинъ I 147.

[2]) Кантакузинъ I 172, 175.

[3]) Че това име е Войсилъ (не Вой-*славъ*), расправихме вече въ Бълг. Ист. (Одеско изд.) 382 бѣл.

лѣрски родове въ България, който, ако може да се сѫди споредъ личнитѣ имена, е билъ отъ чисто словѣнско произхождение и, както ще изложимъ по́-подробно, е ималъ землището си въ Срѣдня гора и въ Гйопса. Найстария братъ на Войсила *Смилецъ*, женень за една Гъркиня, внучка на старий царь Андроника, дъщеря на вторий му синъ Константина, е билъ въздвиженъ за царь въ България, когато Татаритѣ подъ предводителството на Ногай-хана сѫ начеиѫли да притѣсняватъ държавата и когато царь Георгий Тертерий I е билъ принуденъ да побѣгне предъ тѣхъ въ Византия. Смилецъ е влѣзнѫлъ въ близки сношения съ Сърбитѣ, като женилъ дъщеря си за сина на краля Стефана Уроша II Милутина, за послѣшний краль Стефанъ Урошъ III Дечанский. Но царството му не е траяло дълго врѣме. Синъ на Ногая Чоки заедно съ Тертериева синъ Тодора Светослава свалилъ Смилеца отъ престола, и царството пакъ е минѫло въ рѫцѣтѣ на Тертеровцитѣ. които не сѫ принадлежали къмъ старитѣ български родове, а сѫ били потомци на Куманитѣ, населени въ България въ половината на 13 вѣкъ. Между родоветѣ на Смилеца и на Тертерия никнѫла е отъ тогава една непримирима вражда, която не е престанѫла, догдѣто сѫ сѫществували и двѣтѣ фамилии.

За кончината на Смилеца нѣма свѣдѣния; слѣдъ въскачванието на Светослава нестава по́вече дума за него. Но това е сигурно, че двата му брата сѫ били испѫдени отъ България и че сѫ намѣрили прибѣжище въ Византия, гдѣто сѫ се ползували отъ всѣки случай да воюватъ срѣщу Тертеровцитѣ. По́-голѣмия *Радославъ*, който е носилъ титлата на „севастократоръ“, споредъ византийското дворцово чиноначалие собственна особно на царевъ братъ, кратко врѣме слѣдъ падението на Смилеца се дигнѫлъ съ помощьта на царя Андроника отъ своето прибѣжище въ Солунъ и съ други бѣженци и византийски войски влѣзнѫлъ въ България, за да отнеме на Светослава царството. Но братъ

на Тертерия I и чичо на Светослава *Елтимиръ*[1]), който носеше титлата на „деспотъ“ и бѣше господарь на Крънската земя при южното подножие на Стара планина, го разбилъ, уловилъ и ослѣпилъ. Най-младиятъ отъ тритѣхъ братия *Войсилъ* останжлъ у Византийцитѣ. Той най-напрѣдъ се споменва въ византийската войска, когато Светославъ е воювалъ съ старий Андроникъ заради Месемврия, Анхиялъ, Созополъ и Ямболъ (ок. 1308). Тогава е разбилъ българскитѣ чети при рѣката Скафида до Созополь.[2]) Послѣ го намираме (1321) въ войскитѣ на младий Андроникъ предъ Цариградъ и чуеме, че отъ неговия лагеръ е пребѣгнжлъ въ града къмъ старня царь.[3]) Напоконъ се свърши царский родъ на Тертеровцитѣ въ третото поколѣние съ Тертерия II, и на Войсила, който трѣба да е билъ вече доволно възрастенъ, се отвори пжть да влѣзе пакъ въ България. Цѣльта му е била завладѣнието на старитѣ бащини; царство, види се, не е търсилъ.

Щомъ е дошло извѣстието за смъртьта на Тертерия II, Войсилъ се отправилъ въ пограничнитѣ български предѣли и подчинилъ си крѣпоститѣ отъ Сливенъ до Копсисъ (τὰς ἀπὸ Στίλβνου μέχρι Κόψεως ἐπιλοίπους τῆς Μυσίας πόλεις). Кантакузинъ прибавя, че тѣ му се предали заради родственни свързки (διὰ τὴν οἰκειότητα τοῦ γένους). Слѣдъ това извѣстилъ на гърцкий царь, че съ градоветѣ и съ войскитѣ си се подчинява подъ неговата върховна власть и приелъ назвавание „деспотъ на българското царство.“ Отъ този разказъ

---

[1]) Името е чисто куманско или тюркско и съдържава познатата дума *,демир,* желѣзо. То се срѣща въ формата *Алтимиръ* до днесъ и въ названия на разни села: Алтимировци въ Софийската околия, Алтимиръ въ Раховско.

[2]) Βοσσίλαν τὸν Σμίλτζου καὶ Ῥαδοσθλάβου ὕστατον ἀδελφόν. Пахимеръ, Боннско изд. II 446. Братията сж биле γένους τοῦ πρωτίστου παρὰ Βουλγάροις (сжщий II 206).

[3]) Кантакузинъ I 134: Βοησίλας ὁ τοῦ Μυσῶν βασιλέως ἀδελφός — братъ на българский царь; а другадѣ (I 172) пише: ὁ τοῦ προβεβασιλευκότος Μυσῶν ἀδελφός — братъ на понапрѣшний царь български, на едно мѣсто, гдѣто е дума за Тертерия II. Това ме е привело въ голѣмото заблуждение, че въ Бълг. Ист. 382 Войсила турихъ като брата на Светослава. Βοησίλας на Кантакузина и Βοσσίλας на Пахимера сж едно и сжщо лице.

излиза на явѣ, че Войсилъ е свършилъ своето предприятие нáй-повече сáмъ съ помощьта на нѣкои стари наслѣдственни роднински свързки, които е ималъ въ предѣлитѣ подъ южния склонъ на Стара планина отъ Сливенъ на западъ и които не сѫ били ослабнѫли и слѣдъ дългото почти 25 годишно отдалечение на родътъ му отъ България. Освѣнъ това забѣлѣжително е, че и Радославъ, Войсиловъ братъ, своя нещастенъ опитъ за влизание въ България е наченѫлъ съ борба срѣщу Крънския деспотъ, сѫщо при южния склонъ на планинитѣ. Тия обстоятелства ни напоменватъ едно свѣдѣние, което показва, че и нáй-старшя братъ Смилецъ още преди въцаряванието си е сѣдѣлъ въ Срѣдня гора. Захариевъ пише, че въ околноститѣ на селото Ветренъ на Ихтиманский пѫть, при селото Акѫджи, стоели развалини отъ единъ голѣмъ мънастирь, който селенитѣ наричали *Смилцевъ мънастирь* и че единъ старъ попъ отъ Ветренъ му разказвалъ, че тамъ имало пó-напрѣдъ плоча съ български надписъ, гдѣто се чело, че тоя мънастирь „съградилъ *князъ Смилецъ,* Елтимировъ зетъ, въ 1286 год. въ царуванието на Георгий Тертерий."[1]) Нѣмамъ причина, да се съмнѣвамъ за истинностьта на това свѣдѣние. Оная година наистина е царувалъ Тертерий I и Смилецъ още небѣше царь; погрѣшено, види се отъ неразбирание думитѣ на надписа, е само това, че Смилецъ не е билъ зетъ на Елтимира, а наопаки Елтимиръ е билъ зетъ на Смилеца. Всичко това показва, че земитѣ на Смилцевия родъ сѫ се простирали отъ извoритѣ на Марица по Срѣдня гора презъ Гйопса и Туловско поле чакъ до Сливенско и че сѫ му принадлежали отъ старо врѣме.

Столицата на Войсила е била, споредъ Кантакузина, крѣпостьта *Копсисъ*[2]) (Κόψις). Тя впрочемъ се споменва и единъ пѫть пó-напрѣдъ, въ врѣмето на византийскитѣ походи

[1]) Захариевъ стр. 76 (споменѫхъ вече въ Бълг. Ист. стр. 374).

[2]) Оставихъ името, както го пишѫтъ Гърцитѣ; види ми се, че не е съвсѣмъ случайно, гдѣто тѣ сѫ избрали окончание — ις, род. пад. — εως, а не сѫ писали Κόψα — ας. Вѣроятно българското име е свършвало на — нiє: копсiє.

срѣщу царя Светослава, гдѣто войскитѣ тръгнѫли отъ Одринъ противъ деспота Елтимира и плячкали отъ Ряховица, развалинитѣ на която намѣрихме[1]) въ околноститѣ на Стара-Загора, до Сливенъ и до Копсисъ (ἐς Στίλβνου μέχρι καὶ Κόψεως). Че името на Копсисъ и названието на Гйопса е сѫщо, казахъ вече въ „Бълг. История“, а за мѣстоположението на града сега могѫ да прибавя, че той вѣроятно се намиралъ въ разваления градъ, основитѣ на който личѫтъ въ полето между Сопотъ и Карлово, както ще расправимъ пó-долу. Кантакузинъ казва, че Войсилъ е държалъ освѣнъ Копсисъ още четире други крѣпости,[2]) които трѣба да се търсѫтъ не само въ Гйопса, но и на истокъ въ Казанлѫшко чакъ до Сливенско, до источната граница на Войсиловитѣ предѣли. А войската на деспота е броила 3000 войници, едно число, което сѫщо свидѣтелствува за едно доста пространно и добрѣ населено землище.

Слѣдъ тия събития младий Андроникъ по заповѣдь на дѣда си тръгнѫлъ съ цариградскитѣ и тракийскитѣ войски предъ Пловдивъ и заедно съ Войсила го обиколилъ. Това е било пролѣтта 1323 год. Макаръ че господарьтъ на България билъ умрѣлъ и страната се намирала въ неизвѣстно положение, Иванъ Русинъ не е напуснѫлъ града, който му бѣше повѣренъ отъ покойний Тертерий, а храбро се защищавалъ. Българетѣ неизлизали на полето, а заградили портитѣ и борили се отъ стѣнитѣ. Сраженията се подновявали ежедневно въ течение на четире мѣсеци. Въ сѫщо врѣме боляретѣ на българската държава избрали за царь Видинския господарь *Михаилъ,* който вече въ царствуванието на Светослава се споменва съ деспотский санъ и който е билъ, както баща му князъ Шишманъ, единъ отъ нáй-силнитѣ велможи въ страната.[3]) Когато му пре-

---

[1]) Вижъ Пер. Спис. II 50.

[2]) Τῷ Βοησίλᾳ τῆς τε Κόψεως καὶ ἑτέρων τεττάρων κρατοῦντι φρουρίων, Кант. 1,179.

[3]) Михаилъ „dispoti Bulgarie, dominus de Vigdino“ въ единъ венециянский паметникъ отъ ок. 1313 г. (Бълг. Ист. 381). Баща му Шишманъ въ сърбскитѣ памет-

дали Търново и управлението, дигнѫлъ се съ една войска отъ Българе, съюзници Угровласи и наемници Татаре, но не се упѫтилъ къмъ Пловдивъ, а нáй-напрѣдъ подкачилъ да обсажда и да превзима ония приморски и подбалкански градове отъ Месемврия до Сливенъ. Андроникъ по причина на това въ военния си съвѣтъ рѣшилъ да напусне обсадата на Пловдивъ и да тръгне срѣщу новия българский царъ. Войсила съ неговитѣ чети испроводилъ въ Копсисъ, „защото е било близу“ (ἐπεὶ πλησίον ἦν), за да се приготви къмъ новия походъ и да стигне на третий денъ въ *Потука,* гдѣто пáкъ да се присъедини къмъ гърцката войска, която е тръгнѫла направо срѣщу Михаила. Тази Потука споредъ Кантакузина е била единъ градецъ разрушенъ отъ нѣкоя прѣдишна война (εἰς Ποτοῦκαν, ὃ πόλισμα ἦν κατεσκαμμένον ἔκ τινος ὡς ἔοικε πολέμου) и е отстояла единъ день отъ мѣстото, гдѣто се намиралъ лагерътъ на българский царь. Слѣдователно е лежала между Пловдивъ и Сливенъ, пó-близу къмъ послѣдния, нѣйдѣ подъ подножията на източната Срѣдня гора. Споменва се само още единъ пѫть, въ старобългарското житие на св. Михаила, който е билъ **ѿтъ града Потоукꙑ, родомъ сꙑи Блъгаринъ**; тамъ се чете сѫщо, че царъ Калоянъ е превзелъ тази Потука и пренесълъ мощитѣ на светеца въ Търново.[1])

Андроникъ, като оставилъ Георгия Вриенния съ единъ отрядъ да варди Станимака и Чепино и отъ тамъ да наблюдава Българетѣ въ Пловдивъ, стигнѫлъ въ Потука. Тамъ приелъ неочакваното извѣстие, че Войсилъ ужъ внезапно умрѣлъ. На първитѣ два човѣци, които сѫ донесли

ници се нарича „князъ“. Кантакузинъ (1,175) е погрѣшилъ родословието на Михаила, като казва, че е билъ синъ на деспота Срацимира; той го сбъркалъ съ царя Io. Александра, който сѫщо споредъ него (1,459) е билъ синъ на Срацимира.

[1]) Гильфердингъ, Собр. соч. I стр. 49 бѣл. — На Потука прилича château Peutaces (у Villehardnin'a ed. Wailly p. 209 cap. 79, § 353), гдѣто Латинитѣ 10 деньe преди Одринската битка 1205 г. сѫ търсили храна. Но това име въ рѫкописитѣ различно се чете, между друго и като Peurates, което ми се види нáй-вѣрно, — крѣпостьта Πρόβατον, която много пѫти се споменва въ околноститѣ на Одринъ (нинѣ село Провадъ, 4 ч. отъ града на сѣвероистокъ).

този слухъ, не се вѣрвало, защото сѫ биле Българе. Подирѣ се явилъ единъ Гръкъ, който отъ една височина е видѣлъ съ своитѣ очи, какъ сѫ несли тѣлото на Войсила въ Конисисъ, та не е имало причина да му се невѣрва. Съ това събитие се свърши походътъ. Войската бѣше ослабнѫла съ загубитѣ предъ Пловдивъ, съ отдѣление отряда на Вриенния и съ недохождание на Войсила. Андроникъ съ тежко сърце се рѣшилъ да се непуща въ опасната борба въ планинитѣ и планинскитѣ долини, въ ония предѣли отъ Сливенъ до морето, и тръгнѫлъ къмъ Одринъ. Тамъ слѣдъ осъмъ денье приелъ едно писмо отъ Войсила, гдѣто той му се обаждалъ, че е живъ още, но че е ялъ гѫби и се тровилъ, тъй щото е билъ като умрѣлъ и едвамъ се свѣстилъ съ помощьта на нѣкакви си антидоти.

На царя Михаила слѣдъ това скоро се предали всичкитѣ ония подбалкански крѣпости, и той испроводилъ единъ войвода съ нови войски въ Пловдивъ, да замѣни Ивана Русина. Но когато Иванъ съ своитѣ другари посрѣщалъ войската вънъ отъ града и презъ ноцьта останѫлъ въ нейния лагеръ, вѣроятно оттатъкъ Марица, гражданетѣ (Гърци) употрѣбили тази негова неосторожность да се освободятъ отъ Българетѣ. Вриенний тъкмо въ това врѣме се бѣше приближилъ до стѣнитѣ да плячка градскитѣ стада. Него привикали презъ нощьта нó-близу, тайно отворили портата и пуснѫли го въ града. На Ивана и на Българетѣ не е останѫло зараньта друго освѣнъ да се оттеглятъ. И така българското царство е изгубило Пловдивъ, догдѣто пáкъ не го е взелъ 20 години нó-послѣ царь Іоаннъ Александръ. Въ сѫщо врѣме Михаилъ злѣ притиснѫлъ Войсила. Царскитѣ войски обиколили Конисисъ и четир-тѣхъ други крѣпости. Войсилъ усърдно се защищавалъ, като е билъ спомаганъ отъ Андроника съ срѣдства и съ нѣпии и конни войници и като е ималъ доста привърженници между жителитѣ на своята страна. Нáй-подирѣ видѣлъ, че българскитѣ войски му затворили отъ всѣкѫдѣ

донасянието на храна и че самитѣ негови хора се наклонявать къмъ царя, и тайно избѣгалъ въ Византия. Щомъ е излѣзълъ, неговитѣ людие сѫ предали крѣпоститѣ на Михаила. Това е било на есень 1323 год.[1]) Слѣдъ това Михаилъ съ всичката си войска влѣзнѫлъ въ ромейската земя и въ 12 денье стигнѫлъ до Вира (Фере) и Траянополъ при устието на Марица. Младий Андроникъ стоялъ на близу въ Димотика, но безъ достатъчна войска, тъй щото не е могълъ да му излѣзе на срѣща. Скоро послѣ това се сключилъ и миръ.

За Войсила чуеме само още единъ пѫть. Когато младий Андроникъ третий пѫть се борилъ съ дѣда си и превзималъ византийскитѣ крѣпости въ Македония (1328), тръгнѫлъ отъ Воденъ къ Костуръ а отъ пѫтя още проводилъ „българский деспотъ Войсилъ“ (Βοησίλαν τῶν Μυσῶν δεσπότην) и Византийцитѣ Врнення и Ексотроха всичко съ 2000 конници на Охридъ. Тѣ слѣдъ единъ усиленъ походъ стигнѫли предъ града и Охридчанетѣ безъ затруднение имъ отворили портитѣ.[2]) Нѣма съмнѣние, че Войсилъ е умрѣлъ между византийскитѣ боляре и пълководци, може би недълго врѣме слѣдъ това, защото послѣ нестава по̀-вече дума за него.

При този случай ще споменемъ и нѣщо за близкий *Крънъ* (Κρηνός, Κρουνός), който доста често се споменва въ

---

[1]) Хронологическитѣ данни на Кантакузина не сѫ съвсѣмъ ясни, защото е съчинявалъ своята история около 40 години по̀-подирѣ. Ето главнитѣ за насъ моменти: 1321 (I стр. 108) Светославъ въ пролѣтта още е билъ живъ. 1322 (индиктионъ V, стр. 136) въ края на зимата Родопитѣ преминѫли къмъ стария Андроникъ. Въ началото на Августа (стр. 169) младий Андроникъ слѣдъ мира съ дѣда си отишелъ въ Димотика; по̀-напрѣдъ, въ врѣме на жетвата, Тертерий II бѣше взелъ Пловдивъ. На есень се падатъ походитѣ на Андроника срѣщу Тертерия. 1323 (инд. VI) слѣдъ смъртьта на Тертерия дохажда въ пролѣтта обсадата на Пловдивъ и безуспѣшний походъ срѣщу Михаила. Войсилъ (стр. 179) се защищавалъ μέχρι ἐνιαυτοῦ καὶ περαιτέρω, не „една година и по̀-вече“, а „до годината (новата година по византийский календаръ бѣше на 1 Септ.) и по̀-вече“. Сѫщата година се сключи миръ. Презъ зимата 1323/4 се падатъ татарскитѣ работи (стр. 189, 192) а на 16 Августъ слѣдъ това (още инд. VII) умрѣла съпругата на младий Андроникъ (стр. 193). 1325 г. инд. VIII въ Февруарий младий Андроникъ е билъ коронясанъ.

[2]) Кантакузинъ I 277.

12—14 вѣкъ. Това е билъ единъ *градъ* съ предѣла около него. Първата му диря намираме въ съчинението на арабский географъ Едриси отъ половината на 12 столѣтие, който описва единъ пѫть отъ Срѣдецъ въ единъ день на *Стобони* (Щипонье, нинѣшний Ихтиманъ), отъ тамъ (вѣроятно презъ Златишко) въ шесть денье до крѣпостьта *Акарнусъ* или *Акраносъ*, съградена на единъ високъ върхъ, послѣ 40 мили (единъ читавъ день) пóдалече въ градъ *Барви* (Боруй. Беруа или Верреа — Стара Загора) и пó-нататъкъ въ Цариградъ.[1]) Крънъ и Боруй се споменватъ и послѣ заедно. Византийский лѣтописецъ Никита Акоминатъ приказва, какъ е избѣгнѫлъ (1190) царь Исакъ Ангелъ слѣдъ нещастната битка съ Българитѣ „чрезъ така наречения Крънъ къмъ Боруй“ (διὰ τοῦ λεγομένου Κρηνοῦ πρὸς τὴν Βερρόην) и какъ сѫ вървѣли (1206) Латинитѣ „до Крънъ и Боруй“ (μέχρι Κρηνοῦ καὶ Βορέης), за който походъ отъ латинскитѣ свѣдѣния знаемъ, че сѫ стигнѫли до самия Боруй.[2]) Нáйчесто се чете за Крънъ у Пахимера въ описанието на войнитѣ срѣщу Светослава царя и чича му, Крънский владѣтель деспота Елтимира.[3]) Андроникъ, като е воювалъ срѣщу Елтимира, плячкалъ отъ горереказанната Ряховица въ Старозагорско до Сливенъ и Копсисъ. Освѣнъ това отъ думитѣ на Пахимера се види, че Росокастро, Лардеа (нѣйдѣ при Айтосъ) и Ямболъ сѫ биле вънъ отъ собственното землище на Крънский деспотъ.[4])

---

[1]) Edrisi trad. par Jaubert II 382 (Akranos между бълг. градове) и 383. Въ това издание насѫдѣ е печатано *Carvi* мѣсто *Barvi*, както го четѫ азъ, като имамъ предвидъ не само лесното събркване на *б* и *к* въ арабскитѣ слова, но и ясното свидѣтелство на Едриси, че този градъ (стр. 293) се намиралъ около 2 денье на северозападъ отъ Одринъ, при подножието на едни планини, недалеко отъ р. Марица (292, 29[illegible] 383). Полский географъ Lelewel, Géographie du moyen âge III, IV 115 полага *Акарнусъ* (Акартусъ или другояче погрѣшено въ рѫкописитѣ) между Шипка и Калоферъ, и прибавя, че се срѣща като *Cornus, Corinus* още на картитѣ отъ 16 вѣкъ, на северъ отъ Пловдивъ.

[2]) Никита, Бонско изд. 562, 852.

[3]) Ἐλτιμηρῇ κατὰ τὸν Κρουνὸν δεσποτείᾳ τετιμημένῳ Пахимеръ II 266; περὶ τὸν [illegible] κατὰ τὸν Κρουνὸν ἰδίως ἄρχοντα 267; κατὰ τὸν Κρουνὸν ἐξάρχοντα (Елтимира) 406.

[4]) Андроникъ отъ Ῥεάχουβις плячкалъ до Сливенъ и Копсисъ и τὸν Ἐλτιμηρ[illegible] ἀποκλείει Пах. II 447. Росокастронъ завоевано отъ Българетѣ II 445. Ямболъ и Ларж[illegible] прибавени къмъ Елтимировото землище 559.

Като поразмислимъ върху всички тия свѣдѣния, ще се увѣримъ, че Крънъ е билъ на сѣверъ или даже сѣверозападъ отъ Боруй (Стара Загора), между Сливенъ и Копсисъ, и че не е обнемалъ подбалканскитѣ мѣста между Ямболъ и морето, гдѣто до сега всички сме го полагали около Карнобадъ, заради сходностьта на имената. Той трѣба да се търси въ долината на горнята Тунджа, въ Казанлѫшко и Твърдишко; самия градъ Крънъ, ако гледаме къмъ свѣдѣнието на Едриси, може би е тъждественъ съ нѣкое отъ градищата при Голѣмо село между Калоферъ и Казанлѫкъ.[1])

Но да се повърнемъ къмъ нашата Гйопса. Слѣдъ Войсила не се чуе нищо за неѭ, нито за начина на турското ѝ завоевание. Турцитѣ сѫ ѭ заселили съ своитѣ колонисти сѫщо като Златишко и Казанлѫшко, тъй щото тя горѣдолу е приела единъ съвсѣмъ турски характеръ; въ полето всичкитѣ села сѫ били или съвсѣмъ турски или смѣсени. Сега въ 50-тѣхъ села на „Карловската околия“ има между 43635 жители, слѣдъ всичкитѣ изселявания подиръ войната, още 7559 Турци. Името на стария Копсисъ или нинѣшната Гйопса се срѣща като *Гйопше* още въ търговската книга на Дубровчанина Рестича, който е търгувалъ въ София 1590—1605: Alli Dede de Ghiopscie, Ussin Mehmet di Ghiopscie.[2])

Турския центръ на Гйопса е *Ка́рлово* (жит. Ка́рловецъ, прил. ка́рловски) при самото подножие на Стара планина. Името му произлиза, казватъ, отъ турското *кар*, снѣгъ. Вече преди 38 години Григоровичъ е чулъ отъ християнетѣ, че старото име на града е било *Сушица*, а на мене сѫ приказвали, че въ пропаднѫлий вече поменикъ на Калоферский мънастиръ се чело името на „село Сушица“, което, казватъ, е било на истокъ отъ Карлово въ нинѣшнитѣ му лозя. А на западъ отъ града показватъ на равното поле редове отъ

---

[1]) Името на селото *Крънаре* въ западната Гйопса ще бѫде въ нѣкоя свързка съ Крънъ: жители преселени отъ Крънъ. Сѫщо и името на р. Корнидица при Калоферъ и на селото Крънн въ Трѣвненско.

[2]) Вижъ Пер. Спис. II стр. 51.

камънье и нѣщо като основи на здания и говорѫтъ. Че тука ужъ едно врѣме е билъ голѣмъ градъ; Турцитѣ прибавятъ, че се викалъ *Узунъ шехиръ* (дългий градъ) и че въ него е било пó-напрѣдъ срѣдоточието на Гйопса. Не ми е било възможно да изучѫ подробно този въпросъ, да разгледамъ турскитѣ джамии на нинѣшно Карлово и да поприказвамъ съ Турцитѣ, но вѣрва ми се, че града *Конисисъ* у Византийцитѣ и *Гйопше* въ книгата на оня дубровнишкий търговецъ преди 290 години сѫ едно и сѫщо, послѣ че този градъ, който и въ турското врѣме е билъ срѣдоточието на тукашний предѣлъ, е стоялъ на мѣстото на Узунъ-шехиръ, до гдѣто въ нáй-послѣдньо врѣме сѫ го пренесли на близу къмъ селото Сушица, тамъ, гдѣто е сегашното *Карлово.*[1])

Положението на Карлово е много приятно, съ изобилие на планински води, които текѫтъ по улицитѣ, съ хубави градини, трандафилови садове и пространни лозя. *Стáра реќá,* която минва презъ него, пада $^1/_4$ часъ пó-горѣ на сѣверъ въ една тѣсна скалиста долина презъ единъ *скокъ,* или както се казва по книжному "водопадъ", нареченъ по турски *сучурумъ.* Зелената вода съ голѣмъ шумъ скаче четире човѣшки бои дълбоко въ една тѣсна падина между гладки скали и покрива съ бѣла пѣна огромни камънье, спаднѫли отъ ътоветѣ на Стара планина. На около води една пѫтека презъ планинитѣ оттатъкъ къмъ Черний Осъмъ въ Троянский мънастирь. Самото Карлово има единъ турски характеръ съ седъмъ джамии; двѣтѣ голѣми черкви сѫ нови, направени въ 1847 и 1851 година. Въ кърджалийско врѣме градътъ е билъ обиколенъ съ стѣна и добрѣ се защищавалъ. Попъ Константинъ въ 1819 год. казва, че Карлово имало тогава 1000 кѫщи, $^3/_4$ турски, $^1/_4$ християнски, и споменва трандафилитѣ, седмичний па-

---

1) Нáй-старото нѣщо, което съврѣхъ въ Карлово, бѣше годината аѱон (1778) на една чешма. Каницъ (II 240) е чулъ, че Карлово е новъ градъ, едвамъ сто години старъ.

заръ. производжание на барутъ и правение на аби (γρύζα) отъ женитѣ. Преди войната е имало тука, казватъ, 1200 (?) кѫщи български (2300 вѣнчила) и само 300 турски. Една страшна катастрофа е сполетѣла Карлово въ врѣмето на послѣдната война (1877). Въ сѫщо врѣме, когато пропаднѫ Стара Загора, Турцитѣ влѣзнѫхѫ и въ Карлово и избѣсихѫ безъ пресѫда до 813 мѫжие, но самия градъ незапалихѫ, а оставихѫ кѫщята. До сега има тука до 700 вдовици. Споредъ румелийската статистика Карлово брои сега 1974 кѫщи, 1894 семейства и 8190 жители, отъ тѣхъ 1150 Турци. Освѣнъ трандафиловото масло главното мѣстно произведение сега сѫ черни и сини гайтани.

Друго по́-голѣмо мѣсто на Гйопса е селото *Со́потъ*, (жителъ Сопотне́нецъ, Сопотня́нка, прил. сопотне́нски), 4 километра на западъ отъ Карлово, отдѣлено отъ него съ едно пусто равнище безъ сѣнка, гдѣто лежѫтъ остатъци на оня старъ градъ. Значението на името му сега напълно е забравено. Въ крайдунавскитѣ предѣли *со́потъ* се казва единъ дървенъ кюнкъ (conduit) или една вада. Староеловѣнскита дума сопотъ сѫщо е значила вада или водотечъ (σωλήν, canalis споредъ словаря на Миклошича). Тя се срѣща и у другитѣ Словѣне въ мѣстнитѣ имена; въ Чешко на пр. има села съ название Сопотъ, и въ срѣдовѣковната Сърбия е имало мѣста наречени Сопотъ, Сопотьцъ, Сопоте, Сопоћани. Турското название *Акче́ клиссе́* (бълг. Бяла църква) се отнася до една старинска черквица св. Богородица върху единъ брѣгъ надъ селото, отъ който се отваря хубавъ изгледъ по Гйопса и на Богданъ, а презъ Срѣднягора и на Родопскитѣ височини. Черквата е била на полвина въ земята; 1833 год. ѭ преправили, но 1877 пропаднѫла и съ цѣлото село — Турцитѣ го изгорѣли, но жителитѣ успѣли во врѣме да побѣгнѫтъ въ Стара-планина. Попъ Константинъ 1819 г. пише, че въ Σόποτ ἤ Ἀκτσέκκλησε имало 500 кѫщи и че жителитѣ му сѫ правили разни

стъклени сѫдове, нѣщо черникави и не добрѣ прозрачни.[1] Распитвахъ за тази стъклена индустрия и научихъ се, че тя е сѫществувала отъ давни врѣмена, но е състояла не въ произвождание стъкло отъ камъка, а единственно въ претопявание на материяла отъ стари стъкла, донесени отъ другадѣ; сега се занимава съ неѭ само единъ Турчинъ Анадолия въ Карлово, който обаче, казватъ, работи въ своята пещь само на пролѣть, догдѣто врѣмето не е станѫло горѣщо. Имало е тука и „печатание кърпи“ (басми) съ дървени дъсчици съ изображения на цвѣтя, но и тая промишленность е престанѫла подъ влиянието на чуждестранната конкуренция. Сега се произвождатъ гайтани, шаяци и трандафилово масло. Сопотъ брои до 600 кѫщи (споредъ румелийската статистика 932, вѣроятно и съ изгоренитѣ), 692 семейства и 4128 жители. Едно врѣме имало и Турци съ джамия и хамамъ, но тѣ преди 150 години съвсѣмъ сѫ се изгубили. Селото има една новонаправена хубава черква и единъ дѣвически мънастирь; на западъ лежи споменѫтий вече мънастирь св. Спасъ и надъ него онова старо разрушено градище.

Като се помаяхме единъ день въ Сопотъ и Карлово, кѫдѣ вечерьта стигнѫхме въ 2½ часъ отъ Карлово до Калоферъ. Предѣлътъ е много живописенъ, особно турското село *Митерйзово*, което съвсѣмъ е скрито въ сѣнката на огромни гѫстолисти орѣхи. Спахиитѣ му сѫ имали особенъ ферманъ отъ султана Мурада III (1574—1594). Тѣ сѫ били *мютевеллии*, сирѣчь сѫ приемали една часть отъ десетъка на нахията, съ задължение да поддържатъ нѣкои вакуфски общеполезни заведения. Не далеко отъ тамъ стигнѫхме шосето, което води отъ Пловдивъ за Казанлѫкъ, та влѣзнѫхме въ Калоферскитѣ планини, които съ тъмнитѣ си гори и златни распърснѫти по тѣхъ нивя вече по пѫтя всé ни

---

[1]) Ὑελουργεῖα, κατασκευάζοντα διάφορα ἀγγεῖα ὑάλινα, μελανὰ ὅμως μικρόν, καὶ οὐχ' οὕτως διαφανῆ ὡς ὁ κρύσταλλος. Константинъ, Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχείας Φιλιπ-πουπόλεως стр. 37.

бѣхѫ предъ очитѣ. Край рѣката *Акдерé* дойдохме до развàлѥното беклемé *Стража*, минѫхме водораздѣла между водитѣ на Гйопса и Тунджа (608 м.), и ето вече предъ насъ самата Тунджа и по брѣговетѣ ѝ кѫщята на Калоферъ. Въ този градецъ, който се отличава съ едно много хубаво мѣстоположение и който въ турско врѣме сѫщо е принадлежалъ къмъ привилегированитѣ български общини, научихъ се доста много работи за минѫлитѣ врѣмена, особно отъ г-на Еня Карпачова, който съ рѣдко усърдие събира преданията и паметницитѣ за минѫлото на своето отечество.

Калоферъ лежи подъ нáй-високитѣ върхове на Стара планина. На сѣверозападъ отъ него се възвишава величественний *Гюмрукъ-чалъ*, нáй-високия върхъ на цѣлата планина отъ Тимокъ до Черното море, съ височина отъ 2385 метра споредъ мѣрението на Руситѣ.[1]) Името е турско, както и много други названия на околнитѣ планини, защото мерáта на митеризовскитѣ Турци е допирала чакъ до върха му; *чалѫ* значи пасбище, смѣсено съ низка невъзрастна гора, а *гюмрюкъ* може би съхранява въспоминание на нѣкой „карагюмрукъ“ (вѫтрѣшна митница) на близкий пѫть отъ Калоферъ въ крайдунавскитѣ предѣли. Планината се представява горѣ като единъ стърменъ звонообразенъ хълмъ, покритъ съ пасища, гдѣто боравятъ Власитѣ. На южния склонъ лъщи се една голѣма снѣжна прѣспа, положена въ единъ видъ корито, което се спуска отъ върха на долу. Тя се познава съ просто око отъ цѣлото поле, отъ Пловдивъ, отъ Родопскитѣ височини, даже съзрѣхъ ѭ (съ перспективъ) една ясна есенска вечерь чакъ отъ западна България, отъ височинитѣ на самоковский пѫть надъ селото Лозенъ, отъ гдѣто се съгледва презъ единъ видъ улица между Стара планина и Срѣдня гора чакъ и Калоферския Балканъ. Този снѣгъ не се промѣнява, както се види отъ сѫществованието на червени, казватъ, „червеи“ на неговата повърхность — дребничкото растение Protococcus nivalis,

[1]) Споредъ Пер. Списание IV стр. 8 бѣл.

което успѣва само въ многогодишния или „вѣчния“ снѣгъ. Отъ този снѣгъ се начева потокъ *Сýхо праскáло,* който пó-долу съ *Бѫзова рекá* и *Бóгево дъ̀но* образува рѣката *Акдерé,* български *Корнúдица,* която тече на югъ и послѣ на юго-западъ около Калоферския мънастирь и Стражата въ Гйопса. Горѣ има и борики и ели; пó-долу се простира букова и габрова гора, надъ мънастира гѫсто прошарена съ липи. По върховетѣ на Калоферскитѣ планини живѣе и дива коза (chamois, Antilope rupicapra), която се срѣща въ Стара планина само още въ Тетевенския Балканъ. Това животно се намира само на много високи, каменисти планини. На полуострова има го още на Рила, на Шаръ-планина, на Олимпъ и на нѣкои херцеговски и черногорски върхове, а другояче се срѣща въ Европа единствено въ Алпитѣ, въ Абруццитѣ, въ Карпатитѣ и въ Пиренеитѣ. Планинцитѣ сѫ ми приказвали, че на мѣстата, гдѣто се събиратъ дивитѣ кози и други животни, имало солъ, която тѣ лижѣли, и че такава солъ имало отъ Калоферъ до Сливенъ на петь мѣста; но формацията на тукашнитѣ планини (филлитъ) недопуща сѫществувание на солъ, и животнитѣ вѣроятно се събиратъ тамъ, гдѣто се образуватъ кислоти по повърхностьта на камъньето (мелантеритъ, sulfat de fer).

Отъ Гюмрукчалъ къмъ истокъ се въздига острия върхъ на *Мара-гидúкъ,* който отъ Калоферъ не се вижда. Името му по България е пó-познато, защото около него минува една пѫтека (найвисокото ѝ мѣсто споредъ Каница 1930 м.) отъ Калоферъ за севлиевското Ново село. Каницъ е оцѣнявалъ височината му на 2230 метра и го провъзгласилъ за найвисокия върхъ на цѣлата Стара планина, но споредъ Руситѣ той е пó-низъкъ и трѣба да отстѫпи първото мѣсто на своя горe казаний сѫсѣдъ. На прехода има едно мѣсто, наречено *Русалúите*[1]) или ***русáлските грóбища*** и пó-къмъ югъ отъ него извира ***самодúвския клáденецъ,*** гдѣто

---

[1]) Отъ *Русалиитѣ* (съ члена) Каницъ е направилъ своя *Rosalita-Pass,* който сега се чете на всичкитѣ пó-нови карти.

ужъ самодивитѣ играяли своето хоро и гдѣто и сега пѫтницитѣ оставятъ кравайчета за подаръкъ на невидимитѣ планински господарки. Пó-долу се бѣлѣе една кула върху бърдото *Зáнога* и подъ нея при южното подножие на планината извира рѣката *Тýнджа*, която тече испърво на югъ, послѣ минва презъ Калоферъ и се обърща къмъ истокъ.

На истокъ отъ Марагидикъ възвишава се високата и пространната *Кадимлúя* (2275 м.), по височината си втория върхъ на Стара планина. Тя се възвишава надъ казанлѫшкото село Габáрево и хубаво се види отъ цѣлото Туловско поле. Въ дълбокитѣ падини между нея и Марагидикъ се събиратъ изворитѣ на рѣката *Тъжа*[1]) (турски *Монастиръ дереси*), която отъ десно приема *Дълбóка рекá* (съ притоцитѣ *Пéнчова рекá*, *Чучýрката* и рѣкичката отъ самодивскиятъ кладенецъ) и пó-долу рѣката *Кечúдерé* (козя рѣка); послѣ излиза въ Казанлѫшкото поле и около *Голéмо селó* бърза да се съедини съ Тунджа.

Низкото седло между Стражата и Калоферъ свързва Стара планина съ источната Срѣдня гора, турский Караджадагъ (планина на сърната), която се простира отъ рѣката Гйопса при Чукурлии направо къмъ истокъ до Ямболъ. По външностьта на гориститѣ си върхове тя съвсѣмъ прилича на гореописаната панагюрска и копривщенска Срѣдня гора, само че е много пó-низка. За нáй-високия върхъ въ нея ми показахѫ *Кадрафúлъ* на югъ отъ Калоферъ. Отъ другата му страна лежи *Аджáръ* (съ една махла наречена *влашка*) и други села на нинѣшната „сърненогорска“ околия, която си има срѣдоточие въ *Абрашлáре*, сега преименувано на *Брéзово*.

---

[1]) Нѣма съмнѣние, че Тунжа и Тъжа сѫ едно и сѫщо име, старий Tonzus, само че въ второто име ѫ е обърнѫто въ ъ, въ първото въ *ун*.

(Слѣдва).

ПѪТНИ БѢЛѢЖКИ

за

Срѣдня гора и за Родопскитѣ планини.

Съобщава Д-ръ КОНСТ. ИРЕЧЕКЪ.

(Продължение отъ книжка IX).

Между слѣдитѣ на минѫлитѣ врѣмена любопитно е продължението на оня старий пѫть, който сме видѣли въ Гиопсата. Той минва подъ самото подножие на Стара планина, нѣколко километра на сѣверъ отъ Калоферъ, близу подъ мънастира срѣдъ горитѣ. Жителитѣ много добрѣ знаѭтъ тоя старъ „калдъръмъ“ или „джаде́“ и посоката му. Той излиза на Казанлѫшкото поле при Голѣмо село, гдѣто се намиратъ и три калета за защитата му. Едно отъ тѣхъ, което лежи въ долината на Тъжа между високи скали, се счита за *мънастирище*. Въ него сѫ се изкопали недавно два надписи, които сѫ пренесени въ околийското управление въ Казанлѫкъ; споредъ единъ чертежъ, който видѣхъ, единиятъ е латински, единъ олтаръ на Аполлона, а другия гърцки, доста почупенъ и безъ ясенъ смисълъ. Врѣмето и размѣрътъ на моето пѫтувание не ми е допуснѫло да посѣтѭ това мѣсто, но споредъ описанието на Барта, който е ходилъ до тие развалини, това мънастирище по́-вече прилича на една крѣпость, съградена въ четверожгълникъ отъ слогове камънье и тухли, едно надъ друго.[1]) Преданието приказва, че тамъ се е намиралъ въ старобългарско врѣме старий

[1]) Бартъ казва, че край Тъжа имало по́-напрѣдъ една пѫтека, гдѣто се стигало отъ Казанлѫшкото поле въ 6 часа въ Ново село, въ 10 ч. въ Ловечъ. Reise durch das Innere der Europ. Türkei стр. 33.

Калоферский мънастиръ, който отъ послѣ сѫ го пренесли на Акдере́ подъ Гюмрукчалъ. Приказвали ми още, че имало освѣнъ това и нѣкакво „кале“ на сѣверния склонъ на Марагидика и едно градище въ Срѣдня гора при селото Марибасъ (Омаръ-овасѫ) на югъ отъ Калоферъ.

За минѫлото на Калоферъ се чуватъ слѣдующитѣ предания. Найстарото поселение е билъ *Звѣниградъ*,[1]) който лежалъ на Акдере́ между Стражата и мънастира въ една долина между гористи брѣгове, гдѣто и до сега се ископавали основи на кѫщя, кюпове съ просо и остатъци отъ воденици и ковачници. Рѣката се викала пó-напрѣдъ *Звънуша*. Мѣстоположението, до колкото го видѣхъ, неприлича на срѣдовѣковни укрѣплени положения на градове и крѣпости. и пó-е сходно съ нинѣшния Калоферъ, растегнѫтъ на половинъ часъ покрай рѣката Тунджа. Слѣдъ падението на Звъниградъ при турското завоевание се е основалъ *Калóферъ* (жит. Калóферецъ, Калóферка, прил. калóферски). Той има, като древнееллински градове, единъ герой-основатель (ἥρως ἐπώνυμος) *Калоферъ войвода*. Името му е грыцко и се срѣща и между Византийцитѣ; на пр. 1373 г. се споменва единъ бояринъ Іоаннъ Ласкарисъ Калофиросъ (Καλόφηρος).[2]) Преданието разказва, че този Калоферъ-войвода е уловилъ въ тия мѣста единъ везиринъ, който пѫтувалъ презъ тука, но пуснѫлъ го пáкъ и съ коньетѣ му, натоварени съ хазната, та заради това великодушие ужъ е приелъ отъ султана ферманъ съ позволение да основе селото. Показахѫ ми и гроба на Калоферъ войвода, въ двора на една кѫщичка надъ десния брѣгъ на Тунджа: една неизгладена камена плоча, до единъ човѣшки бой висока и горѣ заострена, безъ надписъ.

Калоферъ, споредъ други предания, нáй-напрѣдъ е билъ распърснѫтъ на колиби по горитѣ и послѣ се е събралъ

[1]) И Григоровичъ (Очеркъ путешествія, 2 изд. 142) пише: „Калоферъ, по преданію *Звенигородъ*.“

[2]) Hopf, Gesch. Griechenlands im Mittelalter, Ersch-Gruber's Encycl. Bd. 86 стр. 41.

на едно мѣсто. Той е принадлежалъ, казватъ, къмъ Казанлжшката нахия и къмъ Чирменский санджакъ.[1]) Турцитѣ го наричали и *Узу́нъ улу́къ* (дълго корито) или *Алтжнъ — Калоферъ* (златний). Жителитѣ му сж имали привилегии, които ужъ царь Селимъ II (1566—1575) е искалъ да унищтожи, но царь Мурадъ III (1575—1594) па́къ ги потвърдилъ. Помни се, че тѣ сж принадлежали къмъ *дербенджиитѣ* и се приказва, че ужъ Турчинъ не е смѣялъ да мине презъ селото съ кованъ конь, нито да се погребе тука, нито е смѣяла Туркиня да роди въ селото, и че жителитѣ не сж давали харачъ чакъ до послѣднитѣ реформи. Тия прикаски съдържаватъ доста прекалени нѣща. За привилегиитѣ на дербенджиитѣ найвѣрно се научаваме отъ онова румелийско капун-наме́ отъ 16 вѣкъ, което сме споменжли вече по́-горѣ, като говорихме за войницитѣ. Ето какво се чете въ него: „Стражаритѣ на проходитѣ *дербенджилеръ*, ако биятъ тжпана само на едно мѣсто, броятъ 30 кжщя, ако го правятъ на двѣ мѣста — 60 кжщя и пр. Тѣзи стражари плащатъ споредъ единъ старъ обичай не 25, а 12 аспри испендже, едно киле ичимикъ и едно киле пшеница; за това сж освободени отъ всичкитѣ държавни ангарии. Несмѣе да имъ се взима нито сено нито слама, нито хлѣбъ нито пиле. Много отъ тия дербенджии иматъ *царски фермани*, съ които имъ е повѣрена грижата на тия проходи.“ [2]) Стражитѣ, както ги описватъ пжтницитѣ още въ минжлото столѣтие, сж сѣдѣли въ малки колиби отъ слама и биели отъ врѣме на врѣме едно тжпанче, за да вджхнжтъ на пжтницитѣ довѣрие къмъ сигурностьта на пжтя и въ случай, че сж се появили разбойници, да повикатъ за помощь съ по́-силно биение.

---

[1]) Чирменский санджакъ наистина е билъ доста голѣмъ; въ превода на Хаджи Халфа отъ Хаммера е описанъ погрѣшно, по причина на нѣкакво си побъркване листоветѣ въ турский оригиналъ.

[2]) Hammer, Osm. Staatsverfassung 304, 313, 321, 327 (за Никополский, Видинский, Елбассанский санджакъ).

Че презъ тукашнитѣ мѣста отъ давна е минувала търговията, види се отъ разни стари монети,ископани въ околноститѣ; показахѫ ми на пр. една пара на царя Юстина (518—527) и единъ сребренъ „дукатъ“ (ducatus) на венециянский дожe Алойсий Контарено (17 столѣтие). Въ старата селска черква отъ 1714 год. е имало разни рѫкописи съ любопитни забѣлѣжки, но всичко това е пропаднѫло въ послѣднята война. Въ началото на минѫлото столѣтие се е основалъ тука единъ женский мънастирь, отъ който послѣ сѫ станѫли два. Много е пострадалъ Калоферъ въ врѣме на Кърджалиитѣ. Въ 1799 г. Индже войвода съ 2—300 Кърджалии ненадѣйно дошелъ презъ Марагидикъ отъ Новосело тъкмо на Рождество Христово. Найнапрѣдъ билъ проводилъ до чорбаджиитѣ, да му испратѫтъ веднага „три феси алтѫни“, другояче че ще дойде самъ да си ги вземе, но тѣ не го направили, защото не сѫ се надѣвали, че той ще може да стигне тъй бързо въ дълбокитѣ снѣгове. Щомъ се разгласило, че Кърджалиитѣ идѫтъ отъ планината, всичкитѣ жители презъ нощьта избѣгали въ Карлово, което бѣше добрѣ укрѣплено. До недавна живѣехѫ очевидци на тия събития, между тѣхъ и единъ дѣдо, който тогава като дѣте пеленаче е минѫлъ едно лошо премеждие; майка, като бѣгала, въ отчаяние го хвърлила въ снѣга, но други бѣженци, които слѣдвали пó-подирѣ, намѣрили дѣтето още живо и взели го съ себе си, та се свѣстило и живѣло съ добро здравие до висока старость. Кърджалиитѣ намѣрили селото праздно, та го исплячкали и изгорили. Сѫщо това направили при едно второ нашествие 1804 год. Попъ Константинъ 1819 год. пише за Калоферъ, че „това село пó-напрѣдъ е било пó-голѣмо, но когато и то е било изгорено отъ разбойницитѣ, сега възобновено едвамъ брои 500—600 кѫщи“ и прибавя, че тука имало търговия съ кордовани (сахтияни, работени кожи), че женитѣ работили вълнени аби (μάλλινα ὑφάσματα, γρύζα) и сѫщо, че тукашнитѣ два женски мънастири произвождали шаяци (ῥάσα).

Слѣдъ разоренията на кърджалийското врѣме Калоферъ много се е подигнѫлъ. Тукашнитѣ търговци, види се, още и пó-напрѣдъ наченѫли да ходѭтъ на Цариградъ, Букурещь, Виена и подирѣ и въ Одесса. Преди войната се броили тука 1160 български фамилии (споредъ други 1300 вѣнчила) и селото съ цвѣтуща индустрия (шаяци и гайтани), съ хубавитѣ си кѫщя, добри училища, три черкви и събудени жители е правило впечатлѣние на всичкитѣ чужди пѫтници. Въ 1877 год. е било съвършенно унищожено отъ Турцитѣ, но Калоферцитѣ, които добрѣ сѫ се защищавали, сѫ могли у врѣме да се оттеглятъ презъ Марагидикъ въ запланинскитѣ мѣста, заети отъ рускитѣ войски. Сега Калоферъ вече доста много е подновенъ и споредъ румелийската статистика брои 1561 кѫщи (вѣроятно и съ пуститѣ), 1075 семейства и 3191 жители.

Сѫщото разорение е постигнѫло 1877 г. и мѫжский мънастирь Рождение на Пресвета Богородица, който лежи $1^1/_4$ ч. (или 6 километра) на сѣверозападъ въ единъ прекрасенъ предѣлъ между високитѣ гористи брѣгове на рѣката Акдéрé подъ политѣ на могѫщественний Гюмрукчалъ. Черквата, направена 1818 год. отъ камъкъ и тухли, стои пуста, но мънастирскитѣ здания, които ѭ окрѫжаватъ, доста сѫ поправени. На срѣща презъ рѣката се намира въ сѣнката на нѣколко огромни орѣхи една аязма, съградена 1825 г., съ единъ кладенецъ студена планинска вода; отъ неѭ се отваря единъ чудесенъ погледъ на найвисокия върхъ на Стара планина, който съ зеленитѣ си пасбища и бѣлитѣ си снѣгове високо си издига главата надъ близкитѣ бърда и рътове, обрастнѫли съ гѫста прохладна гора. Мънастирьтъ въ турско врѣме е билъ едно срѣдоточие за тази часть на България; тука се събирахѫ Българе отъ Калоферско, Карловско, Казанлѫшко, Старозагорско и Чирпанско и свободно се срѣщахѫ и се веселихѫ. Разни семейства и еснафи имахѫ свои собственни „одаи“ въ мънастира. Имало едно врѣме и рѫкописи, на пр. поменници и нѣкоя ужъ българска исто-

рия (хронографъ?) съ черни и червени слова, но сега всичко е пропаднжло. Като се отдалечишь отъ мънастира горѣ по рѣката, влизашь въ прелестни планински тѣснини. Въ сѣнката на стари буки и липи рѣката съ вѣченъ проглушителенъ шумъ скаче презъ пресипи отъ планинско камънье и живо си играе съ клонове на огромни дървета, довлечени тука отъ пó-високи мѣста. Не се вижда планината нито полето, само рѣката, горитѣ и синьото небо отгорѣ; въздухътъ се движи отъ постояненъ вѣтрецъ, който се спуща низъ водата и който разнася силната миризма на здравеца и на други цвѣтя, що растжтъ на брѣга между лѣскитѣ и младитѣ буки.

Врѣмето не ми е позволявало да се помая пó-вечко въ тази планинска природа. Слѣдъ единъ день търгнжхъ отъ Калоферъ по шоссето къмъ югозападъ найнапрѣдъ за *Карловскитѣ бани*. Около стражата излѣзохме вънъ въ полето, и вървѣхме между нивя, пълни съ житни кърстци, между кории отъ орѣхи и джби и презъ джбовия шумакъ на Чаталтепе, всичко $2^1/_4$ часъ. Предъ очитѣ на пжтника простира се Гйопса съ Карлово, обградена отъ стѣнитѣ на Стара планина, която се свършва най-на-задъ съ Вежена, и отъ зелената Срѣдна гора съ видния Богданъ. Селото Баня лежи 10 километра на югъ отъ Карлово, още вжтрѣ въ Гйопсенската котловина, — едно мѣсто безъ сѣнка съ досадителна лѣтна жега. Самитѣ извори, два бассина съ температура отъ + 44° С., сж нѣщо пó-на-югъ вънъ отъ селото. Тѣ принадлежатъ къмъ оня поясъ на топли источници, който наченва у Анхиялъ при Черното море и отъ тамъ се простира въ два реда, вжтрѣшний въ долинитѣ между Стара планина и Срѣдня гора и външий покрай южния склонъ на Срѣдня гора, чакъ до изворитѣ на Марица, гдѣто захваща втория поясъ отъ такива *лжджи*, който окржжава Рилскитѣ планини отъ всичкитѣ страни.

Отъ Карловскитѣ Бани веднага слѣдвахме пжтя си за Хиссара. Петь минути отъ селото минжхме рѣката Гйопса

по единъ дългъ дървенъ мостъ. На югъ отъ него се намира проходъ, гдѣто рѣката излиза въ Пловдивското поле. Несме минѫли презъ него, та несъмъ могълъ да видѫ единъ латински надписъ, недавно ископанъ въ селото Михалци. До источната страна на прохода въздига се крайния хълмъ на Караджадагъ, нареченъ съ поетическото име *Песнопóй* (вече на Бартовата картá Pesneроі Тере), съ основитѣ на едно старо градище на върха. Ние ударихме презъ найкрайнитѣ рътове на западната Срѣдня гора направо за Хиссара (1½ ч. отъ Банитѣ). Като минешъ рътоветѣ, отваря се погледъ на широкото поле и задъ него се възвишава далеката преграда на Родопскитѣ планини — единъ величественъ профилъ съ три ясно забѣлѣжителни долини, които излизатъ дълбоко вѫтрѣ изъ планинитѣ край тритѣхъ рѣки, Пещерската, Кричимската и Станимашката. Предъ насъ чудно впечатлѣние прави огромния четверожгълникъ на почернѣлитѣ отъ вѣковетѣ хиссарски стѣни. Около двѣ хубави села, Хиссаръ-Киселери и Зинджирлии, окрѫжени отъ прекрасни нивя и лозя, стигаме предъ чудесната старовремска ограда на Хиссара.

Положението на това градище е слѣдующето. Едно равно и нѣщо пó-високо мѣсто (364 м.) недалеко отъ южнитѣ поли на Срѣдня гора е оградено на истокъ отъ единъ малъкъ долъ, на западъ отъ долинката на една рѣчица, на сѣверъ отъ единъ нарочно направенъ окопъ, на югъ отъ природния склонъ на земската повърхность къмъ полето. На това мѣсто стои оградата на единъ старовремски градъ, направена въ видъ на единъ четверожгълникъ, съвсѣмъ правиленъ освѣнъ едно криво мѣсто на югозападния жгълъ. Всѣка една страна на квадрата е 600 метра дълга (споредъ едно приблизително измѣрение съ подометра). Въ стѣнитѣ, до 5—6 метра високи, правилно се изрежкдатъ слоеве отъ камънье и тухли; камъньето най-пóвече не е притесано, а тухлитѣ сѫ 4 сантиметра дебели, наслагани обикновенно по 6 реда и свързани съ дебелъ орозанъ. Насѫдѣ се виж-

датъ дупки, останжли отъ скелето при градението. Тъкмо въ срѣдата на всѣка страна на четвероъгълника се намира една порта. Развалинитѣ на южната порта стоятъ още; край нея се вижда и стълбата за въскачвание горѣ върху стѣната. Найдобрѣ е спазена западната съ хубавия си сводъ: при нея стѣната е на́йвисока (11 слоеве, кое камъкъ кое тухли). Сѣверната споредъ диритѣ ѝ е била малка и источната съвсѣмъ е изчезнжла. На югозападъ, гдѣто е найдълбокото мѣсто на цѣлото градище, имаше единъ дворъ за истичание на водитѣ отъ банитѣ, но оградата тамъ вече напълно е пропаднжла. Найдобрѣ стоятъ стѣнитѣ още на сѣверозападъ и югоистокъ; сѣверната страна почти съвсѣмъ е съборена. Въ турското врѣме отъ стѣнитѣ навсждѣ се вземалъ строителенъ материялъ и то отъ долу, тъй щото сж се образували отвори като врата и прозорци, който увеличаватъ живописностьта на тия развалини. Джби и вишни растягатъ клоноветѣ си покрай стѣнитѣ, които иматъ една черносива боя, между която отъ далеко ясно личжтъ правилнитѣ хоризонтални пояси на червенитѣ тухли. Отъ стѣнитѣ се види близката Срѣдня гора, полето съ Пловдивъ тъкмо на югъ (4 часа на кола, 6—7 ч. на конь) и Родопитѣ задъ него. Всичка тази ограда напоменва остатъка на старозагорскитѣ стѣни и прочутото четвероъгълно римско градище „Гамзиградъ“ до Зайчаръ въ Сърбия, само че послѣдньото има въ стѣнитѣ си въ извѣстни разстояния и кржгли кули.

Вжтрѣшностьта на четвероъгълника е заета въ сѣверозападния жгълъ отъ малкото селце *Лјаджа Хиссаръ* съ 120 найповече развалени кжщи и 180 жители Турци. Другитѣ три четвърти на пространното землище сж завзети отъ лозя и нѣколко распилѣни гостилници. Всичко е пълно съ стари основи, римски тухли, работено и необработено камънье. Главнитѣ двѣ улици на старий градъ, въ равни линии отъ порта до порта, още се кърстосватъ въ прави жгли. А найдрагоцѣнното съкровище на мѣстото, което е дало поводъ

къмъ основанието на тази крѣпость и къмъ посѣщавание на *Хиссара* до нинѣшно врѣме, сѫ топлитѣ источници. Три отъ тѣхъ съ много стари каменни бассейни се намиратъ единъ до други близу до срѣдата на градището (Хавузъ + 47° С., Чолуджа + 40°, Инджезъ + 40°); два сѫ вънка отъ градището (Кюпчезъ предъ западнитѣ врата и Кѫзларъ). Заради тѣхъ служи Хиссарътъ и до днесь за лѣтно пребивание на Пловдивченетѣ.

Намиратъ се много римски монети, най-повече отъ II и III столѣтие. Единъ дългъ надписъ (17 редове) отъ римско врѣме на грцкий езикъ лежи въ стѣната на западната порта, гдѣто е билъ туренъ за допълнение на калдъръма въ портата, но десната му страна влиза вѫтрѣ подъ стѣната, тъй щото неможе да се прочете напълно. Преписали и издали го, до колкото е раскритъ, Гръкъ Цукаласъ и Французитѣ Лежанъ и Дюмонъ.[1]) Види се, че е надгробенъ надписъ на нѣкакво длъжностно лице и думитѣ κωμαρχίας (селско управление) и φύλης (племе) даватъ надѣжда, че, ако той се открие напълно, съдържанието му ще бѫде любопитно и за старата география на страната. У Дюмонта има отъ тука още единъ латински и единъ грцки надгробенъ надписъ. Не се съмнѣвамъ, че раскопки би могли да извадѫтъ на явѣ още едно множество важни паметници.

Българетѣ наричатъ това голѣмо градище *Трояновъ градъ*[2]) и Турцитѣ го приписватъ на „Дженевизлеръ". За начина на строението му се чуе сѫщата приказка за зазиданата жена на наймладия майсторъ, която се приказва за Кадинъ мостъ при Кюстендилъ и въ сърбската пѣсень за зидание на градъ Скадъръ.[3]) Нѣма съмнѣние, че постройката е римска и че тукашния градъ е билъ едно видно мѣсто въ Тракия подъ римско управление. Четверожгълникътъ, стѣнитѣ

---

[1]) Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace (Paris 1877) p. 14.

[2]) За разни названия съ името на царя Трояна вижъ Бълг. Ист. 93—96.

[3]) Ср. Пер. Спис. VII стр. 128 и преданието за Хиссара, съобщено отъ С. F чева въ „Наука" III стр. 25 бѣл.

ориентирани споредъ странитѣ на хоризонта, правилнитѣ порти и главни улици — всичко това е планътъ на римский лагеръ, преобърнѫтъ въ постояненъ градъ. Самата ограда има бѣлѣзи на византийска поправка. Азъ вече преди нѣколко години исказахъ мнѣние, че Хиссарътъ е римската *Диоклецианополисъ* и срѣдовѣковната *Алексиополисъ.*[1]) Това съображение ще расправѭ тука нѣщо пó-подробно.

Римската карта Tabula Peutingeriana показва, както споменѫхме вече пó-горѣ, единъ друмъ отъ Пловдивъ на сѣверъ къмъ Дунава, диритѣ на който още личѫтъ въ полето до Хиссара и отъ него презъ Срѣдня Гора и Гйопса до Троянский преходъ презъ Стара планина. Но за жалость въ този паметникъ не се споменва никакъвъ градъ чакъ до политѣ на Стара планина. Тамъ, 41[2]) римска милия (по 1482 френски метра) отъ Пловдивъ, което точно съвпада съ истинското разстояние отъ Пловдивъ презъ Хиссара до Текия, е забѣлѣжена една станция Sub radice, „подъ подножието" (старото кале при Текия) и 6 милии пó-далече друга Monte Emno, „на Емската планина" — старата крѣпость горѣ на Троянский преходъ. Но има и други източници, които даватъ пóвече свѣтлина. Отъ врѣме на царя Юстиняна има единъ списъкъ на провинциитѣ и пóглавнитѣ имъ градове, съчиненъ въ 527—535 г. отъ грамматика Иерокла. Въ провинция Тракия, която се простирала отъ Капуджика до околноститѣ на Харманлии и отъ Стара планина до Родопитѣ, се споменватъ петь градове: Филиппополисъ, Верреа, Диоклециянополисъ, Севастополисъ, Диосполисъ[3]). Знаемъ първия, втория (Стара Загора) и петия (Ямболъ). За Διοκλητιανούπολις има едно важно свѣдѣние у лѣтописца Теофилакта Симокатта,[4]) който при-

---

[1]) Heerstrasse von Belgrad nach Constantinop. und die Balkanpässe (Prag 1877) p. 156.

[2]) Въ оригинала има xii милии, което е погрѣшка на преписвача мѣсто xli (ср. Heerstrasse 157 бѣл.).

[3]) Hieroclis Synecdemus, ed. Parthey (Berlin 1866).

[4]) Περικάθηται δὲ καὶ τὴν Διοκλητιανοῦ πόλιν (слѣдъ като напустнѫлъ обсадата на Βερόη) κατὰ τὸ καρτερὸν, ἀντετάξατο δὲ καὶ ἡ πόλις ἐς τὰ μάλιστα, καὶ προσβάλλειν

казва, какъ хаганътъ на Аваритѣ въ 587 год. тръгнѫлъ по Дунава долу чакъ до Аппиариа (между Русе и Тутраканъ), отъ тамъ се объарнѫлъ въ Тракия и ударилъ на Верреа. Когато веррейскитѣ граждане храбро сѫ го отбили отъ стѣнитѣ си, минѫлъ подъ Диоклецианополъ и усилно го обсадилъ, но града дѣятелно се защищавалъ и съ катапулти и други машини за хвърление камъци или голѣми стрѣли направилъ стѣнитѣ си недостѫпни. Слѣдъ такава една юнашка защита ханътъ, излъганъ въ надѣждитѣ си, сърдито търгнѫлъ и се упѫтилъ къмъ Филиппополъ, но и тамъ билъ отблъснатъ; нáй-подирѣ се дигнѫлъ къмъ Адрианополъ. Самото направление на похода показва, че Диоклецианополъ е билъ нѣйдѣ въ полето на сѣвероистокъ или на сѣверъ отъ Пловдивъ, гдѣто никѫдѣ нѣма такива голѣми староврѣмски остатъци като на Хиссара. Сѫщо и въ нáй-старитѣ списъци на черковнитѣ епархии подъ Филиппополский митрополитъ се споменва между тримата епископи и *Диоклецианополский,* край Севаступолский и Диосполский; Верреа имаше особенъ архиепископъ. [1]) Но името Диоклецианополъ не е първобитното, а е турено въ врѣме на царя Диоклециана (284—305), който, види се, възобновилъ или укрѣпилъ града [2]).

Отъ срѣдний вѣкъ имаме за тия мѣста едно любопитно свѣдѣние у византийската царска списателка Анна Комнина. Царъ Алексий Комнинъ (1081—1118), като е свършилъ своитѣ расправии съ еретическитѣ арменски Павликяне въ Пловдивъ, събралъ ония, които се раскаяхѫ, „и

ἀπεῖργεν ἐπ' ἀδείας. Καταπέλται γὰρ ἐν τοῖς τείχεσιν ἀνεστήσαντο ἄλλα τε ἀμυντήρια, καὶ ἀπρόσιτον ἦν τοῖς βαρβάροις ἐξ ὑπογυίου συμπλέκεσθαι. Ἀπῄει τοίνυν ἀσχάλλων, καὶ τὸ δὴ λεγόμενον, τὸ τοῦ λύκου παθών. κεναῖς γὰρ ἐκεχήνει ἐλπίσι. Παρευθὺ δ' ἐπὶ τὴν Φιλίππου πόλιν μετέβαλλε. Теофилактъ Симокатта, Бонско изд. стр. 102.

[1]) Каталогъ на Епифания у Tafel, Constantinus Porph, de pr vinciis 42—44.

[2]) И Костуръ се наричалъ едно врѣме Диоклецианополъ. Procopius de aedificiis, ed. Bonn. p. 273. — Любопитно е, че съврѣменникъ на Иерокла Прокопъ въ списъка на подновенитѣ отъ Юстинияна градове неспоменва въ Тракия нито Диоклецианополъ нито Севастополъ, а 44 други кастели, нáй-пóвече съвсѣмъ неповн... ...о между тѣхъ ще има и тия два града съ *други* пó-стари имена.

основалъ за тѣхъ единъ градъ нѣйдѣ близу до Филиппополъ и като ги населилъ тамъ оттатъкъ (πέραν) рѣката Евръ (Марица), нарѣкълъ градътъ *Алексиуполисъ* или още *Неокастронъ*". Подарилъ имъ съ единъ хрисовулъ сѫщо и нивя, лозя и кѫщи.[1]) Този новий градъ вѣроятно е билъ само подновенъ въ римската ограда на Хиссара, близу до която и до нинѣ се намиратъ села на „Павликияне", които сега обаче сѫ Българе и католици.

Отъ Хиссара се упѫтихъ не направо за Пловдивъ а съ една забикалка къмъ западъ. Слѣдъ 3 часа стигнѫхъ покрай политѣ на Срѣдня гора между низки хълмове, покрити съ млади дѫбови дѫбрави, нивя и трандафили, до *Ново село* (турски Чюмлекъ Еникьой) при рѣката Песченикъ подъ върха на Чифира. По пѫть се виждахѫ презъ Срѣдня гора и Калоферскитѣ и Сопотскитѣ върхове а презъ полето Родопскитѣ стѣни и снѣжната Рила. При Паничéрево има една стара могила. Казахѫ ми, че на югъ единъ часъ отъ Ново село на едно мѣсто наречено *Оризáръ* имало старо селище и керемиди, а че Ново село (332 кѫщи) често се е мѣстило. Единъ часъ на западъ отъ Ново село дойдохме до *Кра́стовската Ба́ня* (406 м.) съ единъ топълъ источникъ отъ + 45°С., прибранъ въ два съвсѣмъ грубо направени камени хавузи; гоститѣ стоехѫ нáй-пóвече около банята въ сламени колибки покрай гората. Нѣколко минути пó-далече лежи селото *Кра́стово*[2]), гдѣто коприщенский пѫть за Пловдивъ се спуща отъ планината. Тамъ се раздѣлихъ съ моя съпѫтникъ и тръгнѫхъ за Пловдивъ (5 ч. къмъ югоистокъ на кола), край рѣката Песченикъ. Слѣдъ единъ часъ влиза се при селото Геренъ отъ низкитѣ расклонения на Срѣдня гора вънъ въ полето. Нáй-напрѣдъ се виждатъ уединени стари орѣхи и дѫби, тукъ-тамѣ събрани въ приятни дѫбрави, но послѣ страната става досадно пуста. Окото на пѫтника се занимава съ височинитѣ на

---

[1]) Анна Комнина ed. Parisina p. 455.

[2]) Не е Краставо, а Крастово, може би Кръ'стово.

Родопитѣ отъ срѣща и съ погледа на Пловдивскитѣ хълмове и на звонообразнитѣ Коюнтепета отъ десно. При Насфаткьой захващатъ многобройнитѣ низки могили, распилѣни като купчини сено. Нѣма сѣнка и горѣщината всѐ става пó-тежка. Селата ми се видѣхѫ сиромашки, безъ лозя, и земята малко обработена. Оттатъкъ Строево, единъ половинъ часъ предъ Пловдивъ, минава се около една висока могила; при неѭ се намира една чешма и единъ кѫсъ добрѣ запазенъ калдъръмъ, тъкмо три метра широкъ — стария пѫть отъ Пловдивъ за Хиссара.

За минѫлото на областната столица [1]), която има една любопитна история, нѣма да се распростираме, защото вече другъ пѫть обширно сме писали за неѭ.[2]) Само това ще повторимъ, че старий Филиппополъ обнемалъ тритѣхъ хълмове Небетъ-тепé, Джамбазъ-тепé и Таксимъ-тепé, което съвсѣмъ е свързано съ второто [3]), и се располагалъ между тѣхъ и Марица, като е билъ и граденъ съ стѣна отъ огромни камънье, често подновявана въ римскитѣ и византийскитѣ времена. Махалата на Павликиянетѣ предъ Станимашката порта е била 1205 г. на сѫщото мѣсто, гдѣто е сега, но вънъ отъ собственния градъ. Крѣпостьта е стояла на Джамбазъ-тепé, защищена особно отъ стърмнинитѣ му къмъ югъ. Турцитѣ не сѫ съборили неѭ нито градскитѣ стѣни веднага слѣдъ превзиманнето, както се види ясно отъ разказа на Константина Философа за борбитѣ между царь Баязидовитѣ синове Муса и Сулеймана въ 1410 г.[4]). Тогава „Филиповъ градъ“ много е пострадалъ. Мѣстнитѣ мусулмани били за Муса и заради това Сулей-

---

[1]) Хохштетеръ опредѣлява висинитѣ въ Пловдивъ: Марица 163 м., Сахаттепе 209, Джамбазтепе 212, Бунарджикъ 234. Австрийската щабна карта дава на града 177 м. Въ кѫщата на Г-на Іованча Чомакова, при градската градина, намѣрихъ съ повторени наблюдения съ анероида 203 метра.

[2]) Пѫтешествие по Източна Румелия въ Osvěta 1882, I, 497 — 512 (бълг. преводъ отъ А. Тодорова въ „Марица“).

[3]) Сахатъ-тепé не е влизало въ старий градъ.

[4]) Животъ на деспота Стефана Лазаревича, съчиненъ 1431 г., изд. Ягичъ, Гласникъ т. 42 стр. 299, 300.

манъ единъ пѫть запалилъ града. Християнетѣ обаче, види се, били за Сулеймана, и заради това Муса далъ да заколѭтъ митрополита Дамияна и да хвърлѭтъ тѣлото му „низь стѣны града". Въ тия борби се споменва *кулата* на града, сирѣчь крѣпостьта, която единъ Мусовъ войвода взелъ съ измама (вь самоую коулоу нощию льстию вьшьдь), въ която се събирали защитницитѣ на града (вь коулоу же вьзидоше) и която е била ключъ на цѣлата позиция (иже градь затворьшеи и обладающеи вь коулѣ соуть). Една голѣма крѣпость (château) на срѣдния хлъмъ, но вече съборена, е видѣлъ още 1433 г. рицаръ Бертрандонъ. Въ 16 вѣкъ върховетѣ на тепетата сѫ били вече пусти, сѫщо както е сега търновския Царевецъ. Мѣстото на старата крѣпость се викало тогава *Курбанъ-калеси.*[1]) Чакъ въ минѫлото столѣтие сѫ наченѫли да правятъ кѫщя върху хълмоветѣ и то християнетѣ.

IV. Родопскитѣ планини.

Голѣмото пространство между Пловдивското поле и бѣломорското крайбрѣжие испълняватъ великолѣпнитѣ Родопски планини, които въ главната си посока сѫ едно продължение на Рилскитѣ върхове къмъ истокъ чакъ до долнята Марица. Отъ многосложния лабиринтъ на тѣхнитѣ рътове е завзето всичкото мѣсто между рѣкитѣ Марица и Места и Бѣлото море, пълно съ стърми и високи върхове, пространни зелени пасбища и прекрасни стари гори, нáй-повече борови. Отъ многочисленнитѣ долини, които сѫ тѣсни и сравнително не яко населени, нáй-забѣлѣжителната е оная на рѣката Арда, изворитѣ на която лежѫтъ при източното подножие на нáй-високия родопски върхъ Крушова (около 2300 метра). На югъ отъ Родопитѣ лежи между тѣхното подножие и морскиятъ брѣгъ една не много широка плодоносна равнина, която отъ нáй-старитѣ врѣмена

---

[1]) Венециянецъ Benetti у Матковича, Putovanja po balkanskom poluotoku. Rad jugosl. akad. 62 стр. 63.

всѣкога е била добрѣ заселена, та е имала въ всѣко врѣме и по́-голѣми и по́-познати градове.

Името ἡ Ῥοδόπη четемъ вече у на́й-стария еллинский историкъ Иродотъ, който ѭ описва като „високи планини, гѫсто покрити съ всѣкакви гори и съ снѣгове“.[1]) То се удържало до днесь, но по́-вече презъ книгата, отъ колкото въ паметта на жителитѣ. Българетѣ го пишѫтъ сега споредъ новогърцкото произношение (Родо́пи) на́й-повече въ множественно число *Родопитѣ,* макаръ че правилно трѣбало би да се казва *Родопа* (ед. число).

Многобройни сѫ споменитѣ за Родопитѣ въ древнитѣ еллински и латински списания, прозаически и поетически. Старитѣ Еллини сѫ се запознали съ тия предѣли много рано и то отъ морский брѣгъ, гдѣто сѫ основали цѣлъ единъ редъ градове, отъ които нѣкои, като Еносъ и Марония, до днесь сѫществуватъ и съ древнитѣ си имена. Между тракийскитѣ жители на планинитѣ презъ всичкото врѣме на старий вѣкъ, отъ Иродота до послѣднитѣ римски царье, първото мѣсто е занемало племето на *Бесситѣ,* което е сѣдѣло въ западнитѣ Родопи и е било прочуто заради своята воинственность и своитѣ рудници.[2]) Славната бесска светиня, храмътъ на бога Дионисия „върху на́й-високитѣ планини“, вѣроятно се намирала на върха Гйозтепе́ при селото Наиплии, 8 часа на югъ отъ Батакъ, отъ гдѣто, както ми расправяхѫ Помацитѣ, се съглежда морето и гдѣто стоятъ развалини на единъ „царски палатъ“ съ една „царска могила.“[3]) Столицата на Бесситѣ се наричала *Бессапара,* „градътъ на Бесситѣ“ (*пара* въ тракийскитѣ имена отговаря на санскритското *пури* градъ, и гърц. πόλις) и е стояла още въ врѣмето на царя Юстинияна до пѫтя отъ Пловдивъ за Срѣдецъ. Положението ѝ по́-напрѣдъ търсихъ въ

[1]) Иродотъ кн. 7 гл. 111.

[2]) За Бесситѣ и рудокопството имъ вижь Heerstrasse 39 слд. (ср. Период. Списание кн. II, 1882 стр. 16).

[3]) Положението на този храмъ е опредѣлилъ, споредъ даннитѣ на Захариева, вече Дриновъ, Заселеніе балк. полуострова Славянами стр. 4.

Баткунъ, гдѣто въ византийскитѣ врѣмена е имало една важна крѣпость и гдѣто попъ Константинъ (1819) и Захариевъ забѣлѣжватъ остатъци на нѣкакъвъ си старински градъ. Въ на́й-послѣдньо врѣме г-нъ Славейковъ е доказалъ, че въ Баткунъ не е имало такъвъ голѣмъ градъ, и търсилъ Бессапара при Пастуша, до Перущица.[1]) Но въпросътъ може на́й-точно да се рѣши съ помощта на подробнитѣ данни въ римскитѣ официялни „итинерария" (описания на държавнитѣ друмове). Споредъ тѣхъ[2]) Бессапара е била отдалечена отъ Пловдивъ 22 римски милии (по 1482 метра), сирѣчь $32^1/_2$ километръ, по римския другъ, който се намиралъ на югъ отъ Марица подъ планинитѣ. Това разстояние ни води тамъ, гдѣто низкитѣ „Баба-баири" на сѣверъ отъ Пещера допиратъ до самата Марица, сирѣчь нѣйдѣ между Симентлии и Текиркюй, на югоистокъ отъ Татаръ-Пазарджикъ. Не съмъ ималъ случай да слѣдѫ диритѣ на римский пѫть и да кърстосвамъ реченото мѣсто, но знаѭ че при постройката на желѣзницата тука сѫ се открили много старински гробове, и самъ Захариевъ[3]) забѣлѣжва на югъ отъ Симентлии стари гробища, стълпове и едно ужъ езическо капище. Освѣнъ това важността на Бессапара е произлизала безъ съмнѣние отъ това, че тя е лежала тамъ, гдѣто на́й-важния пѫть отъ Македония излизалъ въ полето, и това не е било, по природата на мѣстото, нито при Чепино нито на Кричимъ, а по срѣдата имъ, тамъ гдѣто до сега още неврокопския пѫть презъ Батакъ и Пещера слиза къмъ Пазарджикъ — на ония Баба-баири.

Даннитѣ, които имаме отъ римско и отъ византийско врѣме за вѫтрѣшността на Родопитѣ, не сѫ яко обилни и представяватъ доста мѫчнотии, защото нинѣшната география на тия мѣста заедно съ старинитѣ имъ не е още доста изслѣдвана. Особно долината на Арда, съ предѣлитѣ Ахѫръ-

---

1) Наука II 1882, 379.

2) Текстоветѣ вижъ въ приложенията на Heerstrasse.

3) Захариевъ стр. 74.

Челеби и Султан-Ери (сега въ Одринский вилаетъ), заслужва едно внимателно разгледване, което обаче сега, при новитѣ граници, не е лесно.

Споредъ римското административно раздѣление, наредено отъ царя Диоклецияна (297), е имало между шестѣхъ провинции на diœcesis Thraciæ и една *provincia Rhodope*, която е обнемала планинитѣ отъ Места до Марица заедно съ морското крайбрѣжие. Сѣверното подножие на планината къмъ полето тогава, както и послѣ, съ своитѣ крѣпости е принадлежало подъ Пловдивъ, столицата на собственната provincia Thraciæ. Градоветѣ, които се споменватъ въ родопската провинция,[1]) почти всичкитѣ сѫ били въ приморската равнина: *Еносъ* (Αἶνος, Aenus), *Траянополисъ*, която още въ врѣме на латинското царство въ Цариградъ е била населена, но у Кантакузина се споменва вече като пусто градище (сега голѣми развалини при Деде-Агачъ), *Максимиянополисъ,* въ византийската история много пѫти споменѫта чакъ до 13 столѣтие подъ име Мосинополисъ (Messinople на кърстоносцитѣ), но въ Кантакузиново врѣме сѫщо вече развалена (сега едно пусто градище Месинъ-калеси при Гюмюрджина), *Анастасиополисъ* при морето, ужъ тъждественна съ византийския Перитор, [2]) подирѣ *Авдира* (Полистилонъ на Византийцитѣ), *Марония* и *Топиросъ* при долнята Места. Къмъ градове отъ римско основание сѫ принадлежали безъ съмнѣние и споменѫтитѣ у византийскитѣ лѣтописци *Клавдиополисъ* (у Акрополита) и *Грацианополисъ* (у Кантакузина), и двѣтѣ въ Гюмюрджинското поле, наречени съ имена на римски царие, тѣхни основатели или поднови-

[1]) Ср. Аммияна Марцеллина 27, 4, Прокопия, Иерокла, списъци на най-старитѣ черковни епархии и пр.

[2]) Кантакузинъ I 541 казва, че Перитор е основалъ младий Андроникъ на мѣстото на Анастасиополъ (ср. Прокопия, de aedificiis 303), но тази тъждественность е много съмнителна, като вземеме предъ видъ, че вече между епископитѣ на Траянополский митрополитъ ок. год. 886—907 (въ врѣме на царя Лъва) се споменватъ ὁ Ἀναστασιουπόλεως и ὁ Περιθεωρίου единъ край други, и освѣнъ това че Периторъ знаѭтъ и Fulcherius Carnotensis въ описанието на кръстоносний походъ 1096 год. (Pretoria) и Акрополита въ 13 вѣкъ.

тели. Въ вѫтрѣшността имало е само единъ голѣмъ градъ. *Nicopolis ad Nestum,* послѣшний Καισαρόπολις на Византийцитѣ, сегашний Неврокопъ при рѣката Места, който до сега има едно старо градище „Никополъ" отъ срѣща си. Споменватъ се още имена на разни други малки кастелли, но за тѣхното положение неможемъ сега нищо да кажемъ.

Отъ пó-старото византийско врѣме първи обстоятелни свѣдѣния за Родопитѣ намираме въ единъ списъкъ на черковнитѣ епархии отъ врѣмето на царя Лъва Философа (886—907).[1]) Тогава въ Родопскитѣ планини сѫ се срѣщали границитѣ на три митрополии. Траянополскиятъ митрополитъ, който послѣ е ималъ и титлата πάσης Ροδόπης, е владѣлъ осъмъ епископски епархии, за които (освѣнъ една непозната) сигурно знаемъ, че сѫ биле въ приморската равнина.[2]) Филиппийский митрополитъ, който е сѣдѣлъ въ староврѣмския градъ Филиппи въ Драмското поле, е ималъ седъмъ епископи,[3]) отъ които двоица безъ съмнѣние сѫ били вѫтрѣ въ Родопитѣ, Кайсарополский (въ Неврокопъ) и ὁ Σμολαίνων. На филиппополский митрополитъ нáй-подирѣ сѫ били подчинени десеть епископски сѣдалища.[4]) Отъ тѣхъ първитѣ четири, Ἀγαθονίκη, Λιτίτζα, Σκουτάριον, Λεύκη, споредъ други византийски свѣдѣния сѫ били въ околноститѣ на Одринъ. Βλεπτόν и Δραμίτζα не сѫ познати. Ἰωαννίτζα се споменва като епископски градъ 1339 год. край Перпиракионъ въ долината на срѣдната Арда. Κωνσταντία вѣроятно е Костенецъ при изворитѣ на Марица. Βελικεία въ списъка сѫщо се споменва между епархиитѣ на филиппийската митрополия, види се по погрѣшка,

---

1) Печатанъ у Тафела, Constantinus Porph. de provinciis 44—51 а въ Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum, ed. G. Parthey, Berlin 1866 (ср. Heerstrasse 72 бѣл.)

2) Дидимотихонъ, Макри, Мисинополъ, Анастасиополъ, Пори, Ксантия, Перитеорионъ, Θεωδορίου.

3) Θεωρίου, Полистилонъ, Βελικείας, Христополъ (Кавала), Смолени, Кайсарополъ, Анакторополъ.

4) Ср. обширно за тѣхъ Heerstrasse 72—73.

та не се съмнѣвамъ, че е била нѣйдѣ на границата между двѣтѣ митрополии. Βούχοβα не се срѣща другадѣ.[1])

Пó-подробни свѣдѣния за областитѣ на Родопитѣ и за главнитѣ имъ градища има отъ 12—14 столѣтие. Една область е обнемала Пловдивъ съ крѣпоститѣ, що сѫ покрай сѣверното подножие на планинитѣ, между които на първо мѣсто сѫ стоели Станимака и Чепино. Този предѣлъ, съ главнитѣ твърдини Стенимахосъ, Перущица, Кричимъ и Чепино, и съ други „градовце и тържища (πολίχνια καὶ κωμοπόλεις), лежащи подъ Родопа“ два пѫти се споменва въ 13 вѣкъ у Акрополита, който казва, че „всички тия твърдини лежѫтъ предъ лицето на Родопската планина и вардѭтъ всичко, което е задъ тѣхъ.“[2]) Много данни за тази область има у Кантакузина, който ѭ наричa втората родопска епархия (първата е била Морра) и казва, че тя се зовяла съ името на главнитѣ си крѣпости *Станимашка* и *Чепинска область,* макаръ че споредъ неговитѣ думи и самия Пловдивъ е влизалъ въ нея.[3]) На едно мѣсто даже исчислява всичкитѣ крѣпости на тоя предѣлъ: *„Бѣхѫ деветь: Чепино и Кричимъ, Перущица, света Юстина, Филиппуполисъ, градъ чудесенъ и голѣмъ, Стенимахосъ, Аетосъ* (Ἀετός), *Беадносъ* (Μπέαδνος) *и Козникъ* (Κόσνικος).“[4]) Първитѣ шесть сѫ познати до днесъ та ще имаме случай и пó-подробно да се позанимаемъ съ тѣхъ; послѣднитѣ три (списъкътъ върви съвсѣмъ по редъ отъ западъ къмъ истокъ) сѫ лежали вѣроятно на истокъ отъ Станимака, въ нинѣшния предѣлъ Конушъ, може би сѫщо покрай подножието на планината.[5]) Освѣнъ тѣхъ е имало още и други

[1]) Има едно село Буково въ Неврокопско.

[2]) Акрополита, Бонско изд. стр. 84, 119, 120.

[3]) Ἐν Ῥοδόπῃ ἑτέρα (вънъ отъ Морра) ἐπαρχία Ῥωμαίοις ὑπήκοος, Στενιμάχου καὶ Τζεπαίνης προσαγορευομένη, Кант. II 405. Τὰς κατὰ Στενίμαχον καὶ Τζέπαιναν πόλεις II 406. Родопскитѣ епархии съ Стенимахъ и Чепино I 135, 176.

[4]) Кантакузинъ II 406.

[5]) Μπέαδνος може да се тълкува (Heerstrasse 97) за селото Воденъ при Станимака, което споредъ попа Константина (1819) е било едно врѣме снабдено съ крѣпость.

нó-малки твърдинки, както се види и отъ нинѣшнитѣ имъ остатъци и отъ самитѣ думи на Кантакузина.[1]) Византийцитѣ споменватъ единъ градъ *Прусинъ* (Προυσηνόν), нѣйдѣ до Станимака, гдѣто Византийцитѣ (1189) сж искали да слѣзжтъ отъ планината, за да ударжтъ на кръстоносцитѣ въ Пловдивъ, но сж били разбити[2]), послѣ една твърдинка Βατραχοκάστρον (жабья крѣпость) между Кричимъ и Баткунъ,[3]) и нáй-подирѣ самия градъ или село *Баткунъ* подъ Чепинскитѣ планини.[4]) Нѣколко имена на крѣпости сж забѣлѣжени у латинскитѣ лѣтописци на третий кръстоносенъ походъ (1189), но тѣ не сж съвършенно сигурни и въ разни издания различно се четжтъ.

Вжтрѣ въ планинитѣ се споменватъ четире предѣли: *областьта на Смолянитѣ*, *Меро́пи*, *Ахридо́съ* и *Мо́рра*. Нѣмский географъ Тафелъ въ своитѣ обяснения до византийскитѣ паметници преди 40 години за първъ пжть е обърнжлъ вниманието къмъ тѣхъ и полагалъ Ахридосъ въ сѣверната, Морра въ западната и Меропи въ южната часть на планинитѣ.[5]) Въ своята книга за стария друмъ отъ Бѣлградъ до Цариградъ[6]) показахъ тъждественностьта на Ахридо́съ и Морра и помѣстихъ ги въ дългата долина на рѣка Арда; Меропи търсихъ на югъ отъ Морра, а Смолянската область при рѣката Места. Сега могж да расправя тия нѣща още нó-вѣрно и нó-подробно, макаръ че несъмъ ималъ възможностьта да посѣтж самата вжтрѣшность на планинитѣ.

Областьта на *Смолянитѣ* видѣхме вече между епархиитѣ на филиппийския митрополитъ въ врѣме на царя

---

[1]) Καὶ τῶν ἄλλων φρουρίων οὐκ ὀλίγων ὄντων, Кант. I, 135.

[2]) Никита Акоминатъ 534. Проф. Томашекъ (Oest. Gymnasialzeitschrift 1878, стр. 208) мисли, че Прусинъ е тъждественъ съ Pernis на кръстоносеца Ансберта.

[3]) Никита стр. 679.

[4]) Никита сжщо м., Акрополита (Βατκούνιον, πόλις и послѣ χώρη) 128 слѣд. Bacon у Ансберта.

[5]) Tafel, Via Egnatia Comm. II 46, Symbolae crit. ad geogr. Byz. 1, 84.

[6]) Heerstrasse p. 96—98.

Лъва Философа (886—907), като епархия Σμολαίνων. Въ края на 11 вѣкъ живѣлъ εἰς μέρη τῶν Σμολένων грърцкий отшелникъ Филиппъ, съчинительтъ на „Диоптра".[1]) Въ края на 12 вѣкъ Никита Акоминатъ два пѫти споменва провинция τὸ θέμα τῶν Σμολένων.[2]) Подлѣ нестава вече дума за неѭ. Отъ Никитовия разказъ за възстанието на Иванка (1199), какъ се е распространило то отъ сѣверното подножие на планинитѣ чакъ до Ксантия и Мосинополъ, като е обнемало и Смолянската областъ, се види, че тя е била въ нинѣшния предѣлъ Ахѫръ-Челеби на горнята Арда. И тамъ наистина има едно голѣмо село, наречено *Смилянъ* (турски Исмиланъ), съ стари развалини, вѣроятно срѣдоточие на старата Смолянска областъ.[3]) Смоленската епархия несѫществува пó-вече; въ послѣдньо врѣме ксантийската епархия обнемала нейнитѣ предѣли и се срѣщала въ пловдивската при селото Широка-Лѫка въ Рупчосъ.

Въ сѫщия предѣлъ се пада *Меро́пи* (Μερόπη), която се споменва 150 години слѣдъ оная послѣдня бѣлѣжка за Смолянитѣ, въ мемоаритѣ на царя Кантакузина. Отъ неговитѣ думи се разбира, че това име е принадлежало на́й-напрѣдъ на една *планина* и послѣ и на нейната околность. Той въ неѭ споменва освѣнъ „други села, не малко на брой" и двѣ крѣпости (φρούρια), наречени *св. Ирина* (ἁγία Εἰρήνη) и *Повисдо́съ* (Ποβισδός). Въ „сѫщата планина" (τὸ αὐτὸ ὄρος) сѫ живѣли номади „въ неукрѣплени села", сирѣчъ номадически пастири Българе, съотечественници на юнака Момчила, който отъ Кантакузина е билъ назначенъ за меропский управитель. За положението на тоя предѣлъ се научаваме още, че той е допиралъ къмъ истокъ до Морра, къмъ югъ до Ксантия.[4]) Отъ тия данни излиза на явѣ, че Мероп и е обнемала долината на горнята Арда, нинѣшний

---

[1]) Дриновъ, Заселение балк. полуострова Славянами стр. 165.

[2]) Никита 679, 708.

[3]) Показахъ вече въ Пер. Спис. II. 68.

[4]) Кантакузинъ II 402, 403, 421, 530.

предѣлъ Ахжръ-Челеби. Оня Повисдо́съ може да е, както мислѣхъ вече преди нѣколко години [1]), погърчения видъ на словѣнското име *Подвисъ,* което доста често се срѣща на разни мѣста. А сега се научихъ [2]), че въ Ахжръ-Челеби недалеко отъ Смилянъ къмъ сѣвероистокъ има едно село Подвисъ, съ стари развалини, между селата Устово, Трънъ и Ти́кале при рѣката Чатакъ-дере́, която втича въ Арда отъ лѣва страна.

Нѣма сѫмнѣние, че Смолянската область и Меропи сѫ двѣ имена за единъ и сѫщий предѣлъ; първото е взето отъ племето на Смолянитѣ, което е сѣдѣло тука, и второто принадлежи на една часть на Родопскитѣ височини, а именно на на́й-високитѣ върхове около изворитѣ на Арда. като планинско име. Мислѭ, че името на Меропскитѣ планини (безъ началното *ме*, което нѣма ударение) стои въ близка свръзка съ названието на нинѣшний предѣлъ *Рупчосъ* на сѣверъ отъ Ахжръ-Челеби, който захваща съвсѣмъ близу до оня Подвисъ, та и съ народнитѣ имена на *Ру́пченцитѣ, Ру́пцитѣ*, *Рупала́нитѣ и Рупали́итѣ,* както се викатъ сега родопскитѣ Българе отъ Перущица чакъ до Еносъ.

Ахридо́съ [3]) се споменва въ 11—13 вѣкъ, [4]) и споредъ Акрополита испърво е било сѫщо едно планинско название, едно име на Родопитѣ. [5]) Акрополита споменва въ тази область шесть крѣпости, отъ които положението на три е доста ясно. Крѣпостьта Ἐφραίμ, която е била споредъ него по́-близу до Одринъ, срѣща се като château l'Efraim у маршала Вилхардуина (1206), 5 дены пѫть отъ Одринъ, та

[1]) Heerstrasse p. 98.

[2]) Кава ми г-нъ Илия Бѣлковски, който е учителствувалъ по тия мѣста.

[3]) Формитѣ: nom. Ἀχριδῶς Акрополита стр. 42, gen. Ἀχριδοῦ Никита и Акр., dat. ἐν Ἀχριδῷ, acc. τὴν Ἀχριδῶ Анна Комнина.

[4]) Анна Комнина I, 199. Никита 535. Акрополита 42, 77, 119, 126. Provincia Philippopolis, Verois, Moras et Achrydu въ хрисовулътъ, даденъ отъ Алексия III на Венециянцитѣ 1199 (Tafel, Symb. crit. I 1849).

[5]) Τοῦ τῆς Ῥοδόπης ὄρους, ὅπερ καὶ Ἀχριδῶς ὠνόμασται. Акр. 42.

нѣма съмнѣние, че се намирала до нинѣшното село Еврем-кюй при долнята Арда, тамъ гдѣто отъ десно изъ предѣла Султанъ-Ери дохажда рѣката Бургазъ-дере́ (отъ нѣкакъвъ си πύργος, нѣкоя стара развалина). Μνείακος на Акрополита, сѫщо се споменава у Вилхардуина като château Moniac (бълг. вѣроятно Мънякъ), два денье пѫть на западъ отъ Ефремъ, въ една хубава долина до рѣката Арда (fleuve de l'Arte). Този градъ трѣба да се търси между разнитѣ развалини по срѣдньото течение на Арда.[1]) Περπεράκιον, гдѣто е имало въ 14 столѣтие и владика, безъ съмнѣние е градището при десния брѣгъ на Перперекъ-дере́, притокъ на Арда.[2]) Οὔστρα (види се *Остра*) между Мънякъ и Перперакионъ, Κρυβοῦς между Перперакионъ и Ефремъ и „съвсѣмъ мъничката твърдинка" (πάνυ σμικρότατον) Πάτμος „въ Ахридосскитѣ планини" за сега немогѫ да опредѣлѭ. Споредъ всичко това излиза на явѣ, че Ахридо́съ се викала долината на срѣдната и долнята Арда, вънъ отъ Ахѫръ-Челеби, къмъ истокъ отъ него. Отъ нинѣшнитѣ имена приличатъ на Ахридо̀съ названието на *Ахѫръ-Челеби* при на́й-горнята Арда и на Помаци *Ахряне* въ сѫщия предѣлъ и при горньото течение на кричимската Въча, макаръ че и едното и другото не е влизало въ предѣлитѣ на оная стара область.

Въ втората половина на 13 столѣтие името на Ахридо́съ се губи и у списателитѣ на 14 столѣтие, у Пахимера и Кантакузина, се явява друго име, Μόῤῥα. За първъ пѫть го четемъ край Ахридо́съ въ единъ хрисовулъ отъ 1199: провинция Moras et Achrydu.[3]) Отъ свѣдѣнието на Кантакузина, който споменва ония нѣкогажъ ахридосски крѣпости Ефремъ и Ὑπερπυράκιον като градове на Морра, излиза на явѣ тъждественността на двѣтѣ области. Види се, че Морра е била по-напрѣдъ една часть на Ахридосъ (може би ни-

---

[1]) Villehardouin ed. Wailly p. 259. — На Carte de nouvelles frontières etc. par Kiepert, Berlin 1881 има на срѣднята Арда двѣ села Hissaralti и едно Hissar-ustu-keui.

[2]) Градището на картата на Viquesnela. — Acta patriarchatus I, 190.

[3]) Ср. по̀-горѣ бѣл. 4 на стр. 22.

нѣшния предѣлъ Султанъ-Ери при Бургазъ-дере́), но послѣ името ѝ се пренесло на всичката область. Отъ Кантакузина се научаваме още, че Морра се простирала на сѣверъ до Станимашката область, на истокъ до Чърномѣнъ (Чирменъ) и близу до Одринъ, на югоистокъ до околноститѣ на Димотика, на югъ до приморската равнина, въ която жителитѣ ѝ сѫ пращали стадата си за зимовище, и че на западъ допирала до Меропи.[1])

За населението на Родопитѣ въ срѣдпитѣ вѣкове знаеме отъ византийскитѣ свѣдения, че то е било на́й-повече пастирско и номадическо, сирѣчъ е ходило съ стадата си долу при морето на зимовище.[2]) Споменватъ се Българе и Власи.

Отъ българскитѣ племена сѫ сѣдѣли тука познатитѣ *Драговичи* при сѣверното подножие и *Смоляне* въ вѫтрѣшността. Границитѣ на българский елементъ отъ тогава не сѫ се промѣнили яко много. Вилхардуинъ разказва, какъ е билъ убитъ въ 1207 год. Бонифаций, краль солунский, въ планинитѣ единъ день пѫть отъ Мосинополъ отъ „мѣстнитѣ Българе“ (li Bougre de la terre), когато е предприелъ единъ малъкъ походъ срѣщу тѣхъ, по побуждение на гърцкитѣ граждане въ речений градъ. Отъ Кантакузиновитѣ разкази за Момчи́ла се види, че е имало Българе до самата Ксантия. А въ нашето врѣме помашкитѣ села се свършватъ близу до сѫщата Ксантия (Ескидже), та има и стари български села чакъ близу до развалинитѣ на Траянополъ, до Фере и до Еносъ.

На старата българска държава сѫ принадлежали Родопскитѣ планини само нѣколко пѫти и то не цѣли, а за кратко врѣме. Нѣма съмнѣние, че голѣма часть на планинитѣ и съ Пловдивъ е влизала въ границитѣ на България при царя Симеона и царя Петра. Въ врѣме на второто царство ги владѣлъ Калоянъ. Послѣ, слѣдъ битката при

---

[1]) Пахимеръ II. 605. Кантакузинъ I 191, II 161, 404 (Ефремъ), 426 (Перперекъ), 433, 436, 461, 530; III 251.

[2]) Кант. I 146, II 402, 421, III 251.

Клокотница (нин. Семизче) отново ги освоилъ Асѣнъ II; сѣверното подножие (Станимака, Чепино и пр.) е било българско 1230—1246, а Ахридосъ си оставалъ на Византийцитѣ.[1]) Въ 1246 г. царъ Ватацесъ завоевалъ всичкитѣ Родопи. Царъ Михаилъ Асѣнъ въ 1254 г. превзелъ не само сѣверното подножие, но и Ахридосъ. Акрополита разказва, какъ тогава „жителитѣ, които бѣхѫ Българе, притичахѫ къмъ своитѣ съотечественници (τοῖς ὁμοφύλοις προσέτρεχον) и отхвърляхѫ игото на иноезичницитѣ" (τὸν ζυγὸν τῶν ἀλλογλώσσων).[2]) Но царя не е могълъ да удържи своето завоевание. Послѣ Константинъ Асѣнъ едно кратко врѣме пáкъ е билъ господарь на Пловдивъ и Станимака. Нáй-подирѣ Іоанъ Александръ 1344 г. трайно е завзелъ Пловдивъ съ цѣлото подножие, но Морра не е могълъ да освои. И тъй си останѫли границитѣ до турското завоевание.

Другояче Родопитѣ, особно долината на Арда, се намирали нáй-повече подъ византийска власть, която е оставила разни дири въ родопскитѣ нарѣчия, разни гръцки думи, които другояче не се срѣщатъ въ българский езикъ: *хáркома* (χάλκωμα) бакъръ, *лепúда* (λεπίς) ножъ безъ черенъ, *посáтъ* (φωσσάτον лагеръ, опълчение у Византийцитѣ) орѫжие и пр.

Любопитни сѫ въ историята на българщината по Родопитѣ трима юнаци и тѣхнитѣ държави или движения: Иванко, Славъ и Момчило. Подробноститѣ на тѣхнитѣ сѫдбини сѫ добрѣ познати и заради това ние тука ще попригледнемъ само къмъ нѣкои географически фактове.

Болѣринъ *Иванко,* убиецътъ на царя Асѣна I, нáй-напрѣдъ е билъ византийский управитель на Пловдивъ и на крѣпоститѣ покрай родопското подножие. За него приказва лѣтописецъ Никита Акоминатъ, който като бивший управитель въ Пловдивъ добрѣ е билъ запознатъ съ тия мѣстности, какъ вече тогава градилъ нови (νεουργεῖν) крѣпости

---

1) Акрополита стр. 77 (Ватацевъ управитель въ Ахридосъ).

2) Сѫщий стр. 114.

и градовце на згодни мѣста, какъ събиралъ български войници и какъ отдалечавалъ Гърцитѣ отъ себе си. Слѣдъ самото възстание главната му крѣпость е билъ Кричимъ. Византийский пълководецъ Камицесъ нáй-напрѣдъ ударилъ на неѭ, и слѣдъ упорита борба ѭ превзелъ, но послѣ самъ билъ уловенъ отъ Иванка между Ватрахокастронъ и Баткунъ. Слѣдъ това цѣлитѣ Родопи до Мосинополъ, до Авдира и Ксантия и до планината Пангеосъ (въ Сѣрско) и съ Смолянската область минѫли въ рѫцѣтѣ на Иванка. Еднородцитѣ (ὁμογενεῖς) на драго сърдце се присъединявали къмъ него. Споредъ разказа на Никита, при своитѣ угощения давалъ да колятъ уловени Гърци за пò-голѣма тържественность. Нáй-подирѣ царь Алексий III самъ тръгнѫлъ срѣщу него, превзелъ Станимака и нѣйдѣ въ околноститѣ ѝ заробилъ Иванка съ измама, като го прелъстилъ съ клетви и даже съ испращание едно евангелие, да дойде на едно свиждание (1199).

Деспотъ *Славъ* е билъ най-напрѣдъ управитель на родопскитѣ предѣли въ името на своятъ уйчо, царя Калояна. Слѣдъ смъртьта му (1207) е ималъ неприятелство съ братовчеда си царя Борила, който се възкачилъ на търновский престолъ. Споредъ латинский лѣтописецъ Henri de Valenciennes причината на това неприятелство е била тя, че Борилъ е искалъ да вземе Славовата земя, но Славъ се въспротивилъ на това и отнемалъ на царя крѣпости, хора и приятели. Слѣдъ нещастното за Борила сражение при Пловдивъ (1208) латинский царь Генрихъ се срѣщнѫлъ съ Слава на Кричимъ, гдѣто, види се, му било сѣдалището, и послѣ е ималъ преговори съ него въ втората му крѣпость Станимака. Славъ послѣ това презъ зимата се оженилъ въ Цариградъ съ една незаконна дъщеря на Генриха и станѫлъ съюзникъ на Латинитѣ. Споредъ Акрополита той държалъ и Мелникъ и предѣлитѣ на Ахридóсъ. Още въ 1228 год. споменва се „всичката земя на Слава“ (totam terram de Sclave) между земитѣ, подвластни на латинското царство. Живѣлъ е вѣ-

роятно до 1230 г., до битката при Клокотница, и женилъ *се вторий* пѫть за една роднина на епирския владѣтель Теодоръ Комнинъ, отъ фамилията на Петралифа. Послѣ се подчинилъ на Асѣна II и споменва се между цариетѣ и тѣхнитѣ роднини и въ българскитѣ поменници.[1]) Името на този почти независимъ български господарь е останѫло свързано съ Родопитѣ за дълги врѣмена. Още въ 16 вѣкъ Родопитѣ се викали български *Славиеви гори*. Константинъ Философъ въ своето животописание на сърбский деспотъ Стефанъ Лазаревичъ (съчинено 1431 г.) приказва, какъ султанъ Муса 1410 г. въ борбата противъ брата си Сулеймана проводилъ единъ войвода, който **прошьдь Славиіевы горы рєчєныє** ударилъ на „Филипповъ градъ“ (Пловдивъ) и го превзелъ, и какъ сѫщий Муса 1412 г. тръгнѫлъ отъ Солунъ **Славиіевыими горами** на **Андриꙗновь градь** (Одринъ). А *пѫтникъ* Враничичъ още 1553 г. чулъ и си записалъ, че планинитѣ на югъ отъ Пловдивското поле се викали „Zlavievi gori.“[2])

Найголѣма слава въ народната паметъ си е приобрѣлъ *Момчило* войвода. Всичката му история има си зрѣлището въ Родопитѣ и родопското приморие. Споредъ Кантакузина той билъ родомъ Българинъ, но като го испѫдили отъ България заради разбойничества и грабежи, постѫпилъ на византийска военна служба, ами и тамъ правилъ само главоболие на пограничнитѣ византийски началници край българската граница, защото си позволявалъ лошавини оттатъкъ границата, макаръ че имало миръ. Когато найподирѣ искали да го накажѫтъ, отишелъ къмъ Сърбитѣ и останѫлъ тамъ доста врѣме. Послѣ е постѫпилъ въ войската на царя Кантакузина. Когато Кантакузинъ ударилъ на Периторъ при морето, защищаванъ отъ привърженни-

---

[1]) Villehardouin ed. Wailly p. 309, 331 Акрополита стр. 42. Ср. Бълг. История стр. 327.

[2]) Константинъ Философъ изд. Ягича, Гласникъ томъ 42 стр. 299, 306. Verantius изд. на Венгерската академия I, 331.

цитѣ на другий царь Іоанъ V Палеологъ, между обсадата меропскитѣ крѣпости и села доброволно се му подчинили, като сѫ били и пó-напрѣдъ служили подъ неговитѣ заповѣди, когато е билъ още „великий доместикосъ“ (военачалникъ). Сѫщеврѣменно сѫ поискали отъ него управитель. Кантакузинъ проводилъ Момчила, вече защото е билъ тѣхенъ еднородецъ (ὁμόφυλος). Момчило въ меропскитѣ села събралъ една войска отъ 300 конни и 5000 пѣши[1]), но съ тази сила само кратко врѣме е спомагалъ на господаря си; като „станѫлъ голѣмъ“ и прочутъ, направилъ се независимъ, слѣзнѫлъ въ приморието, изгорѣлъ при Авдира корабитѣ на турскитѣ Кантакузинови съюзници отъ Анатолия и ненадѣйно нападнѫлъ самаго царя между развалинитѣ на Мосинополъ, тъй щото Гърцитѣ едвамъ сполучили да се оттеглять въ близката Кумуцена (Гюмюрджина). Съ това още пó-вече се прочулъ, като опитенъ въ войната и почти непобѣдимъ, и удостоилъ се отъ Кантакузина, който искалъ да се отърве отъ неговото неприятелство, даже съ севастократорската титла. За сѣдалището си избралъ Ксантия, единъ старински градъ при прохода, гдѣто слиза пѫтя отъ горнята Арда, отъ меропскитѣ предѣли, долу въ крайморската равнина. Найподирѣ Кантакузинъ съ помощьта на турския си съюзникъ Омаръ-бегъ, владѣтель на Смирна, разбилъ Момчила подъ стѣнитѣ на Периторъ (1345). Момчило юнашки погинѫлъ въ борбата. Кантакузинъ слѣдъ това тръгнѫлъ на Ксантия. Ксантийцитѣ, който сѫ биле участвували въ походитѣ на родопский севастократоръ, се предали. Къмъ жената на Момчила, която е била отъ България, Кантакузинъ се отнесълъ съвсѣмъ великодушно; заповѣдалъ, да ѝ се неотнема нищо и оставилъ ѝ на воля, да си остане съ всичкия свой имотъ въ ромейската земя или да се завърне въ отечеството си, но тя е предпочела послѣдното. Вече отъ думитѣ на найблизкия и най-вѣрния

[1]) Никифоръ Григорасъ II 702 говори само за 2000 души отбрана конница, Българе и Сърби, готови да умрѫтъ за своятъ юначенъ войвода.

свидѣтель, самия Кантакузинъ, и отъ съчинението на съврѣменния Никифоръ Григорасъ се види, какво голѣмо впечатлѣние е направила въ онова врѣме личностьта на Момчила съ ненадѣйното си въздигание и съ бързата си юнашка кончина. Това впечатление заягкнѫло е въ народната поезия, въ българский и сърбский народенъ епосъ, и въ него живѣе и до днесъ.[1])

Освѣнъ Българе имало въ Родопитѣ, както и сега, номадически Власи. За тѣхъ намираме едно свѣдѣние сѫщо у Кантакузина. Когато въ борбата на двамата Андрониковци „стратигъ“ (управитель) на Родопитѣ Андроникъ Палеологъ преминѫлъ отъ младия царь къмъ стария (1322), затворилъ едного Влаха отъ номадическитѣ пастири, на име *Шарбана*, и далъ да го жигосатъ въ лицето.[2]) Но Шарбанъ побѣгнѫлъ изъ тъмницата, събралъ чети на легко въорѫжени номадически пастири и провъзгласилъ се въ полза на младия царь. Гражданетѣ въ родопскитѣ крѣпости (οἱ ἐν ταῖς πόλεσι) се уплашили отъ това движение на селенитѣ (ἀγρόται), затворили стратига и преминѫли къмъ младий Андроникъ. Шарбанъ самъ отишелъ при младия царь и за голѣмо очудвание на Гърцитѣ го молилъ на колѣнѣ, да прости на стратига вината му. Освѣнъ този любопитенъ епизодъ има и други дири на старо постоянно влашко население; на лѣвий брѣгъ на Места нѣкои български, сега помашки села иматъ влашки названия, като *Си́нгуръ* (влашки са́мъ; срѣща се и като лично име), *Кр̀булъ*.

Въ византийското врѣме имало въ Ахридо́съ вече въ 11 вѣкъ и *Турци*[3]). Такива турски колонии, взети отъ анатолскитѣ Селджуци съ военна цѣль и покръстени, сѫ били населени на нѣколко мѣста, като около Солунъ така на-

---

[1]) Вижь Дринова въ Пер. Спис. IV, 146—149.

[2]) Ἕνα δὲ τῶν ἀπὸ τοῦ Δακικοῦ γένους νομάδα Συρμπάνον ὀνομασμένον. Кантакузинъ I, 146.

[3]) Τῶν περὶ τὴν Ἀχριδῶ οἰκούντων Τούρκων. Анна Комнина I, 199. Вече Тафелъ тълкувалъ това мѣсто за Родопитѣ, а не за Охридъ.

реченитѣ Вардариоти, които сѫ имали и особенъ владика, или други около Верреа (Стара Загора), които сѫ заварили кръстоносцитѣ 1189 г. Отъ тия християнски Турци, населявани отъ византийскитѣ императори, мислѭ, произлизатъ нинѣшнитѣ *Сургучи* около Одринъ, християне, който говорѭтъ турски.[1])

Слѣдъ турското завоевание сѫ станѫли голѣми промѣнѣния въ Родопитѣ. Едно отъ найважнитѣ е приеманието на ислама отъ една твърдѣ голѣма часть на българскитѣ планинци. Землище, по което сега сѫ распространени Помацитѣ, е твърдѣ значително: единъ широкъ поясъ, който се простира отъ Пловдивъ до Солунъ, отъ срѣдньото течение на рѣката Арда чакъ до македонский Вардаръ. Въ него влизатъ предѣлитѣ Рупчосъ, Ахѫръ-Челеби, Доспатскитѣ планини, Чепино, Неврокопско, Разложско, и една голѣма часть на срѣднята Македония, Джумайско, Пиянешко, Малешевско, Тиквешко, Кукушко, Моглена и пр.

За българската история много е важенъ въпросътъ, кога е станѫло потурчванието на тия Българе. Има свѣдѣния, които ни каратъ да вѣрваме, че това се случило доста отъ давна, но никакъ не веднага слѣдъ падението на старитѣ християнски държави. Наистина, при самото завоевание е имало много случае на доброволно потурчавание, но това, види се, никѫдѣ не е било общо. Іоасафъ Бдинский приказва, че слѣдъ превзиманието на Търново мнозина сѫ преминѫли къмъ Мохамедовата вѣра, или, каже, отъ страхъ или прелъщени съ ласкания или отъ надѣжда за придобивание почести и имоти или на́й-подирѣ отъ простота.[2]) Цамблакъ разказва, че патриархъ Евтимий, като е живѣлъ слѣдъ падението на царството въ Тракия въ заточение, съ своитѣ проповѣди е сполучилъ, щото мнозина отбѣгвали не самоереситѣ, но и „саракинскаго нечестіа

[1]) За *куманското* происхождение на черноморскитѣ Гагаузи мислѭ да проговорѭ въ една особна статия.

[2]) Пер. Списание I (1882) 44.

тмы".[1]) А отъ друга страна знаемъ на пр. отъ Владислава грамматика (1469), че въ него врѣме въ Крупникъ (при р. Струма) сѣдѣлъ още владика, когато въ нашитѣ денье селото отдавна е чисто помашко. Български пó-нови лѣтописни бѣлѣжки[2]) отнасятъ потурчванието на „Доспатъ планина, Чепина, Крупникъ, Кочани" въ врѣмето на султана Селима I (1512—1519), едно нѣщо, което съмъ чулъ нѣколко пѫти и отъ устнитѣ приказки на тракийскитѣ Българе. Захариевъ, безъ да опредѣля отъ кѫдѣ е почерпилъ своето свѣдѣние, отнася приеманието на ислама отъ родопскитѣ Помаци въ деньетѣ на царя Баязида II, въ 1495 год.[3]). А отъ Г-на Славейкова съмъ се научилъ, че въ грѫцкий Бачковский мънастирь (на югъ отъ Станимака) имало преди много години единъ поменикъ, отъ който се виждало, въ коя година кое отъ сегашнитѣ помашки села въ близкий Рупчосъ е престанѫло да дохажда въ мънастиря, слѣдователно че това приемание на ислама е било постѫпенно. Самитѣ родопски Помаци иматъ за това събитие само тъмни предания. Тѣ приказватъ, че потурчванието не е било на сѫдѣ сѫщеврѣменно. Въ западнитѣ планини нáй-напрѣдъ се потурчилъ ужъ Доспадъ, послѣ Наиплии, Девленъ и тамкашнитѣ села и нáй-послѣ Чепино. Това послѣдньото се потвърждава отъ нѣкои писменни свидѣтелства. Чепинци иматъ една *санѫр-ламѫ* за своитѣ межди, издадена при потурчванието имъ, съ една дата, която показва, че това е станѫло преди 227 (арабски) години. То напълно се посрѣща съ познатия българский записъ, напечатанъ у Захариева, споредъ който това събитие се случило въ врѣме на султана Мохаммеда IV и на великий му везиринъ Мохаммедъ Кюприли (1656—1661).[4])

---

[1]) Житие на Евтимия, Гласникъ 31, стр. 288.

[2]) Ср. Период. Спис. VII стр. 9.

[3]) Захариевъ 74.

[4]) Захариевъ 67. Г-нъ Славейковъ е распитвалъ въ Бѣлово за този записъ и е издирилъ, че той е съвършенно истински, само че у Захариева езика е малко поизмѣнѣнъ.

Неподлежи почти на никакво съмнѣние, че потурчването на Родопитѣ се е наченжло въ врѣмето, когато борбата противъ християнскитѣ държави на полуострова е била вече довършена и когато Турцитѣ сж били неоспорими господари на цѣлия полуостровъ. А това начало е било въ врѣмената на Баязида II и на Селима I, когато се е потурчила черквата на св. Димитрий въ Солунъ (1499) или митрополията на св. Георгий въ София,[1]) когато на християнетѣ се отнемали всичкитѣ каменни богослужебни здания и се оставяли само дървени черквици и когато жестокий Селимъ I споредъ самитѣ турски свѣдѣния си наумилъ да истреби или да потурчи всичката рая.[2]) Послѣ това ислама се е распространявалъ по Родопитѣ още въ 17 вѣкъ, когато Мохаммедъ IV дохаждалъ на ловъ на „Деспотъ-яйласж“.

Има едно обстоятелство, което вѣроятно е имало голѣмо влияние върху распространението на ислама тъкмо по Родопитѣ и по источната Македония. То е дохождането на едно множество анадолски Турци. Стария Ахридóсъ, сирѣчь Султанъ-Ери съ долнята долина на Арда, както и Хаскюйско и приморската равнина сж сега единъ горѣ долу турски предѣлъ. Но не сж биле тие Турци, постоянно заселени по селата, които сж повлияли тъй силно на българскитѣ планинци, живущи на западъ отъ тѣхъ. Тамъ въ западната часть на Родопитѣ нѣма почти никакви пóзначителни османски колонии, освѣнъ нѣколко градове (Пещера, Неврокопъ и пр.), а постоянното население до днесъ е чисто българско. Но тамъ сж се движили воинственнитѣ турски пастири, до сега познати подъ името *Коняри* или *Юрýци,* които толкозъ много се споменватъ въ устнитѣ

---

[1]) Период. Спис. VII стр. 119 бѣл. — Tafel, de Thessalonica eiusque agro, Berolini 1836 р. 133 знае, че черквата св. Димитръ около 1480 е била още въ ржцѣтѣ на християнетѣ, но за потурчването ѝ не е издирилъ нищо. Г. 1499 иматъ сърбскитѣ лѣтописи: Шафарикъ, Památky стр. 82.

[2]) Hammer, Осм. история, фр. прев. IV 364.

предания на доспадскитѣ Помаци. Вече преди преминаването си въ Европа Турцитѣ сѫ живѣли по Мала Азия отчасти като номадически пастири, които зимѣ ходили по крайбрѣжията, лѣтѣ по височинитѣ.[1]) Слѣдъ завоеванието на европейскитѣ земи тѣ сѫ наченѫли да дохождатъ въ Тракия и Македония, да зимуватъ при морето отъ Еносъ до Солунъ и да лѣтуватъ по Родопитѣ и по разни македонски планини. До днеска има тука двойни номадически пастири, християнски Власи, старожили на полуострова, и мусулмански Турци. Селата на турскитѣ пастири, заедно съ зимовищата имъ, се намиратъ около Гюмюрджина, отъ Сѣръ до Кукушъ и Солунъ, въ Моглена и пр. Името Коняри ми тълкувахѫ нѣкои отъ турското *коюнъ* (овца), други отъ българското *конь,* но види се, че то происхожда отъ анадолския градъ Конié (Иконионъ), който лежи срѣдъ голѣмитѣ равнини на вѫтрѣшната Мала Азия. Тѣ сами не допущатъ да се наричатъ съ това име, а се зовѫтъ *Юруци* (отъ *юрюмекъ,* ходѫ). Говорѭтъ турски съ едно нарѣчие по нѣщо отдѣлно отъ обикновенния османский езикъ. За врѣмето, кога сѫ дошли на Балканский полуостровъ, нѣма точни свѣдѣния. Пѫтешественникъ Ханъ е чулъ въ Македония, че това е станѫло преди 300 — 350 години, слѣдователно въ началото на 16 столѣтие, и прибавя, че споредъ мѣстнитѣ предания въ Македония много християне сѫ приемали исламътъ, за да се отърватъ отъ притѣсненията на новитѣ гостье, на пр. въ Моглена.[2]) Менѣ ми разказвахѫ, че тия Коняри сѫ дохождали въ южна Македония постѫпенно, нѣкои преди 200 години и пó-вече, нѣкои сега преди 50. Диритѣ имъ отиватъ доста далеко на сѣверъ. Въ Осоговскитѣ планини при Кюстендилъ ми показахѫ „Юручки гробица", едно множество стоящи камънье върху една висока поляна, остатъкъ отъ нѣкое юрушко лѣтовище. На родопскитѣ „яйли" (Помацитѣ турското *яйлá,*

[1]) На пр. въ Витиния 1328: Кантакузинъ I 341.

[2]) Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867 p. 261.

пасбище, казватъ български *пла́нина,* а гориститѣ планини наричатъ съ една турска дума *балка́нъ)* има пълно предания, отъ които се вижда, че тия мусулмански пастири сѫ биле единъ пѫть доста многочисленни и влиятелни. На Доспадъ, между Батакъ и Неврокопъ, приказватъ, че „Койнаритѣ“ единъ пѫть сѫ броили тука даже до 70000 „оджаци“ и сѫ имали колиби, распилѣни на десеть часа пѫть, въ които испърво сѫ и зимували, но послѣ сѫ видѣли, че планинската зима е много остра, и сѫ наченѫли да слизатъ на зимовище при морето, въ Солунско.[1]) Сега дохаждатъ въ съвсѣмъ малко число и пасѫтъ своитѣ конье и овце тукъ-тамѣ и близу до румелийската граница. Отъ Помацитѣ съмъ чулъ, че въ Солунъ имало една махала Карлъкъ-махалеси, наречена отъ Коняритѣ, които лѣтували на Карлъкъ-планина между Доспадъ и Батакъ. Единъ траенъ споменъ е оставило боравението на Коняритѣ въ географическитѣ названия. Онова множество турски имена на върховетѣ, което се вижда забѣлѣжено на картитѣ отъ Одринско и Димотишко чакъ до изворитѣ на Искъръ и даже и по Перинъ-планина, никакъ не е помѣстено по нѣкое недоумѣние на научнитѣ пѫтници (Викенела и др.). Тия имена се употрѣбяватъ отъ Турци и Българе безъ разлика и сѫ остатъкъ отъ турскитѣ пастири. Карлъ́къ, Мусалла́, Гьол-тепе́ и други видни върхове сега нѣматъ българско име, а само турско, дадено отъ Юруцитѣ.

Забѣлѣжително е, че край българскитѣ мусулмане има и гърцки. Голѣмото село Лялово (90 кѫщи) на югъ отъ Неврокопъ е населено отъ мусулмански Гърци, а нѣкои

---

[1]) Числото на 70.000, разбира се, много и премного е увеличено. Marsigli, Stato militare dell' imperio ottomano, Amsterdam 1732 p. 129 полага въ описа на турскитѣ военни сили числото на всичкитѣ Юруци, единъ ужъ номадический пастирский народъ, споредъ турски свѣдѣния на 1702 семейства, които испращали 298 войника. Седемтѣхъ имъ бегове споредъ него сѫ били въ Виза, Ямболъ, Текирдагъ (Родосто), Солунъ (400 сем.), „Aghra, Cogiak, Nalauchen“ (?). Riccaut, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman, Amsterdam 1672 p. 612 счита „Юруклеръ“ даже само на 1294 семейства.

Помаци сѫ ми разказвали, че и жителитѣ на други двѣ близки села Ловникъ и Корникъ сѫ били испърво сѫщо Гърци, а като сѫ станѫли мусулмане, сѫ се побългарили и се приподобили къмъ сѫсѣднитѣ имъ български поклонници на ислама.

Слѣдъ тия исторически бѣлѣжки върху минѫлото на Родопитѣ врѣме е, да се върнемъ пáкъ къмъ нашето пѫтувание. Не съмъ влизалъ въ Рупчосъ или даже презъ границата въ Ахѫръ-Челеби или Доспадъ, а съмъ минѫлъ само покрай сѣверното подножие, гдѣто лежи цѣлъ единъ редъ любопитни стари градища.

Отъ Пловдивъ нáй-напрѣдъ посѣтихъ *Станимака*. Върви се 15 километра къмъ юго-истокъ по една сълнечна равнина между пуститѣ сега чалтици (оризови нивя). Окото на пѫтника се занимава съ погледа на планината, която тука е украсена съ единъ редъ бѣли мънастири и цвѣтущи села. За тѣхъ ще споменѫ само едно нѣщо, което Дубровчанинъ Лукаричъ забѣлѣжва за *Марково*. Казва, че султанъ Баязидъ II подарилъ на Исмаилъ-оглу, послѣдния селджукский князъ на Синопе, село Марково, че потомцитѣ на тоя владѣтель още тамъ държали старото си име и че той самъ (на края на 16 вѣкъ), като е дохаждалъ въ Пловдивъ, се запозналъ съ братия Селгиметъ (?) и Смаилъ, които сѫ живѣли, каже, съ пó-добри обичаи отъ колкото другитѣ „варвари“.[1]) Тази фамилия на синопския Смаилъ-бегъ сѫществува въ Пловдивъ и до днесъ и още си държи своятъ *мютевелликъ* въ село Марково; забѣлѣжителното въ неѭ е това, че на челото на рода стои не бащата, а едно лице избрано отъ всичкитѣ мѫжки роднини.

Станимака лежи до самия входъ въ планинитѣ, тамъ гдѣто *Чепелáрската ря'ка* излиза отъ единъ тѣсенъ проходъ вънъ въ полето. Тя е единъ голѣмъ градъ, съ 1918 кѫщи

[1]) Luccari, Annali di Ragusa (1605) p. 106.

и 9425 жители, 6819 Гръци, 1852 Българе и 703 Турци.[1]) Източната махала се вика *Ампело.*[2]) Между населението преобладава гърцкиятъ елементъ. Произвожданието вино и ракия и търговията съ тия пития сѫ главнитѣ занятия на жителитѣ. Наоколо по скалитѣ стои едно множество оброчища, малки каменни параклиси (св. Илия, св. Георги и пр.). Лѣтната жега се умирява отъ *вечерни̂къ* (и гърцки вечéрникосъ), единъ вѣтъръ, който отъ 6 часа слѣдъ пладнѣ до 8 часа заранъта вѣе отъ планината. Него има и въ всичкитѣ други тѣсни долини, които отъ Родопитѣ се спущатъ на сѣверъ въ полето. Физическата му причина лесно се обяснява: топлия въздухъ, който денемъ се згрява надъ полето, на вечерь се дига на горѣ и на мѣстото му слиза пó-студения въздухъ отъ планината — сѫщото явление, което на сѫдѣ се срѣща при морскитѣ крайбрѣжия, гдѣто на вечерь топлия земский въздухъ и пó-хладния морский се изравняватъ съ единъ вѣтрецъ (brise), който се дига отъ морето.

Долината, стѣснена между страшно стърми голи скалини, представлява единъ любопитенъ погледъ въ планинитѣ. Нáй-назадъ въздига се на лѣвия брѣгъ едно старо градище. Има до него половинъ часъ или до 2 километра пѫть[3]) и то много лошъ пѫть, единъ видъ стълба, пó-згодна за мулета и магарета, отъ колкото за човѣци и коне. Градището (130 метра надъ Станимака) стои на единъ уединенъ високъ острогъ между пѫтеката и дълбоката провала на рѣката. На около се виждатъ голи стърмнини, тукъ тамѣ разрѣзани отъ коритата на долчинитѣ. На сѣверъ съглежда се Станимака съ червенитѣ ѝ стрѣхи, задъ нея полето (Пловдивъ е закритъ) и нáй-далеко Стара-планина

[1]) Официялна статистика на Ист. Румелийското население. Пловдивъ 1880, стр. 14.

[2]) Въ Бълг. История (Одесско изд.) стр. 745 погрѣшно турихъ А. като особно село.

[3]) Близу 2000 метра по подометра, който носихъ съ себеси за мѣрение малки разстояния.

съ Гюмрукчалъ и Сопотскитѣ върхове. На югъ погледа иде може би единъ часъ далеко. Тамъ има покрай рѣката и на терраси, съ трудъ размѣстени по каменититѣ скали, още нѣщо лозя, но по́-горѣ се вижда само дива природа, голѣми гори, буки и *чамлѫкъ* (борове); само тукъ-тамѣ се жълтѣѭтъ снопитѣ на нѣкое уединено нивице. Въ тая посока се дохажда за 3 часа въ Бачковский мънастирь, въ единъ день, все́ край сѫщата рѣка, въ Чепелари, централното село на Рупчоската околия, въ 20 часа въ Ахѫръ-Челеби, въ 3—4 денье въ Гюмюрджина.

Самата крѣпость е отъ ония, които сѫ могли да зарадватъ сърцето на единъ срѣдовѣковний рицарь или болѣринъ: преди изобрѣтението на огнестрѣлното орѫжие едно мѣсто непристѫпно и непобѣдимо. Върху една гладка скалина, на западъ къмъ пѫтя до 30 метра висока и почти наклонена на напрѣдъ, стоятъ стѣнитѣ на единъ четвероѫгъленъ кастеллъ, съградени отъ грубо, нетесано камънье. Отъ тая страна нѣма пристѫпъ. Трѣба да се мине по една тѣсна пѫтечка около една отдѣлна кула, която е стояла при южната страна, за да се дойде на тѣсния дворъ, който лежи между високото градище и провалата на рѣката. Отъ тамъ можешъ да се качишъ между търнье, храстье, счупени тухли и камънье горѣ въ крѣпостта; но менъ ми се маеше главата отъ слънцето и заради това се отказахъ отъ желанието да се катерѫ горѣ въ самото орлово гнѣздо. На сѣверна страна стои подъ скалата, вѫтрѣ въ укрѣпленията на градището, една стара черква, сега пуста, наречена у Гърцитѣ ἡ Παναγία τοῦ Καλέ. Основитѣ на зданието, което е 23 раскраче дълго, стоятъ на скалата. Долу има единъ като подрумъ и надъ него стои черквата, единъ хубавъ паметникъ на византийската архитектура, съграденъ отъ плоски тухли и правилно притесано камънье (всѣкога 3 реда тухли и 3 реда камънье). Надъ западнитѣ врати имало единъ видъ камбанария; кубето на срѣдата е провалено, но апсидата, обърнѫта къмъ рѣката, си стои. Отъ вънъ

и отъ вжтрѣ има старъ живописъ съ гръцки надписи (прокопиос, ефимиа), но очитѣ на лицата сж искъртени отъ Турцитѣ. Никждѣ нѣма надписъ, за да ни развѣщѣе, отъ кого и кога е билъ граденъ този храмъ, който сега доста лесно би могълъ да се възобнови, но мислж, че той не ще бжде пó-старъ отъ врѣмето на Комнинитѣ.

Въ това градище е имало още единъ паметникъ и то български паметникъ, но менѣ ми се паднжла скърбната участь, да намѣрж, че тази старина сега слѣдъ освобождението на България е била унищожена отъ една безбожна ржка. Съ собственнитѣ очи се увѣрихъ, до кждѣ може да стигне гръцкиятъ фанатизмъ въ борбата срѣщу българщината. На 21 юлий (1883) слѣдъ пладнѣ отидохъ да видж „калето“. Съ мене бѣхж станимашкий околийский началникъ г-нъ Куртовичъ, полицейский коммисаръ г-нъ Топузовъ, г-нъ Иванчо Чомаковъ отъ Пловдивъ, г-нъ учитель Мишевъ и нѣколко български ученици. Искахж преди всичко да ми покажжтъ стария надписъ отъ царя Асѣна, който впрочемъ въ научната литература вече отколѣ е познатъ. Той бѣше втесанъ въ скалата отдолу подъ основитѣ на крѣпостта отъ южната ѝ страна на едно високо мѣсто, до което обаче можеше да се излѣзе по стърмото камънье. Но надписа бѣше заличенъ. Познавахж се само мѣстата на редоветѣ му, които отъ далеко се бѣлѣехж върху възчерната скала. Нáй-напрѣдъ помислихме, че е замазанъ съ варъ, но послѣ се увѣрихме, че буквитѣ съвсѣмъ сж уничтожени съ тесла, и то недавно; работата бѣше още прѣсна и дъждъ не бѣше още омилъ бѣлитѣ ѝ слѣди. Въ послѣдньо врѣме бѣхж дохаждали мнозина, да видjтъ тази българска старина. Това, види се, е разгнѣвило нѣкои прекалени гърцки патриоти въ Станимака и тѣ се рѣшили да затриятъ тази диря на българското царствование, спасена въ землището на еллинскиятъ имъ градъ. По скалата се виждахж прѣсно втесани имена на нѣкои гърцки младежи; моитѣ другари ги заподозрихж, че сжщата тѣхна тесла е свършила и онова

черно дѣло, може би двѣ три недѣли преди нашето дохаждание.[1])

Надписътъ е познатъ. Едно изображение е съхранилъ единъ старъ пѫтникъ, който го начърталъ, безъ да знае, какво значи тая старина. Французский лѣкарь Paul Lucas, който по заповѣдь на краля Людовика XIV е предприелъ нѣколко научни пѫтешествия на истокъ, въ 1706 г. презъ юния минѫлъ отъ Пловдивъ презъ долината на горнята Арда за Драма и Сѣръ. Единъ половинъ часъ отъ Станимака е видѣлъ развалинитѣ на една силна крѣпость съ една хубава черква отъ страна. „На една друга страна, пише, съгледахъ върху скалата единъ надписъ, буквитѣ на който ми се струвахѫ нáй-повече като нѣщо съвсѣмъ особно. Жителитѣ на страната вѣрватъ въ простотията си, че този надписъ съдържава тайната на камъка на мѫдрецитѣ. Когато видѣхѫ, че го преписвамъ, дойдохѫ много лица, които искахѫ да ги научѫ, какъ се прави злато". Люка не е знаялъ, какво казва надписа, за който тогавашнитѣ Станимакалии сѫ мислѣли, че съдържава таинственни алхимически указания за правение злато, но помѣстилъ единъ чертежъ отъ него въ пѫтописанието си.[2]) Отъ словѣнскитѣ учени го намѣрилъ въ книгата на Люка и го прочелъ П. И. Шафарикъ.[3]) Въ нáй-послѣдньо врѣме надписа отново билъ преписванъ и напечатанъ въ „Гайдата" на Славейкова и въ „Марица".[4]) Споредъ сравнението преписа на Люка съ тия копии той бѣше написанъ въ де-

---

[1]) Отъ „Московскія Вѣдомости" 1884 No. 4 научавамъ се, че г-нъ В. В. Качановски, който е пѫтувалъ тука нѣколко недѣли преди мене, още видѣлъ този надписъ на Асѣна II. „Замѣчательно что надписъ эта носитъ слѣды весьма свѣжей, преднамѣренной порчи какимъ то тупымъ орудіемъ, оказавшимся однако безсильнымъ скрыть для археолога важныя для него начертанія". Споредъ това вандалската работа тогава бѣше едвамъ наченѫта съ нѣкои скромни опитвания, които послѣ се продължавахѫ до пълното истъргание на надписа.

[2]) Paul Lucas, Voyage dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, Paris 1710 (нѣм. Hannover 1715) надписъ No. 46.

[3]) Šafařík, Památky jihoslovanského písemnictví, 2 изд. стр. 94.

[4]) Гайда 1864, 8 Юний (I бр. 23 стр. 182). Марица бр. 275, 7 Апр. 1881.

ветъ редове съ слова грубо изтесани и помежду си свързани, които се четохѫ така:

† Вл҄ѣт: ѕѱ: лд
инд ѣ҃ѡ въздви
женъи цр: асѣнь
блъгаромь. игрък
омь. таже и прочим
ъ странамь. постав
и алексѣ севаста
и ѕизда сеигра
дъ:

Смисъла е както слѣдва: **В лѣт(о) .ѕѱлд. инд(икта) .д. б(ог)ѡ(мь) въздвиженъи ц(а)р(ь) Асѣнь Блъгаромь и Гръкомь, та же и прочимъ странамь постави Алексѣ севаста и ѕизда сеи градъ.** Годината 6739 отъ сътворение мира по византийското лѣточисление се пада отъ 1 септемврий 1230 до 1 септемврий 1231, и на истина имаше индиктионъ 4. На пролѣтъ 1230 царь Асѣнъ II, както е познато, разбилъ епирский деспотъ Тодоръ Комнинъ при селото Клокотница, сега Семизче, между Пловдивъ и Одринъ, и завоевалъ всичката страна до Солунъ и Драчь. Въ това врѣме назначилъ „Алексѣ севаста“ (който едвамь може да се счита за едно лице съ Александра севастократора, брата царева), види се, за управитель на тие мѣста и „дзиздалъ градъ“ на Станимака, сирѣчь възобновилъ и укрѣпилъ старото градище на Иванка и на Слава.

Попъ Константинъ въ своето описание на Пловдивската епархия отъ 1819 год. казва, че тази развалина едно врѣме се наричала Πετριτσός и прибавя, че мънастирската черква въ Бачково се зовѣла θεοτόκου τῆς Πετριτσονιτίσσης. Слѣдователно старото име на крѣпостьта е било ужъ *Петричъ.* У Анна Комнина въ животописание на царя Алексия I (1084—1118) двапѫти се споменва една крѣпость Περιτζός, но и двѣтѣ свѣдѣния показватъ, че тя трѣба да се търси

нѣйдѣ до Срѣдецъ и че не е сѫща съ онова родопско градище.[1]) Въпросъ е, да ли оня Петричъ на попа Константина е Станимашкото кале или нѣкое укрѣпление при самия Бачковский мънастиръ, едно нѣщо, което може да се рѣши само съ разгледвание на старитѣ за сега непристѫпни мънастирски книги.

Бачковский мънастирь лежи, както споменѫхме вече по-горѣ, три часа отъ Станимака на югъ въ сѫщата долина, на пѫть за Ахѫръ-Челеби и Ксантия. Името си има отъ едно близко село Бачково (167 кѫщи). За основанието му се намиратъ подробни свѣдѣния въ книжката на попа Константина. Основали го двама братия Грузинци въ врѣме на царя Алексия Компина, споменвани и отъ съврѣменната Анна Комнина, членове на фамилията *Вакурани*, погърчено Πακουριανός, севастъ и „великий доместикъ“ (пълководецъ) Григорий и великий „магистръ“ на источнитѣ провинции Апаснось въ година 1084 (6592 инд. 7), съ единъ царский хрисовулъ (διὰ χρυσοβούλλων βασιλικῶν). Мънастира отъ нихъ билъ снабденъ съ великолѣпни имущества: всичкитѣ мѣста отъ Стенимахосъ чакъ до Ксантия и Перитеорионъ, послѣ земи въ Кесарополъ (Неврокопъ), въ Сѣръ и до Солунъ едно село, наречено Πριλόγκιον. Освѣнъ това отъ тѣхно врѣме е имало въ мънастира единъ старъ типикъ на кожа, писанъ на три езици, гърцки, грузински и арменски.[2]) Нѣма съмнѣние, че Константинъ въ 1819 г. е видѣлъ хрисовулътъ и типикътъ, и че и двѣтѣ старини, може би съ други ръкописи,

[1]) Походъ срѣщу Куманитѣ, презъ Филиппополь καὶ εἰς τὸν λεγόμενον Περιτζὸν καὶ Τριάδιτζαν на Нишъ и Браничево. Анна Комн. изд. Пар. 449. Диогенъ искалъ да дойде отъ Христополъ (Кавала) ἢ εἰς Πέρνικον (Перникъ въ Радомирско) ἢ εἰς τὸν Περιτζόν. Анна изд. Боннско I, 442.

[2]) Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιπποπόλεως ἢ περιγραφὴ αὐτῆς, συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ αἰδεσιμολογιωτάτου Οἰκονόμου Κυρίου Κωνσταντίνου ἱερέως Φιλιππουπολίτου печ. на разноскитѣ на Пловдивский владика Пайсий въ Виена въ печатницата на Сърбина Дим. Давидовича 1819 (61 стр. съ карта). За съжалѣние нѣмамъ тази рѣдка и забравена книжица при рѫцѣ, а само бѣлѣжки, които си направихъ отъ единъ екземпляръ преди деветь години. За Бачково стр. 54. Ср. Цукаласъ, Περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως (Виена 1851) стр. 60.

сѫществуватъ до днесь. Отъ старо врѣме имаме още три свѣдѣния за този мънастирь отъ грузинско основание. Въ врѣмето на кърстоносний походъ 1189 г. кръстоносцитѣ сѫ превзели крѣпостьта и мънастирь Scribention и игумена, който е билъ родомъ отъ Hibernia (сирѣчъ Hiberia, Ἰβηρία, Грузия), привели къмъ царя Фридриха Барбаросса въ Пловдивъ, който поприказвалъ съ него и го пропуснѫлъ.[1]) Българинъ Константинъ Философъ (1431), като споменва за Станимака, казва, че това мѣсто **„нѣкыихь братѣи тоу живоущиихь, иже бѣше вь врѣмена благочьстивыихь цареи, подьписано и дано светомоу градоу Иеросолимоу“**, което мислѭ, че трѣба да се тълкува не на Станимака а на мънастира, задушие на грузинскитѣ братия.[2]) Лукаричъ забѣлѣжва за царя Іоанна Александра: „неговия ликъ въ природна величина (ritratto al naturale) съмъ видѣлъ въ мънастира св. Мария въ околноститѣ на Станимака (Stanimaca), градъ на Тракия, която сега се казва Романия, отъ новия Римъ, сирѣчъ Цариградъ; тая черква, съградена отъ единъ иверский краль (rè di Hiueria), е била уголѣмена и надарена (accresciuta e bonificata) съ много доходи отъ оня Александръ.“[3]) Слѣдователно царь Александръ, слѣдъ като е превзелъ (1344) Пловдивъ съ близкитѣ родопски предѣли, е станѫлъ благодѣтель на Бачковский мънастирь, и още въ врѣме на Лукарича, кѫдѣ края на 16 вѣкъ, калугеритѣ сѫ го споменвали като подновителя на тѣхната обитель. Че ликътъ на царя Александра сѫществува въ мънастира и до днесь или поне е сѫществувалъ до нашитѣ деньe, това го знаемъ отъ Захариева[4]), та съмъ го чулъ и отъ други лица, които сѫ го видвали въ недавно врѣме. Lucas 1706 г. намѣрилъ въ мънастира „Bascu“ до 100 калугери, едно укрѣплено здание като крѣпость, една черква, възобновена каже отъ царя „Маврикия“, ликъ

[1]) Ansbert ed. Pangerle p. 34. Изд. на Добровски имя Sebention.

[2]) Изд. Ягича, Гласникъ т. 42 стр. 300.

[3]) Luccari, Annali di Ragusa (1605) стр. 52.

[4]) Захариевъ стр. 65.

на Пресв. Богородица, начъртанъ ужъ отъ евангелиста Лука, послѣ едно книгохранилище съ стари ръкописи. Въ найново врѣме, преди 40 години, сѫ били настоятели на мънастира разни коприщенски бегликчии, ликоветѣ на които сѫ исписани по стѣнитѣ на черквата. Тогава можяхѫ да се видѫтъ старинитѣ му, но не се е случилъ нѣкой наученъ пѫтникъ, нито Григоровичъ не го е посѣтилъ. Въ послѣднитѣ години, слѣдъ избухването на гърцко-българската черковна борба, калугеритѣ сѫ наченѫли да затварятъ паметницитѣ си и да отклоняватъ въпроситѣ за тѣхъ съ краткия отговоръ, че такова нѣщо нѣмало. Надѣвахъ се, че въ Бачково ще могѫ да намѣрѭ нѣкакво голѣмо объяснение за срѣдовѣковната география на Родопитѣ, но като чухъ, че и лица снабдени съ препорѫчителни писма отъ гърцкия въ Пловдивъ владика не сѫ могли да видѫтъ старитѣ хрисовули и рѫкописи, отказахъ се отъ посѣщението на мънастира и оставихъ го за други пѫть.[1])

Първия споменъ за *Стенимахосъ* (Στενίμαχος), *Estanemac* на Латинитѣ, „тѣсьно браньство“ споредъ тълкуванието на Константина Философа (отъ στενός и μάχη), се намира въ Бачковский хрисовулъ отъ 1084 г., както разбираме отъ бѣлѣжкитѣ на попа Константина въ неговото отъ насъ често споменѫто описание. Името е византийско и ясно изображава назначението на крѣпостьта, да брани тѣсната и скалистата долина съ пѫтя отъ Пловдивъ къмъ Арда и морето. Вторий пѫтъ чуеме за Стенимахъ у Никита Хонията въ историята на Иванка. Царь Алексий III тръгнѫлъ къмъ Стенимахъ, „въ който бѣхѫ побѣгнѫли много отъ варваритѣ“, та го обсадилъ и приелъ на сила (κατὰ κράτος), види се, слѣдъ една храбра защита отъ страна на Българетѣ. Слѣдъ това Иванко нѣйдѣ на близу е билъ

[1]) Отъ една бѣлѣжка въ „Московскія Вѣдомости“ 1884 № 4 виждамъ, че г-нъ Качановски, като е посѣтилъ мънастиря съ пловдивский гърцкий владика, е сполучилъ да види едно гърцко евангелие отъ 4—5. столѣтие, единъ дълги словѣнски надписъ съ глаголски слова на една чудотворна икона и много рѫкописи словѣнски и грьцки. Бѣлѣжката неспоменва нищо за хрисовулитѣ нито за типикътъ.

уловенъ отъ царя съ измама при едно свиждание. Прочуто е станжло името на крѣпостьта въ врѣме на латинското царство въ Цариградъ. Рицаръ Рение́ де Тритъ отъ белгийската Фландрия въ 1204 г. приелъ Пловдивъ и околнитѣ крѣпости, които до тогава сж били въ византийски ржцѣ. Когато Латинитѣ послѣ се свадили съ българский царь Калоянъ и изгубили голѣмата битка при Одринъ (1205), Рение́ се държалъ съ помощьта на арменскитѣ Павликияне (Popelicans). Но скоро и тѣ го напуснжли и привикали царя Калояна. Рение́, дружината на когото бѣше се разбѣгала, тъй щото му останжли само 15 рицари и едно отдѣление „сержанти“ (ратници), напуснжлъ Пловдивъ, изгорѣлъ при излизанието отъ южнитѣ врата павликиянската махала, която слѣдователно е била тамъ, гдѣто до нинѣ сѣджтъ сегашнитѣ български, католически Павликияне, и се оттеглилъ на Станимака, една твърдиня споредъ Латинитѣ много силна.[1]) Въ крѣпостьта останжлъ до 13 мѣсеци, като е билъ постоянно държанъ въ обсадно положение отъ единъ, каже, много добъръ градецъ, който е лежалъ подъ крѣпостьта — нинѣшната Станимака.[2]) Цариградскитѣ Латини дълго врѣме не сж знаели нищо за участьта на Рениéра. На́й-подирѣ на 28 Юний 1206 царь Генрихъ тръгнжлъ съ една отбрана войска по рѣката Арда горѣ, минжлъ около крѣпостьта Ефремъ и спрѣлъ се подъ града Мънякъ. Отъ тамъ испроводилъ едно отдѣление съ на́й-храбритѣ рицари, между тѣхъ и маршала Вилхардуина (лѣтописеца), и съ една чета Венецияпци, да виджтъ, какво е станжло съ Ренпера. Три денье вървѣли презъ неприятелската земя, догдѣто на 11 юлий съгледали Станимашката крѣпость. Рениеръ стоялъ на стѣнитѣ и двоумилъ се, кои сж тия конници, които слизатъ отъ плани-

---

[1]) Estanemac, qui était un château très fort. Villehardouin ed. Wailly p. 205. Бѣше 3 lieues одъ Пловдивъ (p. 239).

[2]) Une très bonne ville, qui était au pied du château et qui tenait toujours le château assiégé. Сжщий p. 263.

нитѣ, да не сѫ Гръци, които тогава се били сдружили съ Калояна. Вилхардуинъ, който е водилъ авангардата, испроводилъ нѣколко самострѣлци (arbaletriers) къмъ крѣпостьта, да видѫтъ, да ли сѫ Французитѣ още въ неѭ или да ли не сѫ вече давно изгинѫли. Съ огромна радость посрѣщнѫлъ Ренié своитѣ избавители. Войската се расположила въ оня градецъ подъ крѣпостьта и вече на утрѣшний день търгнѫла назадъ, заедно съ Рениера и неговитѣ другари, и въ два денье стигнѫла пáкъ подъ Мънякъ при царя, отъ гдѣто всичкитѣ сѫ се върнѫли на Одринъ.[1]) Напуснѫтата крѣпость е минѫла въ рѫцѣтѣ на Българетѣ. Двѣ години послѣ ѭ намираме въ рѫцѣтѣ на Слава, който при неѭ е ималъ свиждание и преговори съ царя Генриха (1208).[2])

Въ послѣшно врѣме Станимака се споменва не рѣдко. Царь Асѣнъ II, както видѣхме отъ надписа, 1231 год. е подновилъ и укрѣпилъ стѣнитѣ. Акрополита ѭ споменва между крѣпоститѣ, за които царь Ватацесъ и царь Тодоръ II Ласкарисъ успѣшно сѫ се борили съ българский царь Михаилъ Асѣнъ.[3]) Послѣ царь Константинъ Асѣнъ пáкъ се споменва като господарь на Пловдивъ и Стенимахосъ, но билъ принуденъ да се откаже отъ тѣхъ.[4]) Въ 14 вѣкъ чуеме за тази крѣпость нѣколко пѫти отъ Кантакузина, като главното укрѣпление на цѣлата область при сѣверното подножие на Родопитѣ, догдѣто нáй-послѣ (1344) ѭ взелъ царь Іоаннъ Александръ.[5]) Не много врѣме слѣдъ това ѭ отнели отъ българскитѣ рѫцѣ Турцитѣ при завоеванието на цѣлата Тракия.

Крѣпостта е служила още въ първото турско врѣме. Константинъ Философъ разказва, какъ 1410 год. въ борбата между Баязитовитѣ синове султанъ Муса разорилъ

---

[1]) Villehardouin p. 259 слд.
[2]) Henri de Valenciennes въ сѫщото издание на Villehardouina стр. 333.
[3]) Акрополита стр. 84, 114, 119.
[4]) Пахимиръ I, 210.
[5]) Кантакузинъ I 135, 176, II. 404, 406.

Пловдивъ, но като се приближавалъ султанъ Сулиманъ, „бѣже, обрѣте мѣсто глаголіемоіе Стенимахо, іеже по нашемоу іезыкоу „тѣсьно браньство“ глаголіеть се, жестокоу соущоу, имоущи градь оть древле окрьсть црькви много избраныіе“, и като оставилъ „посада“ въ него, уклонилъ се къмъ Одринъ.[1]) Отъ това се види, че тогава още е служилъ „градъ“ (крѣпость), въ старо врѣме направенъ на „жестоко“ мѣсто около видната и до нинѣ „много избрана“ (превъсходна) черква. Сърбинъ Михаилъ Константиновичъ, който е живѣлъ нѣщо по́-късно, споменва, че царь Мохаммедъ II далъ на Смаилбега отъ Синопъ Станимака съ областта ѝ *въ българската земя* — сирѣчь близкото Марково, както имахме случай да изложимъ по́-горѣ.[2]) Когато Турцитѣ отдалечили християнетѣ отъ Пловдивъ,[3]) Станимака, сирѣчь градеця подъ калето, е била прибѣжището за потомцитѣ на старитѣ гърцки граждане, които въ византийско врѣме сѫ пазили Пловдивъ за ромейската империя, и съ това е станѫла новъ центръ за еллинизма въ Тракия. Гражданитѣ говорѭтъ едно особно гърцко нарѣчие, съ много старински думи. Lucas 1706 описва „Stenemac“ като едно голѣмо чисто християнско мѣсто, което сѫщо като сега се занимавало съ винодѣлие; съзрѣлъ тука огромни бъчви, 40 педи дълги и до 7 стопи високи, а наоколо до 12 черквици. Въ кърджалийското врѣме „хайтитѣ“ изгорили Станимака и близкитѣ села и мънастири, — опустошения, които се споменватъ почти на всѣка страница у попа Константина (1819), съврѣменника на онова разбойническо върлувание.

Слѣдъ като видѣхъ Станимака, отправихъ се (23 юлий) отъ Пловдивъ въ направлението къмъ Перущица. Единъ часъ вървѣхъ край Марица, десния брѣгъ на която е тука по́високъ отъ лѣвий. По пѫтя се слѣдѭтъ остатъци на единъ старъ калдъръмъ; чухъ, че имало по́-видни дири отъ него

[1]) Изд. Ягича, Гласникъ т. 42 стр. 300.
[2]) Вижъ стр. 35. — Гласникъ т. 18 стр. 127.
[3]) Ср. Пер. Спис. III 76 и VII 111.

подъ планинитѣ до селото Злати трапъ и единъ мостъ на него при Паша-махлеси между Пловдивъ и Станимака. Предѣлътъ, пусти чалтици съ нѣщо върби при рѣката, щѣше да е страшно еднообразенъ, ако да не ни привличаше погледа на далекитѣ върхове на Стара планина и Срѣдня гора и на близкитѣ Родопи, на които се жълтѣѭтъ нивитѣ между горитѣ чакъ до голѣма висина, до селото Чурянъ, гдѣто захващатъ „непредаденитѣ села". Минѫхъ устието на рѣка *Върлещица* (дохажда отъ Дермендере), обърнѫхъ се предъ турското село Айранли на лѣво, кръстосахъ желѣзницата и между нивя съ царевици и просо, оградени отъ гѫсти живи плетове, се упѫтихъ къмъ планинитѣ. На лѣво се бѣлѣехѫ кѫщитѣ на селото *Брестовица* (тур. Дерджикюй), подъ самата планина; върха надъ него се вика *Кесáръ* и тамъ нѣйдѣ има *Лéштенската чешма*.

Два часа отъ Пловдивъ стигнѫхъ въ българското селце *Пастýша* (18 кѫщи съ 79 жит.). Петь минути на югъ отъ него, до единъ километръ отъ планината, изненади ме въ едно пó-низко мѣсто тъмночервената развалина на една голѣма стара черква, заградена отъ зеленото листье на огромни орѣхи. Това е така наречената *Червена църква,* която е била, казватъ, едно врѣме мънастирь св. Богородица. Зданието не е било голѣмо, съ дияметръ отъ истокъ къмъ западъ до 20 раскраче, четвъртисто съ една главна (олтарна) и двѣ побочни апсиди и едно много високо кубе. Сѣверната страна стои още на 6 човѣшки боя високо, една ягка сграда само отъ тухли, като св. Илия при Пирдопъ. На стѣнитѣ има остатъци отъ живописъ съ гръцки надписи (γεοργῖȣ τȣ παλ . . .). Види се, че наоколо имало и други здания. Никой не помни, кога е била черквата още цѣла, и въобще въспоминанията за тази забѣлѣжителна зграда почти напълно сѫ се изгубили. Попъ Константинъ 1819 г. на кратко споменва село Παστοῦσα съ една старинска огромна черква, нинѣ развалена (νῦν δὲ ἐρείπιον).

Въ околноститѣ има и други старини. Кждѣ сѣверозападъ на едно мѣстище наречено *Стáра Пасту́ша* се намиратъ пълно тухли и голѣми кюпове. Турцитѣ въ Устина ми приказвали, че Перущица, Пастуша и Куртово Конаре сж били едно врѣме единъ голѣмъ градъ. На сѣверъ отъ селото стоятъ нѣколко голѣми могили, между тѣхъ една *Бáнова могúла,* при която още до войната сж се ископали нѣкакви „желѣзни кола“ съ цѣли скелети на конье и на човѣци, види се гробове на герои, погребени и съ военнитѣ си конье и колесници. Научихъ се, че тогава се ископала тука и една металическа плочица съ надписъ, която е прибралъ тогавашний французский консулъ въ Пловдивъ, — единъ римски военень дипломъ.[1]) Отъ всичко това се види, че въ тракийско, римско и християнско врѣме е имало тука едно пó-видно население, може би оная Σεβαστούπολις между тракийскитѣ градове на Иерокла и нѣкой отъ ония стари, сега загубени епископски градове на Пловдивската митрополия въ 9 вѣкъ.[2]) Турцитѣ сж заварили това мѣсто вече пусто, както се види отъ това обстоятелство, че не сж имали причина да се населяватъ въ него.

Единъ четвърть часъ пó-на-югъ стои селото *Перу́щица* (ж. Перу́штенецъ, Перу́штенка, прилаг. перу́штенски), вече до подножието на планинитѣ, при една безименна рѣка,[3]) която втича въ Кричимската *Вѣча.* Преди въстанието 1876 година е било представително съ хубави здания и заможни жители. Въ въстанието е било съвършенно разорено и стояло до три мѣсеци пусто, тъй щото буренъ и трѣва никнжли по улицитѣ и по развалинитѣ на кжщята. До 320 човѣци загинжли въ борбата и до 500 измрѣли въ слѣдующата зима. Имало двѣ черкви, отъ които долнята (пра-

---

[1]) Мислъж, че това е дипломъ, даденъ отъ царя Елгабала на нѣкои войници отъ преториянскитѣ кохорти, намѣренъ въ околноститѣ на Пловдивъ, описанъ въ Момзеновитѣ Ephemerides epigraphicae II 464, но тоя журналъ не ми е при ржцѣ.

[2]) Бессапара не може да се търси тука, защото бѣше, както рекохме, отдалечена отъ Пловдивъ 32 километра, а Пастуша е само 20.

[3]) Самото име Перущица, по окончанието си (-ица), е рѣчно име.

вена преди 40-ина години), едно голѣмо каменно здание съ видни разрушения на турскитѣ топове, стои още като развалина и паметникъ на ония исторически денье. Кѫщята, до 330, горѣ долу пáкъ сѫ направени, а жителитѣ има споредъ румелийската статистика 1673 души, всé Българе, които се занимаватъ съ винарство и копринарство. Тукашното вино се носи въ София, Копривщица и пр. Самото село, казватъ, че е пó-ново и че преди не много врѣме е имало само 120 кѫщи. Приказватъ сѫщо, че е горѣло нѣколко пѫти, но най-пóвече сѫ го упропастили Кърджалиитѣ или както ги казватъ тука „хайтитѣ", които сѫ вързували 18 години; единъ мѣстенъ жителъ е ималъ единъ писанъ лѣтописъ за това врѣме, но той е пропаднѫлъ въ въстанието, сѫщо както и старитѣ рѫкописи въ тукашнитѣ черкви. На около има нѣколко оброчища.

Перущица (Περιστίτζα) се споменва у Акрополита между главнитѣ родопски крѣпости, които царь Михаилъ Асѣнъ е отървалъ отъ Гърцитѣ, като наслѣдие на баща си Іоанна Асѣна II, завладѣно беззаконно отъ царя Ватацеса; но царь Тодоръ Ласкарисъ пáкъ му ѭ отнелъ (1254), а то съ обсадни машини (μηχανήμασι). Вторий пѫть чуеме за неѭ между деветьтѣхъ градове и крѣпости, които царь Іоаннъ Александръ (1344) е заелъ въ сѣвернитѣ Родопи. [1]) При нашествието на Турцитѣ е била въ български рѫцѣ.

Кѫдѣ е била тази стара крѣпость? Стари градища има около Перущица нѣколко. Едно голѣмо се намира на сѣверозападъ къмъ Въча, между селата Пастуша и Куртово Конаре, вече вънъ въ полето на низкитѣ отдѣлни хълмове, които лежѫтъ тамъ предъ Родопитѣ, на едно стърмо мѣсто. На югъ отъ Перущица въздигатъ се самитѣ брѣгове на Родопитѣ, каменити стърмнини, остри върхове отъ трахитъ (еруптивно камънье) съ тѣсни долини и борови гори, които представляватъ единъ много живописенъ погледъ; дѫбовата гора, казватъ, е допирала едно врѣме

[1]) Акрополита 84, 114, 119. Кантакузинъ II 406.

до самото село. Тамъ въ една скрита долинка лежи мънастирището св. Тодоръ, въ врѣме на попа Константина (1819) пусто и сега слѣдъ възстанието отъ ново запустѣло; преданието казва, че сѫ го основали калугери отъ Червената църква въ Пастуша. Надъ него стои пó-на-югъ на една канара второ едно градище съ великолѣпенъ изгледъ по полето. Пó-високо между огромни провали лежи върху единъ остъръ непристѫпенъ върхъ третето градище *Мóмица* или *Мóмино калé*, за което има разни приказки, но името му вѣроятно произлиза отъ недостѫпностьта му, която е такава, че и моми би могле да го защищаватъ. Азъ несъмъ успѣлъ да посѣтѫ всички тия развалини, но споредъ всичко срѣдовѣковната Перущица е била вѣроятно онова градище при мънастирището св. Тодоръ. Забѣлѣжителни сѫ още гърцкитѣ названия на нѣколко нивя и поляни въ околноститѣ: *Маврóги* (μαυρόγη, черна земя). *Кóкино* (κόκκινο, червено).

Отъ Перущица тръгнѫхъ за въ селото *Устина*, което лежи $^1/_2$ ч. на югозападъ, сѫщо подъ самата планина, съ 301 кѫща, 1079 жители Турци и 269 Българе. Положението му е едно отъ нáй-приятнитѣ: отъ къмъ югъ и истокъ страшно стърми скалини отъ голѣма височина а подъ тѣхъ единъ кѫтъ съ едно чудесно плодородие. Круши, орѣхи, сливи, вишни и други плодовити дървеса, оградени съ плетища отъ лѣски, шипъци, кѫпини и малини, съставяватъ около селото една голѣма градина, пълна съ прохладни сѣнки и обилни планински водици. Тукашнитѣ Турци сѫ били прочути заради своята люта вражда спрѣмо християнетѣ, особно Перущичене. Казватъ, че нáй-напрѣдъ Турцитѣ сѫ сѣдѣли пó-горѣ въ планината въ едно село *Волга* (отъ бълг. валóгъ, падина) и че ги испѫдилъ отъ тамъ нѣкакъвъ хайдушки войвода Страхинъ (Помакъ?) та сѫ слѣзли въ селото, гдѣто се помни първата кѫща, въ която сѫ се населили. Послѣ Българетѣ почти сѫ изчезнѫли отъ селото, но слѣдъ войната пáкъ наченѫли да се умножаватъ.

На югъ отъ селото стои върху една висока остра скалина една кула или кале́, което изгледа като съвсѣмъ непристѫпно. Това безъ съмнѣние е *света Юстина* (ἁγία Ἰουστίνα), която, споредъ думитѣ на Кантакузина, българский царь Іоаннъ Александръ (1344) е превзелъ заедно съ Пловдивъ между другитѣ родопски крѣпости.[1]) Отъ нейното име произлиза нинѣшното название на *Устина*, за което Турцитѣ иматъ свои тълкувания. По́-долу има нѣколко оброчища, имената на които се помнѭтъ, та и къмъ св. Тодоръ (отъ тука на истокъ) не е далеко, а и Момино кале́ се види отъ селото. Намиратъ се и стари монети. Въ Устина чухъ разни предания отъ кърджалийското врѣме. Българетѣ ми приказвали, че Кърджалиитѣ, когато изгорѣли Перущица, тръгнѭли на Устина, но Устинцитѣ, християне и мусулмане, се заградили съ кола, и като се наченѭло сражението, единъ Устинецъ, скритъ въ едно дупло дърво, сполучилъ да спогоди съ пушката си началника на Кърджалиитѣ, които съ една кърпа давалъ знакъ въ борбата. Турцитѣ прибавятъ, че началницитѣ на Кърджалиитѣ сѫ биле Синанъ и Исоглу. Приказва се и за краятъ на Кърджалиитѣ. Послѣдниятъ имъ войвода Еминъ ага е тръгнѭлъ отъ Хаскюй на западъ, и споредъ Българетѣ билъ разбитъ при Пастуша, гдѣто ужъ сѫ закопани неговитѣ съкровища, но Турци Устинчене казватъ, че не е било така, а че Еминъ ага е билъ убитъ въ Балканитѣ единъ день отъ Видинъ, като е вървѣлъ къмъ Пасванъ оглу.

---

[1]) Кантакузинъ II 406.

(Слѣдва).

ПѪТНИ БѢЛѢЖКИ

за

Срѣдня гора и за Родопскитѣ планини.

Съобщава Д-ръ КОНСТ. ИРЕЧЕКЪ.

(Продължение отъ кн. X и край).

Устина лежи до единъ токо-рѣчи заливъ, който отъ ловдивската равнина влиза въ планинитѣ въ видъ на олукрѫгъ. По срѣдата на южний му край лежи Кричимъ, на сѣверъ заливътъ е отдѣленъ отъ полето съ низки ълмове. Самото дъно на този заливъ съставятъ мокри ивади, тъй наречено *Блато́*, съ остатъци на единъ старъ ипанъ пѫть, който съединява Кричимъ съ онова първо ерущенско градище.

Кричимъ лежи $^3/_4$ часа на западъ отъ Устина, като се ърви покрай планината. Мѣстоположението е любопитно. ѣката *Вѣча,* която по́-горѣ въ планинитѣ се казва *Крѝва ѝка,* излиза отъ единъ видъ скални врата. Селото лежи ѣдъ самитѣ тие врата: на дѣсний брѣгъ турската махала 33 Турци), на пѣсъчливий островъ всрѣдъ рѣката Цигатѣ (90 души), на лѣвий брѣгъ българската махала (364 ългаре), — всичко 260 кѫщи. Рѣката е и границата мѣжду овдивската и пещерската околия. Самото село е било -напрѣдъ оградено съ една стѣна, та се е одържало и ѣщу Кърджалиитѣ. На лѣвий брѣгъ надъ българската хла стои на една висока скала едно старо пространно адище, съ двойна ограда, едната около плоский върхъ, угата нѣщо по́-низко. Пѫтьтъ за горѣ бѣше отъ селото,

отъ сѣверната страна; горѣ мѣжду трева и търние има остатъци отъ каменни стѣни и, казватъ, и кули. На срѣща прѣзъ рѣката чухъ, че имало дири отъ една пó-малка твърдина. А по рѣката нагорѣ, единъ и два часа отъ селото, се намиратъ въ тѣсната планинска долина познатитѣ два Кричимски мънастирье, св. Врачеве и прѣсв. Богородица, но тѣ въ възстанието на 1876 г. сѫ били изгорени заедно съ старинитѣ си — рѫкописи и старопечатни (сърбски и др.) книги, и сега стоятъ само развалинитѣ имъ стѣни.

Желаехъ да се покатерѭ на върха на голѣмото „кале“, да му видѭ планътъ и изгледътъ, но отъ непрѣстанно ѣздение на конь въ сълнечната горѣщина бѣхъ тъй уморенъ, щото прѣдпочетохъ да продължавамъ пѫтуванието си. Градището има си едно значително минѫло. То се споменува като *Кръчимъ*[1]) нѣколко пѫти. Нáй-напрѣдъ чуемъ за него въ възстанието на Иванка (1199). Византийский пълководецъ Камицесъ ударилъ на тая крѣпость, съградена или пó-вѣроятно подновена отъ Иванка.[2]) Гърцитѣ искали съ стълби да се въскачѫтъ на стѣнитѣ. Борбата е била отчаяна и единъ отъ византийскитѣ прѣдводителье, Георгий Палеологъ, съ множина другарье, погинѫлъ подъ орѫжието на Българетѣ. Нáй-подирѣ крѣпостьта, която, види се, е била главната опора и сѣдалището на Иванка, паднѫла въ рѫцѣтѣ на византийский пълководецъ; той послѣ прѣвзелъ съ сила или съ съглашение и други близки градовце (πολίσματα), догдѣто близу до Баткунъ е билъ ненадѣйно заробенъ отъ Иванка. Вторий пѫть чуемъ за Кричимъ като за сѣдалището на Слава. Въ 1208 г. латинский царь Генрихъ, слѣдъ побѣдата, която спечелилъ прѣдъ Пловдивъ срѣщу българский царь Борилъ, пристигнѫлъ прѣдъ Кричимъ, състоящи отъ една крѣпость (château) и единъ градъ (ville) отдолу. Славъ, който много се зарадвалъ отъ разби-

---

[1]) Κριτζιμός у Никита, Κρυτζιμός у Акрополита, Κροτζιμός у Кантакузина. Непостоянното изражение на първата самогласна показва, че е била ъ.

[2]) Никита 678.

ванието на Борила, слѣзнѫлъ отъ крѣпостьта въ лагера на царя, цалувалъ му по византийский обичай рѫката и чехълътъ и билъ приетъ за васаллъ на латинското царство, като му се обѣщала и короната на България. [1]) Послѣ се забѣлѣжва Кричимъ между крѣпоститѣ, за които Михаилъ Асѣнъ (1254) се борилъ срѣщу Гърцитѣ и които Иоаннъ Александръ (1344) е прнелъ въ Родопитѣ. Турцитѣ сѫ заварили *Кръчмá* (така произнасятъ името) още като важно мѣсто и настанили една османска колония, да пази крѣпостьта.

Въ околноститѣ на Кричимъ се падатъ и нѣколко спомени за старото плѣме на *Драговичитѣ*, което се споменува въ титлата на пловдивский владика (Θρᾴκης καὶ Δραγοβιντίας, Δρογοβιτίας) и въ нѣкои богомилски паметници. Попъ Константинъ (1819) знае за една рѣчка Δρογοβίτης при долний мънастирь. Моя съотечественникъ, инженеръ Пелцъ, казва, че онова пространно градище при Куртово Конаре се викало *Драговетъ* и че имало недалеко отъ Кричимъ единъ потокъ *Драговица*. [2]) Азъ чухъ за една долчина *Дýргудáнъ* или *Дрáговецъ*, нарѣчена още и *Сúна вода*.

Отъ Кричимъ стигнѫхъ покрай планинитѣ и послѣ край една суха рѣка за единъ часъ въ *Козарско*, положено вече вѫтрѣ между височинитѣ. Една буйна вегетация отъ садени черници и отъ диви смокини окрѫжава подновенитѣ кѫщи на това село, което въ възстанието на 1876 г. съвършенно било изгорено. До него съзрѣхъ една стара могила. Прѣзъ долината на мѣстната рѣка, която иде отъ село Ждрéбичко, съгледахъ много хубавѣ профилътъ на високий *Карликъ* или *Кáрлицка*, *Кáрловска планина* (споредъРуситѣ 2187 метра), който съ острий си върхъ вече поради височината си личи отъ далеко между родопскитѣ гребени, отъ Вѣтренъ, отъ Срѣдня гора, отъ Хиссара и пр.

---

[1]) Crucemont (Крисмонъ) у Henri de Valenciennes (Villehardouin ed. Wailly p. 331.)

[2]) Бѣлѣжка за Драговичитѣ отъ А. Пелца въ Památky archaeologické 1877, които за съжалѣние не ми сѫ при рѫцѣ въ София.

Отъ тамъ въскачихъ се на рътоветѣ мѣжду Козарската и Пещерската рѣка и вървѣхъ по гребенътъ имъ на югъ. Отгорѣ съставихъ си ясно понятие за така нарѣченитѣ „Баба баири“, ония низки голи хълмове, които лежѫтъ мѣжду подножието на Родопитѣ и полето. Мѣжду тѣхъ и Родопитѣ има долини, като долньото течение на Пещерската рѣка и оня заливъ прѣдъ Кричимъ. На югъ Карликъ не ми излизаше отъ очитѣ. Пѫтьтъ вървеше на високо мѣжду лозя, отчасти по единъ тѣсенъ калдъръмъ, може би направенъ не отколѣ. По странитѣ пѫтьтъ бѣ заграденъ отъ единъ непрѣкѫснѫтъ живъ плетъ отъ едно множество разновидни растения, дрѣнъ, кленъ, кѫпини, малини, бъзъ, глогъ, шипъкъ, трънки, всичко оплетено съ пáвой (Clematis) и дива лоза. Имаше и низко дѫбово храстие съ тисъ и клека и тукъ тамѣ нѣколко сѣнчести орѣхи. Нáй-подирѣ на *Кръстецъ*, гдѣто стои единъ камъкъ съ издълбанъ кърстъ, съгледахъ прѣдъ себе си една дълбока долина, и въ нея слѣдъ малко се явихѫ стрѣхитѣ на Брацигово. Долината, защищена прѣдъ сѣвернитѣ и южни вѣтрове, прѣдставя една много живописна картина съ своитѣ нивя и градини: трандафили, лозя, овощия, тютюнъ, царевица, всичко пълно съ високи дървета и планински кладенци и долчини.

Брацйгово (401 м.) е едно крайне любопитно мѣсто. Неговитѣ 539 кѫщи съ червенитѣ си керамиди сѫ гѫсто сбити, безъ дворове и градини, като срѣдовѣковнитѣ градища въ западна Европа, на едно тѣсно мѣсто въ една дълбока котловина. Голѣмото бѣло здание на мѫжкото училище (на три ката), съградено слѣдъ войната, издига се на источния край. Освѣнъ него личи мѣжду кѫщята черквата св. Иванъ Прѣдтеча (отъ 1833 г.) съ кубета отъ особенъ видъ. Вѫтрѣ тѣсни улици отиватъ на горѣ на долу по неравното землище, мѣжду високи кѫщи отъ тъмна сива боя съ чардаци като балкони. Една безименна рѣчка има источницитѣ си почти въ самото село и отива къмъ западъ. Любопитни сѫ и жительтѣ (2829 д.), които се раздѣлятъ на стари родопски

[р]одородци и на македонски прѣселенци. Женитѣ на еднитѣ [и] на другитѣ носятъ още особни костюми, домашнитѣ тъм[н]осини дрѣхи съ червени престилки, прѣселенитѣ единъ [к]остюмъ, който ми напомни херцеговскитѣ дрѣхи около Гребинье, съ едно червено фесче на главата и една дълга [б]ѣла кърпа, която го покрива отгорѣ и се спуща низъ [п]лещитѣ. Прѣселенцитѣ, които сѫ по́-вече, сѫ дошли прѣди [н]е съвсѣмъ 100 години, нѣкои и по́-рано или по́-късно, [о]тъ Костурско и то, казватъ, поради притѣсненията на [р]азни папи и особно на прочутия Али паша Тепеленский, [с]амозванний господарь на Епиръ, Албания и Тессалия (убитъ 1822 год.). Още помнѭтъ старитѣ си села и наричатъ махалитѣ си споредъ тѣхнитѣ имена. На́й-повече сѫ дошли отъ селата *Сли́мница*, *Омутско* (жителье Омуштене) и *Орешецъ*, всичко въ костурската кааза. Иматъ единъ типъ различенъ отъ родопскитѣ и тракийскитѣ Българе и помѣжду си говорѭтъ отчасти старото си нарѣчие съ неговитѣ особности. По тия мѣста общепознатъ е „дюлгерский езикъ“ на Брацигoвченетѣ. Записахъ си единъ редъ думи отъ него, които показватъ, че той съдържа пълно албански елементъ, и то отъ южното нарѣчие на Тоскитѣ, послѣ грьцки или чисто условни, като извѣстнитѣ жаргони на нѣкои отдѣлни съсловия въ западна Европа. Отъ албанско произхождение сѫ на пр. *шкяу* човѣкъ (шкяу алб. Българинъ), *кѫ́мба* кракъ (алб. къмбъа), *ко́ка* глава (кокъа), *го́а* уста (гойеа), *ме́кора* брадата (мьекръа), *у́я* вода (уйъа), *гу́рецъ* камикъ (гури), *ба́ля* блато (бальтъа), *мишайко* мѣсо (миши), *ще са ве́тамъ* ще идѫ (алб. ве́те идѫ). Гърцко е на ар. *шпита* кѫща (σπίτι). На условний езикъ принадлежи *Алама́нчо* Турчинъ; старата дума за Нѣмцитѣ, която се е употрѣблявала отъ Византийцитѣ и отъ Българетѣ още въ 17 вѣкъ[1]), тука е приела ново значение, за да се не разбере лесно, за кого е думата. Къмъ такива условни думи принадлежѫтъ, мислѭ, и *го́лчо*

[1]) Аламанци въ старий записъ, обнародванъ отъ Дриновъ въ Пер. Списание III 10. Въ Софийско се срѣща личното име Аламанчовъ.

вино, *чочо* ракия (види се отъ алб. *човъ* нѣщо), *ладната* механата, *пиловките* парите и пр.

Главното занятие на Брацговцитѣ е дюлгерликъ: тѣ зидатъ кѫщитѣ по цѣлитѣ западни Родопи и по полето. Дома се занимаватъ съ вадение трандафиловото масло. Саденьето на трандафила е принесено тука прѣди 60—65 години отъ селото Хисаръ-Киселери (при Хисарскитѣ бани) и гробътъ на оня Брацговецъ, който е донеслъ тази индустрия, единъ камъкъ съ изображение на казанъ за дестилиране цвѣтята, види се още въ училището. Другадѣ по Родопитѣ, освѣнъ близката Пещера, не се произвожда тая въ най-ново врѣме тъй много изнасяна стока.

При селото нѣма стари градища. Много въспоминания има отъ върлуванието на „хайтитѣ“; жительетѣ сѫ направили стѣни и капии, но нѣколко пѫти сѫ били принудени да бѣгатъ въ Пещера. Защитата на населението срѣщу кърджалийскитѣ чети е водилъ пазарджишкий наслѣдственъ бей Каваназоглу. Брацговци сѫ отъ воинственъ характеръ: познато е, какъ сѫ се защищавали въ въстанието прѣзъ 1876 г. и какъ сѫ излѣзли отъ борбата само съ една малка загуба отъ човѣци и безъ опропастване на своето мѣсто.

Въ черквата св. Иванъ намѣрихъ една старопечатня книга и два рѫкописа. Печатната книга е, колкото знаѭ, едно до сега съвсѣмъ непознато произведение на словѣнското печатарство, едно тетроевангелие съ юсове, напечатано въ 1572 г. въ трансилванский Бѣлградъ (Alba Julia, Karlsburg) отъ дияка Лаврентия съ повелѣнието на войвода Христофъ Батори. Ето послѣсловието: повелѣнїемь велкаго воевода гатїрь (така) крицıовь азь лωринць дїакь. троудих сѧ о семь и исписахь книги сїє. їлемїи тетроеvглїє вь лѣто з̃ тысѧщь ӥ. поıеше сѧ сїє книгы мсца февроуарїє. кє. днь и съвръшише сѧ мсца маи. ѕı. днь вь градь бельградь. Слѣдва единъ гербъ и подъ него: И съ властїю великаго воевода батьрь крицıовь за. л. лѣть да несмѣеть на типарь. Екземплярътъ е пъленъ; въ правописанието му има ѫ, ѧ и ѫ съ три равномѣрни крака.

на пр. въ мимоходамць. Отъ рѫкописитѣ единий е евангелие на хартия безъ ж съ послѣсловие: исписах азъ грѣшныи и мьнши въ с(ве)щенницѣхь Іωаннь іереи вь б(о)гохранимое село Єтрополие сїе еу(аг)г(е)лїе вь лѣто ·зрѯѕ. (7166=1658) и кѹпи го кур Геωргїе кожѹхарь ωт селω Осиковица. с(ы)нь Стеѳановь и Ель(к)нинь, и приложи го вь храмь арх̃їстратига Михаила оу селω Осиковица. да слѹжи за Гергова д(оу)шѹ и за подрѹжїе его Димитра, за родителїе его Стеѳана и Елькна. и кѹпи го за ·ас. аспри. Подвързията е позлатена и отъ надписа ѝ „—ле поклони вωско(?) на с(ве)ти врачеве ·аψни (1758)“ се види, че книгата е била пó-напрѣдъ въ Кричимский мънастирь св. Врачеве. Другий рѫкописъ е на хартия отъ 16—17 вѣкъ и съдържа канони за светиитѣ, съ юсове.

Отъ Брацигово продлъжавахъ своето пѫтешествие за Пещера, която лежи $1^1/_4$ часъ на западъ. Най-напрѣдъ се минуватъ нивя съ трандафили, царевица и червенъ бобъ въ една долинка мѣжду гористи върхове, тукъ-тамѣ въ сѣнката на огромни орѣхи и ясени; на нѣкои мѣста има блата и калдъръмъ прѣзъ тѣхъ. Послѣ се оставя Брациговский потокъ, който на дѣсно отива къмъ Пещерската рѣка, и се минува единъ каменитъ рътъ, нарѣченъ *Грамáдите*, обрастнѫлъ съ една гѫста низка гора отъ дѫбове, габери, липи, дрѣнове и лѣски, съ единъ утомителенъ стърменъ калдъръмъ, широкъ за единъ конь. На лѣво стои единъ високъ върхъ *Тъмбра* съ развалинитѣ на едно кале, а на дѣсно лежи въ долината една уединена могила *Тумба*. Послѣ се слиза на едни мокри ливади и по срѣдата имъ се съглежда Пещера.

Пéштера ($4^1/_2$ часа на югъ отъ Пазарджикъ) има едно хубаво положение (407 м.), въ една приятна окрѫгла долина, оградена на югъ отъ гориститѣ високи хълмове на Родопитѣ, на сѣверъ отъ голи низки бърда. Окрѫжаватъ ѭ широки ливади и лозя, на нѣщо и трандафилови градини. По срѣдата минува рѣка, която иде отъ югозападъ, и горѣ се вика *Бáташка река́*, тука *Стáра река́*, пó-долу *Пéштерска*

река́; тя послѣ се обърща къмъ истокъ и се втича чакъ въ полето, въ кричимската Въча. На югъ отъ града въ гористий проходъ, отъ гдѣто тя излива, забѣлѣжватъ се високо въ гората три голѣми пещери, така нарѣчени *Ушатови дупки*, вжтрѣ дълбоки и много пространни; отъ тѣхъ градътъ е приелъ името си. Пещера, срѣдоточието на една околия, е доста голѣма и споредъ числата, които си записахъ въ околийското управление, въ 1882 г. е броила 786 кжщи съ 2659 Българе, 920 Турци, 343 Власи и 71 Цигани, всичко 3993 жителье.

Положението на градътъ владѣе единъ уединенъ хълмъ надъ новата казарма на сѣверната му страна, нарѣченъ сега, споредъ единъ малъкъ параклисъ при подножието му, св. Петка. На плоский му върхъ, 1/4 ч. отъ града, личжтъ мѣжду лозята остатъци на четверожгълна стѣна, направена отъ слоеве тухли (по 4) и камъкъ, — оградата на една стара крѣпость, името на която не се знае. Мѣжду землята съглеждатъ се множество отломъци отъ тухли. Ископахж се тука и огромни кюпове, по́-високи отъ човѣшки бой, съ добрѣ спазено просо; 10—12 сжщо такива исполински сждове се намѣрихж и прѣдъ поменжтитѣ по́-горѣ пещери. Изгледътъ отъ „Пещерското кале“ не е малъкъ: на сѣверъ прѣзъ пролжкитѣ и гребенитѣ на низкитѣ алувиални голи хълмове, които лежжтъ тука като прѣдната стража на Родопитѣ, се види Пловдивъ и полето, задъ него Стара планина съ Гюмрукъ-чалъ, Срѣдня гора съ Богданъ и сипеять надъ Кратово, а задъ неж Веженъ. На сѣверъ всичко голо, а на югъ планини, гжсто облѣчени въ хубава висока гора, която гжсто ги завива отъ върха до политѣ.

Има и други староврѣмски остатъци. Чухъ и за старъ калдъръмисанъ друмъ, единъ за Пловдивъ, другий отъ Пазарджикъ прѣзъ тука на югъ къмъ Македония. На брациговский пжть подъ Тъмбра лежи на ръта едно градище *Пре́вренъ,* гдѣто още, казватъ, прѣди 150 години е ставалъ пазаръ за аби, който отпослѣ се е прѣнесълъ въ Пазар-

джикъ. Близу до тамъ имало мѣсто „старитѣ кѫщи“, съ черковище св. Марина и дири отъ колиби, защото Пещера, сѫщо като Панагюрище, едно врѣме е била раснилѣна по колиби, на шесть мѣста, гдѣто още има оброчища, и послѣ се събрала на нинѣшното мѣсто. На югъ отъ града (½ ч.) въ планинитѣ лежи единъ гористъ върхъ *Пиринъ* съ едно кале́, съ една тъмна пещера, и съ изворитѣ на малката рѣкичка *Луко́вица*[1]). На южний край на града, гдѣто се влиза въ прохода, ископали сѫ се при дѣсний брѣгъ на рѣката подъ гората стари гробове, а при всѣки мъртвецъ единъ ужъ сърпъ отъ бакъръ, види се нѣкои прастари бронзени орѫжия. Нѣколко пусти градища лежѫтъ на сѣверъ къмъ полето: „калето“ *Пика* съ една могила при селото Бяга, край Пещерската рѣка, и едни голѣми развалини съ добрѣ съхранени каменни дувари кѫдѣ сѣверозападъ на *Панара поляна*, близу до черквата св. Никола, до селото Радулово, при Бѣла рѣка, която е притокъ на Дебърщица, единъ часъ отъ полето[2]).

Въ самата Пещера нѣма нищо старинско. Рѫкописитѣ на старата полуподземна черква св. Петка сѫ прибрани въ областний музей. Една особность на града е колонията отъ Власи (Куцовласи), които сѫ дошли, казватъ, прѣди 80 години отъ Македония; помѣжду си приказватъ ромѫнски съ силна примѣсъ на гръцки и български думи, но друго яче се гърчѣѭтъ и иматъ гръцка черкова и гръцко училище. Споредъ свидѣтелството на попъ Константина тѣ сѫ прѣселенци отъ голѣмий ромѫнски градъ Москополъ на югъ отъ Охридъ (μέτοικοι ἱκανὰ ἀπὸ Βοσκοπόλεως), който въ минѫлото столѣтие изведнѫжъ се прочулъ съ търговията си, но скоро пропаднѫлъ поради притѣсненията на Албанцитѣ и грабителствата на Кърджалиитѣ. Въ тѣхнитѣ уста българската Пещера се е погърчила на Περιστερὰ

---

[1]) Това е *Перунова гора* на Захариева, 63.

[2]) Отъ околноститѣ на града си записахъ още имената на два кладенци: *Чѐпински врисъ* (βρύσις) и *Капу де шопъ* (влашки).

(гьлжбъ), когато Турцитѣ сж іж направили на *Беш-дерé* (петь рѣки).

Около града има забѣлѣжителни остатьци отъ старото рудокопство. Намираме се въ собственний прѣдѣлъ на старитѣ тракийски Беси, които въ римско врѣме бѣхж прочути по своето рударство. На южний край на града видѣхъ купища на 3—4 метра високи отъ желѣзна *(згория)*, както и дири отъ вади и самокови, а на сѣверната страна има една мѣстность *Изгорéло самокóво* и остатьци отъ желѣзни *вигни* (fourneaux). Тия български рударски изражения сж сжщитѣ, както се употрѣбявать и въ Самоковъ. Желѣзната руда се е събирала на близу до Пазарджишкий пжть при селото *Ликáчево*[1]), гдѣто сж іж измивали отъ пѣсъка. Въ врѣме на попъ Константина (1819) още сж работили σιδηρομεταλλεῖα ἤτοι σαμακόβια. Работението е прѣстанжло прѣди 30 години, около 1850 год. Спорѣдъ Захариева имало едно врѣме седъмь самокови, които сж били притежание на нѣкои Българе, а тѣ ги работили на основание единъ ферманъ отъ царь Сулеймана, като давали на хазната една пета часть отъ изработеното желѣзо. Най-подирѣ работили сж наслѣдницитѣ на нѣкой си Зафиръ чорбаджи само единъ самоковъ съ три видни; но, защото, казвать, не оставала вече руда въ близкитѣ мѣста, продали ги на нѣкои Турци, които ги обърнжли на воденици. Захариевъ прибавя, че се вадило не само желѣзо, но и бакъръ, и на истина узнахъ за едно мѣсто, единъ часъ на югъ отъ града въ планината, което се викало *Бакърджийски дупки* — прокопитѣ на стари рудници. Тия пещерски руди, старитѣ рудници на Доспадъ, за които ще споменж пóдолу, металическата индустрия на селото Голѣмо Бѣлово, гдѣто спорѣдъ попъ Константинъ прѣди 65 години сж се работили „ключове отъ пиринчъ или бронзъ, и послѣ дребнитѣ метолически издѣлия (обици, пърстени и пр.) на Разложанетѣ, измиванието на златото въ Неврокопско, на же-

[1]) Тъй си го записахъ. Другояче се произнася Аликочово, тур. Али-ходжа-кюй.

лѣзото въ Мелнишко и около цѣлата Рила планина (Рила, Цапаревска Баня, Самоковъ), старитѣ рудници при селото Маденъ въ Ахѫръ-Челеби — всичко това подтвърждава свидѣтелствата за нѣкогашната голѣма рударска индустрия въ Родопитѣ, която е цъвтѣла въ римско врѣме и вѣроятно и въ срѣднитѣ вѣкове, а подъ Турцитѣ полека-лека е пропаднѫла до тамъ, щото едвамъ въ Самоковъ живѣѭтъ нѣкои остатъци отъ неѭ.[1])

Попъ Константинъ споменува въ Пещера още и бичкиджии и табаци. Обработванието на кожитѣ и до сега е тука една видна индустрия. Отъ 10 години насамъ вади и трендафилово масло. Въ възстанията и борбитѣ на послѣднитѣ години градътъ не е пострадалъ нищо, защото християнитѣ живѣли добрѣ съ Турцитѣ. Транзитната търговия за Македония, освѣнъ съ памукъ, сега съвсѣмъ е упаднѫла.

Отъ Пещера тръгнѫхъ за *Батакъ,* 3 часа пѫть. Върви се въ тѣсната долина на Баташката или Пещерската рѣка право на югозападъ, около споменѫтитѣ пещери и послѣ въ прѣкрасни пусти гори, найнапрѣдъ дѫбови, послѣ габрови, подирѣ букови, догдѣто найпослѣ се появихѫ борове и елхи. Великолѣпната горска природа съ прохладната сѣнка на гѫститѣ дървеса, съ непрѣстанний шумъ на рѣката, която скача прѣзъ голѣми плочи и камънье, съ изобилието на росата, която зараньта трепти по листьето на лѣскитѣ и на голѣмата папратъ край пѫтя, всичко това надминува и хубавий пѫть отъ село Рила за мънастиря св. Иванъ. Само на конь може да се минува прѣзъ

1) За Пещерскитѣ руди има у А. Буé, който не е посѣтилъ Родопитѣ, само едно тъмно свѣдѣние: Il existe des mines de fer sur la route de Nevrocop à Despot-Jailak et à Philippopoli (Esquisse geolog de la Turquie, Paris 1840 p. 160). Сѫщо и Виквнелъ (1847) не е дохаждалъ въ Пещера. Първо свѣдѣние за рудитѣ въ научната литература е обнародвалъ моятъ сѫотечественникъ, инженеръ А. Пелцъ, Ueber das Rhodope-Randgebirge südlich und südöstlich von Tatar-Pazardjik (Jahrbuch der geolog. Reichsanstalt 1879 стр. 72). Споредъ него това желѣзо е било сѫщо като самоковското, въ раздробенъ на пѣсъкъ сипей, и се намирало особно въ малкитѣ долчини между селата Радилово и Аликочово (Али-ходжа-кюй): на западъ се срѣщало още при селото Еллидере и около Бѣльово.

1671 г. отъ Одринъ за „Деспотяйла.“ [1]) Прѣданията приказватъ, че Кърджалиитѣ съвършенно изгорили селото и жительетѣ живѣяли распърснѫти по колиби въ планината. Попъ Константинъ казва за това село, че имало (1819) само 100 кѫщи, съ бичкии и дъскарство.

Отъ Батакъ има 6 часа пѫть за румелийската граница при стражарницата на Ташъ-боазъ, на пѫтя за Неврокопъ и Сѣръ. Не съмъ ходилъ къмъ тая страна, но ще споменѫ нѣкои подробности, които распитахъ особно отъ Помацитѣ. Тия мѣста сѫ слабо заселени и найповече испълнени съ огромни, по нѣкога непроходими гори, въ които, казватъ, и денемъ е тъмно мѣжду старитѣ пънье на елхи и борики (Помацитѣ различаватъ „бяла борѝка“ и „црнóкова борика“). Пѫтьтъ отъ Батакъ до Доспадъ върви по единъ тѣсенъ калдъръмъ за конници, който служи до днесъ; единъ пó-широкъ много старъ калдъръмъ лежи въ горитѣ пò-на-истокъ кѫдѣ „Касъкското калé“. По планинитѣ има остатъци на стари тепавици и воденици, съ камънье и оджаци, и на черковища, ужъ и съ латински надписи. На Ташбоазъ, на едно мѣсто рѣчено Бегликътъ, се виждатъ остатъци на желѣзни рудници, сѫщо и при Доспадскитѣ ханища и на 2—3 мѣста въ околноститѣ имъ [2]). Прѣди да се стигне до границата, минува се *Крѝва ря̀ка*, сирѣчъ горното течение на Вѫча, която най-напрѣдъ отива къмъ югоистокъ и чакъ при селото Дéвленъ се обърща на сѣверъ къмъ Кричимъ, слѣдъ като е прибрала водитѣ отъ селата Наиплѝи, Грохóтна, Карабулáкъ и пр., жительетѣ на които, всé Помаци, се наричатъ *Ахряне,* име, което е въ общо употрѣбление и въ Ахѫръ-Челеби като название на мѣстнитѣ Помаци. Въ ѫгълътъ, който образува рѣката съ своето обърщание на сѣверъ, мѣжду Ба-

---

[1]) Притурка до Хамеровий прѣводъ на Хаджи Халфа стр. 184. Конаци отъ Пловдивъ: Епикьой, Аладжаларъ, Отлуджикъ, Батакъ, Деспотяйлакъ.

[2]) Minerais de fer au plateau de Beïlik споменува на кратко и Viquesnel, Voyage dans la Turquie d'Europe (Paris 1868) II, 365.

такъ и Девленъ, се издига гореспоменѫтий *Карлѣкъ*. До самата румелийска граница се намира на водораздѣла върхъ *Джинéвра*, гдѣто е имало голѣмъ градъ, отъ който се виждали още и улицитѣ.[1]) Като се върви отъ тамъ по планинитѣ кѫдѣ югоистокъ, стига се по водораздѣла, 5 часа далеко, на споменѫтото вече отъ насъ *Гйоз-тепé* надъ Наипли съ „царското калé“ и съ изгледа на Бѣлото море. Задъ водораздѣла, 8 часа отъ Батакъ, простира се дългото и широкото *Доспáдско поле*, една височина, 8 часа дълга и 2—3 широка, оградена отъ планини, населена отъ Помаци въ нѣколко села и пълна съ стари развалини. На дъното има ливади и малко нивя съ овесъ и „ячменъ“ (тъй казвать тука); по странитѣ има и пшеница, ръжъ и особно едно множество ленъ. Главната рѣка *Сура* минува отъ сѣверозападъ къмъ югоистокъ прѣзъ главното село *Доспáдъ* съ *Доспáдскитѣ хáнища* на пѫтя за Неврокопъ, при селото *Бáртина* (тур. Барутýнъ) прибира отъ лѣво рѣка *Родопа* (тур. Караджа дерé), която има „главата“ си на Соуджака при границата, до селата Касаклѫ и Иланджи, и послѣ тече на югъ (съ тур. име *Доспадъ-дерé*) направо въ рѣката Места или както ѭ наричатъ Турцитѣ и Помацитѣ, Карáсу. Въ полето има и едно малко езеро „Гюмюшдерский гьолъ,“ съ голѣми риби. Чухъ за много калета и мънастирища. Три калета сѫ до самий Доспадъ. „Хиссарътъ,“ голѣмото кале на върха *Кáукълъ* и крѣпостьта на *Келтепé* („голий върхъ“). Приказвать, че „крáлското место“ е билъ самий Доспадъ и че въ мѣстната му черква се намирала закопана и „крáлската штéрка“, съ нанизи на челото и други украшения. На *Дразлицкото калé* на истокъ отъ Доспадъ имало и една дупка работена, ужъ на три часа пѫть дълбока. При *Гюмюшдерското калé*, 4 часа на западъ отъ Доспадъ на границата, имало дири отъ сре-

---

[1]) Ср. бѣлѣжкитѣ у Захариева 71—73, които доста се посрѣщатъ съ онова, което распитахъ отъ Помацитѣ. Положението на Джиневра, Гйовтепé и др. виждъ на Cartes des nouvelles frontières par Kiepert, Berlin 1881.

бърни и златни рудници. Споменѫхѫ ми още *Кутленско* и *Гарванско калé*. Срѣщу Гюмющдере стои развалевото *Бардакчийско клисé*. При *Усина*, $1^1/_2$ ч. отъ Доспадъ има много развалини, распърснѫти на единъ часъ далеко, гдѣто постоянно се ископавало стари нѣща. До *Любче*, 1 ч. отъ Доспатъ, има сѫщо съвсѣмъ голѣми „каурски гробища“ съ кърстове и надписи, а на Любската рѣка въ *Лóковица* се виждали дири отъ голѣмъ мънастирь. И при селото *Делджилеръ* въ полето имало съборени стѣни на едно мънастирище съ „каурски“ гробища. На сѣверъ отъ Доспадъ до *Зелнйково*, близу до румелийската граница се срѣщали още разни слѣди отъ стари здания. На планина *Кючюклии* имало черковище, нарѣчено отъ „Койнаритѣ“ *Ак-клисé*, съ гробища и единъ камъкъ два човѣшки боя високъ и „писанъ.“ Най-на-истокъ стои *Касакското калé*, близу до Гйозтепе, голѣми развалини съ високи дуваре, остатъци отъ водопроводъ и огромни гробища. Прѣданието приказва, че въ него жительетѣ сѫ се били седъмь години срѣщу Турцитѣ, догдѣто нойподирѣ сѫ били разбити на мѣстото нарѣчено *Дахá*; които сѫ били уловени, исклали сѫ ги, а другитѣ полéка се събрали при развалинитѣ на стария Доспадъ, гдѣто мѣжду тѣмъ сѫ се били расположили Коняръетѣ, та сѫ били принудени съ пари да купуватъ пасбища отъ нихъ. Пóдолу на югъ при Бáртина се показватъ въ скалитѣ „Марковитѣ казани,“ гдѣто ужъ Краль-Марко си готвилъ ястията.

Отъ кое врѣме сѫ всички тия калета, мънастирища, черковища и гробища на Доспадската поляна и нейнитѣ околности, това ще може да освѣтли едно подробно разглеждание на самитѣ мѣста. Не се съмнѣвамъ, че много отъ тѣхъ сѫ отъ древний вѣкъ, отъ плѣмето на Беситѣ и отъ римско врѣме; но и въ срѣдний вѣкъ трѣба да е имало тука нѣкакъвъ центръ, сигурно нѣкое отъ ония стари епархиялни сѣдалища. Въ турско врѣме се е прочула *Доспатъ-яйла* въ врѣме на султанъ Мохаммеда IV. Той страстно

обичалъ ловътъ по европейскитѣ провинции, особно по Тракия и Тесалия, като събиралъ много хиледи християне да гонжтъ животнитѣ на опрѣдѣленото мѣсто. Найобичнитѣ му мѣста сж били Чаталджа при Цариградъ, Кжркклиссé, Виза, Фикла (срѣдовѣковната крѣпость Βόνκελον) на сѣверъ отъ Одринъ, Карнобатъ, Айдосъ, Ямболъ, околноститѣ на Пловдивъ и Станимака, Олимпъ и планинитѣ около Ларисса въ Тесалия. Въ 1671 г. прѣзъ пролѣтьта за първъ пжть тръгнжлъ за височинитѣ на Родопитѣ, прѣзъ Пловдивъ и Батакъ на „Деспотъ-яйласж“, гдѣто останжлъ до септемврия. Едно писмо отъ тогавашний великъ везиръ до трансилванский войвода е подписано „подъ деспотскитѣ Алпи“ (datae sub Alpibus despoticis).[1]) Това дохождание на султанътъ се помни до днесь, та се показва, гдѣка е билъ пжтьтъ му, сараятъ му и неговата баня.

Доспатскитѣ Помаци по нарѣчието си приближаватъ къмъ источний говоръ, както и Батачене и Пещерци. На истокъ отъ нихъ, около Девленъ и Наиплии, захваща вече рупското нарѣчие, което прѣобладава и на западъ въ Неврокопъ и влиза и въ Чепино.[2]) По този начинъ Доспатченитѣ прѣдставляватъ единъ кжтъ като островъ мѣжду старитѣ родопски нарѣчия. Другитѣ ги викатъ *Планинцй*, за разлика отъ поменжтитѣ *Ахряне* на истокъ отъ нихъ или, на още пó-далечнитѣ *Рупченци*. Прѣдѣлътъ мѣжду Доспадската поляна и рѣката Места съ 50 помашки села се вика *Чéчко* (турски Чечколу) а жительетѣ му *Чешлии* (въ Ахжръ-Челеби казватъ *Чéченци*). Ето единъ списъкъ на найважнитѣ чечски села, които принадлежжтъ найповече на Неврокопската каза: Кóченъ, Крушово, Сáтовица, Дóленъ, Дряново, Марýлово, Жѝжево, Църънче, Осѝня, Любче, Борянъ, Слáштенъ, Абланица, Товѝштенъ, Вълкоселъ (съ старо градище на лѣво отъ пжтя отъ Доспадъ за Неврокопъ), Крбулъ, Гýщиръ, Сѝнгуръ, Тéпленъ, Ма-

[1]) Hammer, Осм. история, фр. прѣводъ II, 372. Хаджи Халфа, прѣводъ стр. 184.

[2]) Ср. въ Пер. Спис. VIII моитѣ бѣлѣжки за чепинский говоръ.

халйците, Костéнъ, Хусенйца, Горно и Дòлно Сънгъртйи. Многобройнитѣ имена на *-внъ, -янъ*, които се срѣщатъ и въ Рупчоската околия (на пр. Чурянъ, Нареченъ) и при горньото течение на Вѫча, може да не сѫ прилагателни (ст. бълг. -ѣнъ), а съкратени множественни числа на *-яне*, *-ени*.

Отъ номадическото население *Конярьетѣ* сега дохаждатъ пòмалко, но чухъ за едни, които тъкмо сѫ стоели на югъ отъ Батакъ, до 100 души съ стадата си. *Власитѣ* не пасѫтъ на Доспадъ, а доста много въ Ахѫръ-Челеби и особно около Батакъ. Раздѣлятъ се на ромѫнски Каравласи, които се сближаватъ и съ българската черква, и на погърчени Каракачани, които иматъ сношения съ гърцкитѣ свещенници въ Пещера. Зимуватъ около Драма, Гюмюрджина, при долня Марица или при Черно море до Анхиялъ.

Отъ Батакъ тръгнѫхме на сѣверозападъ къмъ Чепино. Мѣжду овесни нивя въскачихме се на единъ низъкъ рътъ и слѣдъ половинъ часъ съгледахме долу прѣдъ себе си въ срѣдата на единъ прѣкрасенъ вѣнецъ отъ гѫсти борови гори едно широко равно поле, покрито съ зелени ливади, по които бѣхѫ распилѣни нѣколко стотини купчини сѣно. Това е *Батáшкото блáто*, което никѫдѣ не е забѣлѣжено на картитѣ, освѣнъ една бѣлѣжка върху картата на Викенела: „мочорлива поляна“ (plaine marecageuse). Отъ него води и Батакъ името си (батакъ тур. блато). То е едно езеро, което само периодически се напълнува съ вода. Дъното му е дългнесто на 2 часа пѫть отъ югъ на сѣверъ или пòдобрѣ сѣверозападъ, а ширината му не е пòголѣма отъ $^1/_2$ часъ на конь. Амфитеатралната ограда отъ невисоки хълмове, напълно обраснѫли съ високи стари борики, дава му едно хубаво и почти диво лице, защото не се вижда човѣкъ, нито човѣшко жилище, а само орли, соколи и други птици, които се извишаватъ и падатъ въ гората. Южната му часть е ливада, която принадлежи по полвина на Батакчене и на чепинскитѣ Ракитовци. Мѣжду

тревата тукъ-тамѣ се минуватъ на бродъ дълбоки барища съ търстика и риби. Зимѣ тия ливади се заливатъ съ вода и ставатъ неминуеми, тъй щото трѣба всичкото блато да се обикаля по южний му брѣгъ. Сѣверната, пóнизка часть на дъното е едно непроходимо блато, пълно съ вода, която отгорѣ на много мѣста примамчиво е покрита съ заплетенитѣ коренье на тревитѣ, но щомъ стѫпишъ отгорѣ, пропадашъ и блатистата земля напълно те поглъща. Жительетѣ пазѭтъ да не имъ се приближаватъ стадата до тия опасни мѣста. Множество водни птици иматъ си жилището мѣжду търстикитѣ и тревитѣ на това „тресавище“ и на воднитѣ мѣста, казватъ, имало голѣми черни риби съ месо невкусно поради блатото, въ което живѣѭтъ. Това блато е въ България единственний, колкото знаѭ, пó-голѣмъ примѣръ на така нарѣченъ торфъ (Torfmoor, tourbière), който покрива огромни прѣдѣли въ сѣверна Германия, въ сѣверний Сибиръ, въ разни долини на Алпитѣ, на чешкитѣ планини, въ западна Русия около рѣката Припеть и пр. Той се образува като черна смѣсь отъ мъртви блатни и водни растения, които въ горнитѣ слогее сѫ още съвсѣмъ спазени съ всичкитѣ си стволове и жилки, а пó-дълбоко ставатъ пó-гѫсти и пó-черни като катранъ; всичко е напоено съ вода като гѫба (сюнгеръ). Ако този торфъ начене да съхне, образуватъ се отъ него въ течение на тисещелѣтия сухи въглища, които въобще всѣкога иматъ происхождението си отъ стара растителность. Баташкото блато има оттокъ. На сѣверозападний му край отваря се мѣжду горичтитѣ планини една тѣсна живописна падина; борове слизатъ по брѣговетѣ ѝ до самата рѣкичка, която въ сѣнката на елхи едвамъ се движи мѣжду дребното камънье и при селото Дорково излиза мѣжду жълтитѣ нивя на Чепинското поле. Чулъ съмъ за нѣкакъвъ си проектъ за осушвание това блато съ каналъ, ископанъ прѣзъ долнята му половина.[1])

[1]) За Баташкото блато ср. бѣлѣжката на Захариева стр. 70 (Бълг. Ист. стр. 26).

Единъ часъ отъ Батакъ стигнѫхме до брѣга на блатото и 25 минути ѣздихме прѣзъ дъното му (1097 м.) напрѣко къмъ срѣщнитѣ хълмове, гдѣто мѣжду приятната миризма на сѣнчеститѣ борове се въскачихме къмъ другъ единъ водораздѣлъ (1202 м.). Отгорѣ съгледахме прѣдъ себе си множество гористи планини, помѣжду имъ отъ срѣща близкитѣ снѣжни билá на исполинската Рила планина, а долу мѣжду насъ и неѭ едно много пò-голѣмо и пò-дълбоко зелено дъно посрѣдъ горитѣ и планинитѣ, украсено съ голѣми села, които мѣжду гѫсти дѫбравки се вѣстяватъ съ високи бѣли минарета — чепинското поле. Тъкмо срѣщу насъ бѣлѣеше се подъ горитѣ голѣмото ново българско училище на селото Каменица. По стръмни скалини слѣзохме долу и $1^1/_2$ ч. отъ блатото стигнѫхме въ първото чепинско село *Ракитово* или *Ракитовецъ* (790 м.), въ югоисточний ѫгълъ на полето. Езерото, забѣлѣжено при това село на всичкитѣ нови карти, несѫществува; то е възникнѫло по нѣкакво си неспоразумѣние на Викенела, който е чулъ нѣщо за Баташкото блато. Но за това има надъ селото въ планината една огромна и дълбока пещера. Въ неговитѣ 258 кѫщи живѣѭтъ 425 православни и 946 мусулмански Българе, съ 243 мусулмански Цигане. Християнитѣ иматъ едно голѣмо ново училище.

Характѐрътъ и положението на *Чепино* (така го наричатъ мѣстнитѣ жителье) описалъ съмъ вече на кратко въ една отъ послѣднитѣ книжки на настоящето списание[1]). Дъното на долината му има, отъ Баня до Дорково, една дължина отъ 11 километра и, отъ Каменица до Костандово, една широчина отѣ 6 километра. Собственното равно поле лежи мѣжду селата Ракитово, Костандово и Лѫжене; отъ него има единъ заливъ на сѣверъ къмъ Дорково, на югъ къмъ Баня. Наоколо го затварятъ все вѝсоки гористи планини. На западъ стоѭтъ исполинскитѣ хълмове на Рила, която е най-важний планински вѫзелъ въ цѣлата източна

[1]) Помашкитѣ пѣсни отъ Чепино, Период. Списание кн. VIII.

половина на Балканский полуостровъ, съ огромната Мусалла на (2923 м. споредъРуситѣ), която се издига тъкмо на мѣстото, гдѣто се срѣщатъ тритѣхъ граници — българска, румелийска и турска, надъ изворитѣ на Искъръ, Марица и Места. На югозападъ и на югъ Чепино се загражда отъ Родопскитѣ гребени отъ Рила до Карлѫка, задъ които оттатъкъ лежи пó-голѣмото Разложско поле, почти съ сѫщата надморска височина като Чепино; на истокъ сѫ познатитѣ тамъ хълмове къмъ Баташкото блато и на сѣверъ къмъ полето високи рътове, надъ тъмнитѣ си гори коронясани съ разни голи скалини, които съ остритѣ си форми привличатъ окото на пѫтника. Ясно се познава, че долината е старото дъно на едно планинско езеро, едно нѣщо, което отколѣ сѫ разбрали самитѣ жителье и го истълкували въ своитѣ „геологически“ прѣдания за началата на Чепино. Чулъ съмъ отъ Чепинцитѣ сѫщата приказка, която е записалъ Захариевъ, че Чепино въ най-старо врѣме е било езеро, догдѣто се распукнѫла на сѣверъ планината, тамъ гдѣто сега се намира тѣсната провала на рѣката Елидере, и водата се излѣла въ полето; приказватъ и за една огромна риба, която е останѫла тамъ на сухо, тъй голѣма, щото три мѣсеци ѭ яли кучетата. Срѣдната височина на дъното на най-низкото мѣсто е до 750 метра. Най-главната рѣка дохажда отъ югозападъ, отъ водораздѣла къмъ Разлогъ; Захариевъ ѭ нарича *Бистрица*, а азъ чухъ че се нарича *Василя*. У селото Лѫжене тя приема отъ дѣсно Дорковската рѣка, която истича отъ Баташкото блато, усилена съ Ракитовската рѣка (у Захариева Ягодинка). Освѣнъ това има и пó-малки потоци, отъ които си забѣлѣжихъ имената: Каменска рѣка, Луковица (дохажда отъ западъ при Лѫжене), Ябланица, Връбница. Подъ Лѫжене при селото Корово всички тия съединени води приематъ името *Елидере* и въ една дълбока сѣнчеста долина безъ села истичатъ вънъ въ полето къмъ Марица.

На дъното нѣма никѫдѣ блатисти мѣста, ни какви годѣ езерца. Забѣлѣжителни сѫ топлитѣ източници, които се явяватъ на три мѣста до западната ограда на полето, въ Баня, Лѫжене и Каменица. Тѣ принадлежѫтъ къмъ оня вѣнецъ на горѣщи води, които изникватъ около цѣлата Рилска планина: Костенецката Баня подъ изворитѣ на Марица, Цапаревската Баня въ Дупнишко, топлитѣ источници въ Джумая, Разложскитѣ и Неврокопскитѣ бани.

Всичката ограда на Чепинското поле е покрита съ тъмнозелена борова гора; пó-долу има и нѣщо дѫбове. Въ горитѣ живѣе всѣкакъвъ дивечь, особно диви свинье. Самото дъно е завзето отъ жълти нивя и яснозелени ливади, които въ тая планинска височина никога непожълтяватъ отъ лѣтната жега. По нивята (жетвата се пада въ самий край на юлия) освѣнъ жито видѣхъ и царевица, бобъ и особно множество ленъ. Ливадитѣ съ дървенитѣ имъ огради отъ колове и дълги греди възбуждатъ у пѫтника въспоминания отъ долинитѣ на далечнитѣ тиролски и швейцарски Алпи. Хубави дѫбравки отъ тополи, върби, елхи и габери слѣдватъ течението на рѣкитѣ. По пасбищата съзрѣхъ освѣнъ овци и кози и една порода хубавъ бѣлъ добитъкъ.

Чепино нѣма много сношения съ свѣтътъ, макаръ че лежи на пѫтя отъ Пазарджикъ за Разлогъ. Съ кола не може да се дойде въ него, даже и на конь не е лесно, защото пѫтекитѣ сѫ отъ оня видъ, гдѣто трѣба на много мѣста да слизашъ и да водишъ коня за юздата. Отъ сѣверъ се дохажда прѣзъ високий гребенъ на Каркария (1414 метра), за който ще раскажемъ още, а на югъ се излиза за въ Разлогъ прѣзъ единъ сѫщо високъ водораздѣлъ (1353 мет. австр. карта). Той е още най-лесний пристѫпъ отъ Батакъ. Има и една пѫтека къмъ Бѣлово, прѣзъ огромни гори, експлоатирани отъ Хиршовата компания, но и той не е приспособенъ за кола.

Като най-западний жгълъ на Родопскитѣ планини Чепино въ своята планинска уединеность е единъ любопитенъ прѣдѣлъ не само по географическитѣ си особности, но и по населението си. Има въ него седъмь села: До́рково, Костандо́во, Раки́тово (или -вецъ), Ко́рово, Ка̀меница, Ло́жене (така го произнасятъ на̀й-повече) и Ба̀ня. Село съ име Чепино нѣма, но по нѣкогажъ се разумѣва съ това име село Ракитово. Въ тия села живѣжтъ 7363 души, сирѣчь 5112 Помаци, 1740 православни Българе (Каменица и една часть отъ Ракитово) и 511 Цигани. Нарѣчието на жительетѣ, макаръ че е обиколено отъ западний разложски говоръ, отъ източний полски и отъ нарѣчието въ Батакъ и Доспадско, което сжщо е източно, има много чърти отъ рупскитѣ нарѣчия, които го сближаватъ съ езика на Рупчосъ, Ахжръ-Челеби, до́лня Марица, Неврокопско и проч. По характера си Чепинцитѣ ми се видѣхж единъ добросърдеченъ здравъ планински народъ. Като етнологическа особность забѣлѣжихъ нѣколко гушави хора, каквито се намиратъ и въ селата при́ изворитѣ на Марица, оттатъкъ Рилската планина въ Цапаревска Баня и селата Рила и Пъстра, послѣ въ нѣкои шопски села подъ Витоша, въ Бѣлоградчишко, въ Клисура (на Гюпса) и въ Габровско. Въ Клисура и Пъстра това явление изрично приписватъ на пиение нѣкои ужъ „гушави“ води, сжщо както въ Алпитѣ производятъ гушавината и кретинизмътъ отъ мѣстната вода.

Селата отъ далеко личжтъ съ множество дървеса около кжщитѣ и съ виднитѣ си бѣли минарета. Помашкитѣ родове все си държатъ старитѣ прѣкори: Врачовци, Поповци, Манчовци и пр. Кжщитѣ сж направени отъ дърво и глина, или даже съвсѣмъ просто отъ неотесани и небоядисани пънье или груби греди. Самий животъ е първобитенъ, на пр. на мѣсто свѣщи все още служи *борината,* както и по Доспадскитѣ височини. Помацитѣ носжтъ чалми отъ разни цвѣтове и дрѣхи отъ мѣстна *аба.* Помаки́нитѣ се обличатъ

въ дрѣхи отъ аба съ сини и червени вертикални прѫгове и главата покриватъ съ единъ видъ голѣмъ бѣлъ пешкиръ; щомъ видѭтъ нѣкой мѫжъ, Помáкъ или „кауринъ", и врѣдъ полската работа бързо се завиватъ, обърщатъ се на страна, навождатъ се или даже клѣкатъ, да не имъ види нѣкой бѣлото лице. Впрочемъ Помацитѣ живѣѭтъ все въ моногамия, само съ една жена, и съхранявать още едно множество стари обичаи. На „бȁремъ" (байрямъ) има момииско хоро, гдѣто момитѣ се откриватъ и момцитѣ ги гледатъ, но отъ далеко. Зимѣ женитѣ се събиратъ на *седенки* и *преденки,* да работѭтъ ленъ; на „предéнки" петь шесть моми се събирѫтъ въ чужда кѫща да спомагатъ за прѣждата. Християнетѣ въ Чепино сѫ съвсѣмъ уединени и иматъ заради това, както и по причина на своето малко число, една особна черковна правдина: смѣѭтъ да се женѫтъ и за първитѣ братовчедки.

Че тукашнитѣ Помаци сѫ се потурчили доста късно и че това е било мѣжду 1656—1661 година, споменѫхме вече пó-горѣ, като говорихме за минѫлото на Родопитѣ въобще. Макаръ, че отъ тогава не сѫ се изминѫли пóвече отъ 222 години, исламътъ е хванѫлъ у тѣхъ доста дълбоки коренье. Види се, че Чепинцитѣ, когато сѫ ходили съ Турцитѣ „на войскѫ" като войници (това доказва записътъ на коровский попъ Методий у Захариева), сѫ си присвоили разни турски привички, които много имъ спомогнѫли за лесното приемание на ислама.

Единъ день посѣдѣхъ въ най-голѣмото село *Бáня* (331 кѫща), 2 часа на западъ отъ Ракитово, въ една долина тѣсна, колкото единъ пущенъ хвърлякъ, съ развалината на една кула отъ греди и камънье горѣ на западний брѣгъ. До границата къмъ Разлогъ оставатъ само 4 часá, до така нареченитѣ *Бáбешки колиби,* нѣколко стотинъ помашки кѫщя, распърснѫти по планината, половина румелийски, половина турски. Около самото село се намиратъ голѣми гробища, гдѣто сѫ се ровили хората още въ християнско врѣме, съ

3—4 черковища, мѣжду тѣхъ едно св. Илия. Всичката си важность дължи селото на своитѣ топли источници. Мѣстоположението имъ познавашь особно на вечерь товчасъ при влизанието въ селото: една синя пáра, която се издига въ тѣсната долина мѣжду тъмнозеленитѣ гористи брѣгове малко пó-на-югъ вънъ отъ селото, задъ неговитѣ бѣли минарета и високитѣ елхи и тополи, що се издигатъ мѣжду кѫщята. Банитѣ сѫ отдалечени отъ селото 1100 метра покрай рѣката и си стоѭтъ на самѣ мѣжду горитѣ; банскитѣ гостье, най-повече Българе отъ Пазарджикъ и Пещера, живѣѭтъ въ селото. Банитѣ сѫ двѣ, скрити мѣжду тополи, върби, елхи и габери, които гѫсто испълнятъ тѣсното мѣсто мѣжду рѣката и планинский брѣгъ. Пò-долнята мѫжска баня (793 м.) се намира въ едно шестиѫгълно здание съ кубе, съ единъ четвероѫгъленъ бассейнъ, постланъ съ голѣми тесани камънье; надъ вратитѣ чете се турската година 1163. Двѣ минути пó-далече крие се мѣжду гѫстий шумакъ женската баня, сѫщо едно хубаво каменно здание въ шестиѫгълникъ. Водата на първата баня измѣрихъ съ + 45° С., на втората съ + 46° С. (рѣката имаше на пладнѣ + 17°, въздухътъ + 24° С.). Околноститѣ сѫ единъ прѣлестенъ планински кѫтъ, съ приятни лѫгове и дѫбравки и съ прѣснозелени алпийски ливади край рѣката, съ жълтозелени букови и дѫбови гори по стърмнитѣ планински брѣгове, а пó-на-високо по планинитѣ съ тъмнозелена или почти черна борика. Единственний звукъ, който оживява тихия прѣдѣлъ, е чуканието на тепавицитѣ, които съ първобитнитѣ си машини работѭтъ абитѣ край рѣката. Голѣми орли спокойно си прѣлитатъ по горитѣ отъ единъ брѣгъ на други, и като се въскачимъ нѣщо пó-високо мѣжду букитѣ и борикитѣ, наслаждаваме се съ единъ хубавъ погледъ по чепинското поле: само изгледътъ горѣ по рѣката ни остава затворенъ, защото недалеко отъ банитѣ долината се завива почти къмъ сѣверозападъ.

Само 15 минути на конь къмъ сѣверъ отъ селото Баня лежи помашкото село *Лъжене* или *Лóжене* (79 кѫщи). Отъ него 5 минути на западъ на отворено пò-високо мѣсто безъ дървета стоѭтъ двѣ бани, сѫщо каменни и шестоѫгълни; наричатъ ги *Вéлькова бáня* и *Кóстова бáня,* имена, които се съхраняватъ още отъ врѣмето прѣди потурчаванието. Десеть минути на сѣверозападъ лежи още пò-високо при самий край на полето подъ политѣ на гористата Куртова планина християнското село *Кáменица* (238 дървени кѫщи съ 1264 ж.). На страна къмъ полето има при това село, до едно оброчище св. Власъ, на съвсѣмъ отворено мѣсто между ливадитѣ, единъ необикновенно горѣщъ источникъ, който вече отъ далеко дими между тревата. Малкий ми термометръ съ скала до 50° С. се распукнѫ, щомъ го турихъ въ водата, а голѣмий случайно бѣхъ проводилъ напрѣдъ съ моитѣ вещи. Споредъ мѣрението на Хиршовитѣ горски чиновници водата имала + 62° С. Въ самото село стои едно ново училищно здание, което се бѣлѣе отъ далеко отъ всичкитѣ крайща на Чепино. Това училище се посѣщава сега отъ 50 Помачета не само отъ Чепино, но и отъ Доспадъ, които тука, подъ рѫководството на главний учитель Докумовъ и неговитѣ другарье, се учѫтъ на българска книга, съ парична помощь отъ румелийското правителство.

Една четвърть часа отъ Каменица на истокъ минѫхме рѣката Елидерé между Лѫжене и Корово, тука тѣсна и дълбока до зенгиитѣ, та слѣдвахме пѫтя си единъ часъ по едно равно поле безъ дървеса, гдѣто тъкмо Помацитѣ довършвахѫ жетвата. На едно мѣсто имаше една невисока могила съ нѣколко дървеса. Недалеко отъ тамъ влѣзнѫхме въ село *Костандóво* (87 к.) което съ дървенитѣ си кѫщя и широката пияца по срѣдата около джамията бѣше като измрѣло; всичкитѣ жителье, мало и голѣмо, бѣхѫ по нивята на жетва. Чепинцитѣ разказватъ, че тука било старото срѣдоточие на тѣхний прѣдѣлъ и че тука най-напрѣдъ сѫ захванѫли да се потурчватъ, но на мѣ-

стото, гдѣто ужъ стоялъ старий градъ, въ бързината несъгледахъ никакви старински стѣни или други остатъци. Тука се раздѣлихъ съ досегашнитѣ си съпжтници и самъ съ единъ пѣшъ стражарь слѣдихъ долината на Дорковската рѣка на сѣверъ, догдѣто слѣдъ половинъ часъ минжхъ около гжсто събранитѣ кжщя на селото *Дóрково* (81 к.). Въ този тѣсенъ планински кжтъ още се развѣвахж златнитѣ класове на жълтитѣ нивя, забиколени отъ тъмнозеленитѣ борове. Жетвата едвамъ бѣше наченжта (28 юлий). Блѣднозелений ленъ и бобъ съ червени цвѣтя занемахж голѣми пространства около селото. Приятната миризма на горатa се мѣша съ прѣсния планински въздухъ надъ узрѣлитѣниви. По пжтя имаше и нѣщо новъ калдъръмъ. Хвърлихъ единъ бързъ погледъ въ тѣсната падина, прѣзъ която отъ дѣсно дохажда Дорковский потокъ съ водитѣ на Баташкото блато, и 20 минути надъ селото влѣзнжхъ въ сѣнката на боровeтѣ, да прѣминж стърмната планина, която отдѣля Чепино отъ Пазарджишкото поле.

Повече отъ четире часа трѣбаше да се прѣхвърля прѣзъ този тѣсенъ и отъ двѣтѣ страни страшно стърменъ рътъ, като водихъ коня постоянно за юздата въ тѣсни каменисти жлѣбове и водотеци, които служжтъ за пжть, и около стърмни меки сипеи, $1^3/_4$ часъ горѣ и $2^1/_2$ долу. Южната, чепинската страна, е обрастнжла съ прѣкрасна стара борова гора, а щомъ се мине върхътъ, начеватъ на сѣверната страна букове, тукъ-тамѣ още прошарени съ борики, по нѣкогашъ украсени съ бѣлоцвѣтний павой (Clematis), който се възкачва по дебелокоритѣ пънье чакъ между клоноветѣ на дърветата. Трѣба да се пазишъ да незагубишъ пжтеката между гжститѣ растения, защото тя на много мѣста едвамъ се познава по диритѣ на коньетѣ. По цѣлий пжть срѣщнжхме само двама Помаци. Когато слънцето се склоняваше къмъ хоризонта, чуехж се по горатa звуковетѣ на разни животни; има тука изобилие отъ мечки, вълци, сърни, зайци, „диви кокошки“ и други птици.

Горѣ на върха, край една яснозелена планинска ливада, обиколена отъ високи борове, стои една кула на три ката съ стража отъ 8 жандарми. Край нея извира единъ източникъ ледена вода. А какво да ви кажѫ за изгледа отъ кулата! Вече по пѫтя все се загледвахъ мѣжду дървесата назадъ въ гористий лабиринтъ на Родопитѣ и особно долу на Чепино и на Баташкото блато, които личехѫ като единственни зелени поля мѣжду чернитѣ гори. Като стигнѫхъ при кулата (1414 м. споредъ моето наблюдение), бѣше тъкмо часътъ 6, едно ясно врѣме съ прозраченъ въздухъ. Изгледътъ бѣше единъ отъ най-чудеснитѣ. На сѣверъ поладе се прѣдъ насъ цѣлий великолѣпенъ поясъ на Стара планина отъ Етрополский Балканъ до Трявна, на равнѣ съ нашето зрѣлище, съ всичкитѣ пролѫки и съ познатитѣ върхове: Баба, Веженъ, Амбарица, Добрила, Гюмрукъ-чалъ, Марагидикъ, Кадимлия, съ Троянската пѫтека и съ Шипченския прѣходъ. По́-къмъ насъ, прѣдъ политѣ на Стара планина, се простираше гористата Срѣдня гора, много по́-низка, съ полегати брѣгове и нестърмни и не много отличителни върхове. Полето се простираше съвсѣмъ близу до насъ въ една страшна дълбочина (до 1200 метра), една огромна жълтикава равнина безъ дървета, съ явнитѣ бразди и мѣжди на своитѣ нивя, и съ кривулестото течение на Марица; долу лежеше подъ насъ цѣлий Пазарджикъ съ кѫщята и съ улицитѣ си, и по́-далече стоехѫ наредени пловдивскитѣ тепета като нѣкои дребни играчки. На дѣсно съзрѣхъ въ родопскитѣ брѣгове мѣжду горитѣ бѣлото българско училище въ Устина и червенитѣ стрѣхи на Брацигово. А да се обърнемъ на югъ. Тамъ се отваряхѫ тайнитѣ на Родопитѣ. Ето високий Карлѫкъ далеко на лѣво и огромната широка Рила планина на дѣсно, съвсѣмъ близу до насъ, — царицата на всички тие планини по височината си, съ лъскавъ снѣгъ, расположенъ въ точки и дълги прѣспи горѣ надъ горитѣ мѣжду голото камънье. Помѣжду Рила и Карлѫка имаше множество рътове, отъ върха до

политѣ завити съ тъмни борики. Ясно се познаваше по́низкото мѣсто, гдѣто минува пѫтьтъ отъ Чепино за Разлогъ. А задъ него издавахѫ се на хоризонта въздушни очърти на огромни много далечни планини, които завладѣхѫ всичкото ми внимание. То бѣше Перинъ-планина, съ високий си остъръ върхъ надъ Джумая и съ виднитѣ снѣгове на сѣверния си спускъ, въ която толкова пѫти бѣхме се загледвали отъ Дупнишко; на лѣво отъ нея втора една огромна планина, вѣроятно надъ Мелникъ, а най-на-лѣво на югозападъ още и третя вече съвсѣмъ неясна и мъгловита, нѣйдѣ къмъ Демиръ-Хиссаръ и Сѣръ. Мѣжду тѣхъ и по́-близкитѣ Родопи ясно се познаваше, кѫдѣ се пада дълбоката долина на рѣката Места. Мѫчно ми бѣше да се отдѣля отъ тая великолѣпна панорама, която съ единъ погледъ даваше толкова свѣтлина върху географията на една немалка и немаловажна часть на българскитѣ земли, та сполучихъ и едно врѣме безъ мъгли и облаци, което и най-далекитѣ прѣдмѣти прѣдставяше съ една чудесно прозрачна ясность.

Горѣ узнахъ, че несъмъ билъ добрѣ извѣстенъ за пѫтя и че несъмъ минѫлъ тамъ, гдѣто е трѣбало да минѫ, за да видѭ онова, което търсехъ — развалинитѣ на голѣмото Каркарийско кале́. Имало отъ Дорково за полето друга една пѫтека, която вървѣла прѣзъ планината по́-на-западъ всрѣдъ огромни гори и слизала долу при мънастиря св. Петръ надъ селото Баткунъ. На нея на едно мѣсто се минавала една долчина, нарѣчена Каркарийско дере, която оттичала на западъ къмъ тѣснинитѣ на Елидере́; на южния ѝ брѣгъ стояли на високо мѣсто стѣнитѣ на „калето“ или на „метоха“, ужь една „страшна бина“ отъ камънье съ стари греди мѣжду камънето. Искаше ми се, да нощувамъ въ кулата и да се върнѫ къмъ тия развалини, но врѣмето ме принуждаваше да бързамъ и да се утѣшавамъ съ суетната надѣжда, че ще могѫ да се повърнѫ може би нѣкой други пѫть.

Тия развалини сѫ остатъкъ на славната крѣпость Τζέπαινα, която се споменува у Византийцитѣ въ 13 и 14 вѣкъ. За първъ пѫть чуемъ за нея у Акрополита мѣжду четиртѣхъ родопски крѣпости, които въ 1246 г. царь Ватацесъ слѣдъ смъртьта на българский царь Калиманъ отнелъ отъ Българетѣ. Слѣдъ смъртьта на Ватаца (1254) царь Михаилъ Асѣнъ отново прѣвзелъ всичкитѣ родопски крѣпости. Царь Теодоръ II Ласкарисъ, наслѣдникъ на Ватаца, побързалъ да испѫди Българетѣ отъ тамъ и завоевалъ всичкитѣ съ исключение на Чепино, защото когато потеглилъ къмъ нея, непроходимостьта на мѣстото (τόπου δυσχωρία) и зимата го принудили да се повърне назадъ. Пролѣтьта заповѣдалъ на Алексия Стратигопула и на „великий примикюръ“ Константина Торника, да тръгнѫтъ на Чепино отъ Сѣръ, но войската имъ се показала съвсѣмъ нищожна, защото споредъ думитѣ на Акрополита, щомъ зачули въ планинитѣ нѣкои викове и звукъ на трѫби, безъ редъ начнѫли да бѣгатъ и оставили обоза и много конье „на българскитѣ пастирье и свинопаси“. Види се, че Родопцитѣ сѫ се събрали да нападнѫтъ византийската войска, но не сѫ имали случай да се посрѣщнѫтъ съ нея, защото тя е ударила на бѣгъ за Сѣръ, щомъ съзрѣла неприятеля по планинитѣ около пѫтя. Идѫщата есень царьтъ се рѣшилъ лично да иде на Чепино, защото съпротивлението на това единственно мѣсто много го е смѫщавало. Мѣстото е било „твърдѣ много укрѣплено и лежало тамъ, гдѣто се сближавать двѣтѣ найвисоки планини, Емосъ и Родопа, мѣжду които тече посрѣдата рѣката Евросъ.“ Войскитѣ се дигнѫли отъ Одринъ съ множество кола, на които сѫ били натоварени хранитѣ и разни машини за прѣвзимание стѣнитѣ (μηχανήματα καὶ ἑλεπόλεις); мѣжду войницитѣ имало и Латини и Татаре, и особно много стрѣлци съ лѫкове и орѫженосци съ буздогани (κορυνοφόροι). Въ Макроливада на половинъ пѫть мѣжду Одринъ и Стенимахъ паднѫлъ първий снѣгъ. Но това не

е спрѣло походътъ. Въ Стенимахъ войската е взела прѣсни храни и потеглила направо за *Баткунъ*, който Акрополита на едно мѣсто нарича градъ (πόλις), на друго — село (κώμη), гдѣто е имало обилни припаси. Отъ тамъ царьтъ испратилъ чича си Мануила Ласкарисъ, покалугеренъ подъ име Максимъ, и войводата Константинъ Маргарита да разгледватъ мѣстностьта. Тѣ се върнѫли и утвърждавали, особно Маргаритъ, че пристѫпътъ къмъ крѣпостьта билъ лесенъ, макаръ че други измѣжду царския воененъ съвѣтъ, които знаяли мѣстото, имъ противорѣчили. Но царьтъ имъ повѣрвалъ и тръгнѫлъ съ цѣлата войска отъ Баткунъ горѣ въ планината. Пѫтьтъ е билъ тъй стърменъ, щото не е било възможно да се ѣзди на конь. А къмъ тъзи стръмнина се придружавала гладка поледица, а по́горе наченвали сѣнчести и гѫсти гори (συνηρεφῆ τε καὶ λάσια δένδρα περὶ τὴν ἀκρώρειαν). Войницитѣ нощували по пѫтя безъ чадъри и цѣла нощь се грѣяли при огньоветѣ. Поради гѫстината на дърветата (ὑπὲρ τῆς τῶν δένδρων πυκνότητος) димътъ не е могълъ да се дигне горѣ въ въздуха, а оставалъ въ гората и бодѣлъ очитѣ. Зараньта на съмнуване царьтъ „се увѣрилъ, че градътъ (Ἄστυ) неможе да се прѣвземе съ обсада и заповѣдалъ на войската да слѣзе па́къ въ полето (τὸ πεδίον)“. Войската исплячкала Баткунъ и се върнѫла назадъ въ Одринъ. Найподирѣ въ миръть (1257) Българетѣ сѫ били принудени да отстѫпѭтъ сами Чепино на гърцкото царство. [1])

Въ послѣшно врѣме се споменува Τζέπαινα у Кантакузина заедно съ Стенимахъ като една отъ найважнитѣ крѣпости по сѣверното подножие на Родопитѣ. За послѣденъ пѫть намираме ѭ (1344) мѣжду деветьтѣхъ крѣпости, които е освоилъ царь Иоанъ Александръ и които сѫ останѫли въ български рѫцѣ до турското завоевание. [2]) За това завоевание Захариевъ е записалъ нѣкои прѣдания,

[1]) Акрополита, Бонско изд. 84, 114, 119, 120, 128 (голѣмий походъ), 135.

[2]) Кантакузенъ I, 135, 176, II, 405, 406.

какъ сѫ се борили Чепинцитѣ срѣщу Турцитѣ и какъ сѫ се подчинили само подъ извѣстни условия, като „войници“. [3]) Отъ турско врѣме нѣма никакви свѣдѣния за това градище, и вѣроятно е, че то отъ рано е запустѣло и обраснѫло съ гора.

На пѫтя отъ кулата долу прѣзъ ония гѫсти гори и мѫчни стръмнини, гдѣто прѣди 625 години Гърцитѣ съ всичкото си военно искуство сѫ били принудени да се обърнѫтъ назадъ и да се откажѫтъ да отнемѫтъ отъ Българетѣ непристѫпната чепинска твърдина, ме завари нощьта. Около 700 метра подъ кулата се намѣрватъ развалинитѣ на едно турско беклеме́. До него ченеватъ остатъцитѣ на единъ сега съвсѣмъ пропаднѫлъ тѣсенъ калдъръмъ, може би направенъ въ неотколѣшно врѣме, защото прѣзъ тука води единственний пѫть отъ Пазарджикъ за Чепино и Разлогъ. На подножието прѣстава гората и начева равното поле съ нивята и съ пустинитѣ си. Нощувахъ въ селото Църнча и на утрѣшний день рано заранъта слѣдъ 3 часа пѫть стигнѫхъ около нѣколко села, чифлици и староврѣмски могили въ градъ Татаръ-Пазарджикъ, или както го казватъ Помацитѣ „на Пазаръ.“ По полето, гдѣто никаква сѣнка не защищава пѫтника прѣдъ слънцето, много пѫти се обърщахъ назадъ да гледамъ тъмнозелената Каркария; малко по́-на-западъ бѣлѣеше се долу край гората зданието на мънастира св. Петръ при селото Баткунъ.

Въ Пазарджикъ (до 210 метра надъ м.) се поспрѣхъ само нѣколко часа и слѣдвахъ въ сѫщий день пѫтя си пакъ зо Срѣдня гора, за Панагюрище. Панагюрската Срдня гора съмъ ви описалъ вече, до колкото съмъ можялъ да се запознаѭ съ неѭ. Отъ Панагюрище се запѫтихъ слѣдъ нѣколко денье на западъ прѣзъ Мечка къмъ Тополница и *Пойбрене,* 3 часа пѫть. Селото (352 кѫщи) найповече състои отъ колиби или кошари, които сѫ распърснѫти на

[3]) Захариевъ 64, слд. Неговитѣ исторически свѣдѣния за Чепино ужъ отъ латинйски списателье сѫ съвсѣмъ лишени отъ истинска основа.

единъ часъ далеко по гориститѣ хълмове, що се издигатъ по двѣтѣ страни на дълбоката и кривулестата долина на Тополница, но пóвечето семейства иматъ и кошара горѣ на планината, и кѫща въ селото при рѣката. Прѣди сѫ ходили тука Неврокопци, *миячье*, да измиватъ злато отъ пѣсъка на околнитѣ долчини. Пó-на-югъ намира се при рѣката Мѫтивиръ, която отъ дѣсно втича въ Тополница, близу до устието ѝ една голѣма развалина нарѣчена *Серсéмъ-калé*. Оттатъкъ Тополница слѣдватъ живописнитѣ лабиринти на Ихтиманската Срѣдня гора, въ която нѣма нищо пó-лесно отъ колкото да загубишъ пѫтеката и да обикаляшъ цѣли часове мѣжду гѫсти гори отъ габери и дѫбове, прошарени съ лѣски и осѝки. Върховетѣ всички иматъ приятна вънкашность, всé високи могили и ратове отъ горѣ до долу съвсѣмъ облѣчени въ дървеса. Мѣжду тѣхъ сѫ вдълбани дълбоки долини съ тѣсни ливади, гдѣто високи дрѣнове, глогове и кѝселици (диви круши и ябълки) съ сѣнкитѣ си слѣдватъ шумоливитѣ планински долини. Кѫдѣто погледнешъ, по брѣговетѣ тукъ тамѣ се жълтѣе нѣщо нивище, а до него се виждатъ нѣколко кѫщички — колибитѣ. Жительетѣ бѣхѫ занети съ жетвата и съ хармана и отъ планина до планина прѣзъ тънкия въздухъ се носехѫ растѣгнѫтитѣ думи на тѣхното провикване и нáдпѣвание. А пѫтеката води горѣ долу, отъ ратове въ дълбокитѣ долинки при водитѣ и пáкъ въ гората къмъ върховетѣ. Тукъ тамѣ съгледватъ се отъ пóвисоки мѣста градинитѣ на Етрополската Стара планина на сѣверъ и на Рила на югъ, която отъ тука, отъ неголѣмо разстояние, изгледва съвсѣмъ великолѣпно.

Нощувахъ въ *Грóзеви колиби*, една часть на селото *Белѝци*. Зараньта въ 3 часа пристигнѫхъ прѣзъ прѣкрасни гѫсти дѫбови гори около тихитѣ долчини на „Робовъ чучуръ“ въ Ихтиманъ. Първий погледъ на Ихтиманското поле, съ жълтото му дъно и гористата му планинска ограда ми напомни Чепино, само че то е пó-малко и не

така крѫгло. Картината се затваряше отъ огромната Витоша тъкмо прѣдъ насъ. Сѫщий день (2 августъ) минѫхъ около бѣлата Вакарелска черквица, поради която Вакарелъ по́-напрѣдъ се наричалъ по нѣкогажъ и *Бѣла цързва*, както се научаваме отъ пѫтнитѣ дневници на Герлаха и други пѫтници въ 16 вѣкъ, прѣзъ върлитѣ мѣста на *Побиенъ ка́микъ* и по равното Софийско поле около развалинитѣ на турский *Ени-ханъ* отъ 17 вѣкъ, единъ каравансерай съ 30 оджаци и една джамия, и около купища отъ стара желѣзна згория до Искъра при селото *Грубляне* и вечерьта стигнѫхъ па́къ въ София, слѣдъ 28 дневно отсѫтствие.